Tartalom

L. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM

1996. MÁRCIUS

UTASSY JÓZSEF: Négy tanka; Őszi haikuk; Bús; Tékozló fiú; ... 3
KÁLNAY ADÉL: Háborús történet (2. Galícia) ... 6
KALÁSZ MÁRTON: A költészet (Időhirdetés; R., a Macska; Feuerbachi este); Sötét seb ... 18
OLÁH JÁNOS: Dobog a föld ... 20
SZATHMÁRI ISTVÁN: A hó és a Nefelejcs ... 22
JÁNOSHÁZY GYÖRGY: Fogynak a fények; Száz év magány; Szindbád-nosztalgia ... 24

Németh László kultúra-, tudomány- és művészetfelfogása

ANNUS JÓZSEF: Elöljáró beszéd ... 26
SÁNDOR IVÁN: A korszakok változó értelmezési keretei ... 27
BIHARI MIHÁLY: Németh László szocializmus-képéről 33
FRIED ISTVÁN: Németh László Közép-Európája ... 50
POMOGÁTS BÉLA: Magyarság és Európa (Németh László a kulturális megújulásról) ... 60
MONOSTORI IMRE: „Világnézet" (Tizenkét levél) (A „tarkaság kultúrája") ... 69
CSEJTEI DEZSŐ: Nyílvessző és kör: Ortega y Gasset és Spengler hatása Németh László gondolkodására ... 74

NÉMETH JUDIT: Németh László és a természettudományos gondolkodás 84
VEKERDI LÁSZLÓ: Galilei – eretnek vagy udvaronc? 93

MŰVÉSZET

TASNÁDI ATTILA: Újragondolt életstratégia (A 60 éves Fodor József képei a Tornyai Múzeumban) 110

Szerkesztői asztal ..... a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

FODOR JÓZSEF festményei az 5., 17., 23., 32., 68. és a 109. oldalon

ENYEDI ZOLTÁN fényképe Fodor Józsefről a 110. oldalon

DIÁK-MELLÉKLET

SZAJBÉLY MIHÁLY: Vörösmarty Mihály elhamvadt versei

Utassy József

Négy tanka

Ingyen a napfény.
Ingyen a miriád rügy.
Ingyen a szél is.
Drága csak a hit, a hit:
hétfőtől vasárnapig.

*

Az egek vásznát
fecskék ollózzák széjjel.
Alkonyul, kékell.
Legurul a Karancs nagy
hátáról a narancs Nap.

*

Az erdő sárga
szemaforja pirosra
vált, megálljt jelez.
Vissza is hőköl a nyár,
és ördögszekérre száll.

*

Kavarog a hó.
Az utcákat söprik a
boszorkányszelek.
Medve szuszog aléltan,
álmában is nagy tél van.

Őszi haikuk

Piros gyömölcsös.
Csendes fény, lágy szél, puha.
Hull a mandula.

*

Lombriadalom.
Megtizedeli a szél
a leveleket.

*

Avarfüst lombol.
Ím, a fák arcán gúny ül,
ördögi fintor.

*

Zúdul a dara.
Ezüstöz erdőt, mezőt
a dér, zúzmara.

*

A fehér csendben
mókusod alatt, fenyves,
ág roppan, reccsen.

*

Víjjog a vércse.
Csőrén vacog, didereg
egy cinkevércsepp.

*

És hogy ne alhass,
kereng álmaid fölött
a szirti nagy sas.

Bús

Szeptember aranya,
vénasszonyok nyara,
lomb hóhéra, piros szél –
elnézem, hogy pörög,
hogyan perren a levél:
ősz jön, bűz, rothadás.
Csak szürcsölj, kis darázs
bús poharam peremén!

Tékozló fiú

Három falu gyermeke,
hét falu rossza
elibéd térdelhet-e,
ha már a fényes szél
hátán hazahozta,
és az utat, hű társát,
egész a vén küszöbig
bearanyozta?!

Elherdálta kincseit,
eltékozolta,
rajta Isten sem segít,
hisz gyermekkorát is
világgá dalolta,
most keresi, nincs sehol,
áll a faluja fölött,
sír - - - kirabolva.

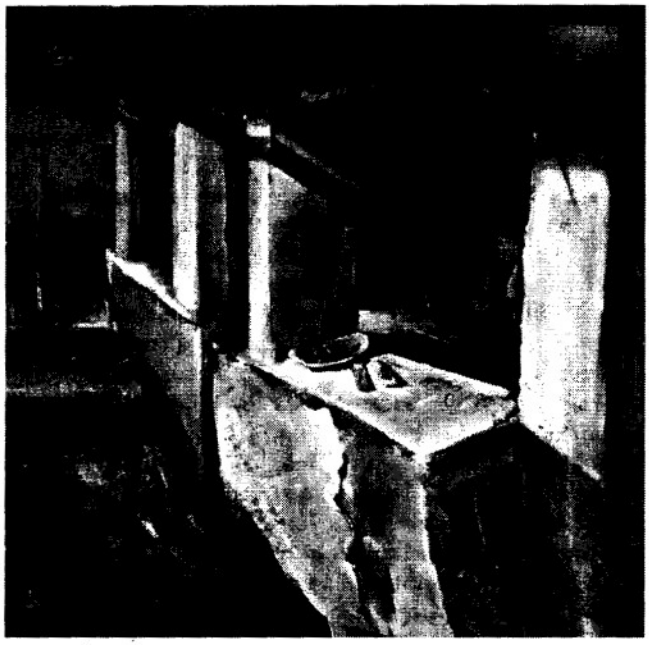

A MAGÁNY ELSŐ NYARA

KÁLNAY ADÉL

Háborús történet

2. GALÍCIA

Aztán egyszer csak ott voltak a háborúban. Vagy inkább a háború termett ott körülöttük. Az első jele ennek egy állomáson volt, ahol már órák óta álltak, izzadtak és lassan mindenkit elfogott a türelmetlenség, aminek ráadásul nem volt semmi értelme. Mikor érünk már oda, mondta valaki szinte nyafogva, majdnem úgy, ahogy az anyjának szokta a gyerek szoknyát rángatva mondani, de senki nem válaszolt, hisz senki nem tudta rá a választ. Kicsike állomás volt, mégis sok ember tolongott benne, batyukkal, zsákokkal, sok apró gyerekkel, idegen beszédtől meg gyereksírástól visszhangzott minden. József ijedt arcokat látott, kétségbeesett asszonyokat, öreg férfiakat, meg egészen fiatalokat. Jobbára szőkék voltak és kék szeműek, s nem integettek nekik, nem nevettek rájuk, még nézni se igen mertek feléjük. Menekülnek, ezek már menekülnek, mondta Józsi, és József is így gondolta, csak éppen azt nem tudta, ki elől, s hogy ezek most az ellenség, vagy kifélék egyáltalán. Kicsivel odébb, az állomás mellett egy nagy artézi kúthoz lányok érkeztek. Ruhájuk olyan viselet volt, amilyet József még sosem látott, de azonnal szépnek találta. Ringott a sok szoknya a lányokon, fejük fedetlen volt és vaskos copfjaik ide-oda himbálóztak. Ezek a lányok nem voltak szomorúak, nagyokat kacagtak, hangjukat vitte a feltámadó szél a vonat felé, s még valamit, valami friss illatot, talán mosószappanét, amilyet otthon is érzett már József vasárnaponként. Az egyik lány egyszer csak szólt a többieknek, erre mind a vonat felé néztek, s még jobban kacagtak. A katonák kezdtek magukhoz térni, intettek, meg odaszóltak a lányoknak, azok meg, hogy semmit nem értettek, csak még jobban kacagtak. József is hamar belekerült a játékba, integetett, nevetett ő is, s próbálta kitalálni, melyik lány lenne hozzá való, ha választani lehetne közülük.

Ebbe a hirtelen támadt kellemességbe, annak a kellős közepébe, elvágva ezt a kacagó, évődő szálat, melyet a fiatalság sodort egy pillanat alatt, s feszített ki a kút és a vonat közé, tört be váratlanul a háború hírnöke, hogy jajgatással és nyögéssel, vérrel és szennyel adjon hírt arról a világról, amelyről csak az imént feledkeztek meg egy pillanatra. Sebesülteket szállító szerelvény érkezett, teljesen tele volt, fehér fityulás ápolónők hajlongtak benne erre-arra, s az állomáson akkora csend lett, hogy még a légy zümmögését is lehetett volna hallani, de nem azt hallották, hanem a nyöszörgést, a jajgatást, siránkozó, káromkodó beszédet. Mindez egy különös dallammá fonódott, összevegyülve a gőzmozdony szuszogásával. Te jó isten, mondta József, ezek aztán jól néznek ki. Ágaskodva próbált belesni a vagonokba. A mozdony fehér füstje időnként függönyként felemelkedett, s láthatóvá tette a szerencsétleneket, aztán újból leereszkedett, s jótékonyan eltakarta egy időre őket. József bámészkodott, noha valójában nem is tudta, akarja-e ő ezt látni. Arc nélküli, kar és láb nélküli embereket, akik észre sem veszik őt, akik csak jajgatnak és ordítanak a fájdalomtól, akik felől émelyítő szag árad, s akik onnan jönnek, ahová ő tart éppen, az időt is siettetve türelmetlenül, s gyanútlanul. A lányok a kúttól vizet kezdtek hordani a vagonokhoz, ahogy felnyújtották

a kancsót ki-kilöttyent a víz, rá a hajukra, arcukra, némelyik így olyan lett, mintha sírna, gondolta József, pedig nem sírt egyik sem, csak összeszorított szájjal vitték a vizet, s egy pillantást sem vetettek többet Józsefékre.

Úgy látszik, emiatt a vonat miatt álltak olyan sokat, mert nemsokára felparancsolták őket és elindultak. Lassan gördültek végig a hosszú kórházvonat mellett, vagy ők mentek lassan, vagy az a vonat volt iszonyú hosszú, mert József úgy érezte, sosem lesz vége. Aztán, amikor elhagyták, akkor is még sokáig ott terjengett köztük az az édeskés bűz, amelyet később oly sokszor érzett, de most még nagyon idegen volt, s ha lehunyta szemét, állandóan megjelentek a csupa vér, csonka férfiak, hiába akart a látványtól megszabadulni. Hát mit gondoltatok, milyen a háború, szólongatta szomszédait odébb a sötét nézésű ember. Bizonyára látja rajtuk mennyire odavannak, s így akarja vigasztalni őket, morgott József, no ez is tudja, mit kell mondani. Aztán, ahogy magában újból gondolkozott erről a kérdésről, megdöbbent attól, hogy mennyire sarokba szorítja. Mert csak úgy volt, úgy lehetett, hogy egyszer sem gondolta ő bizony végig, milyen is lesz a háború. Vagyis hát gondolt arra, hogy meglövik, vagy meghal, meg minden, csak éppen nem gondolt utána egy percig se, milyen lesz az, mi lesz akkor. Gyanakodva nézte szeme sarkából a sötét nézésű embert, most először érezte úgy, hogy ez az ember sokkal többet tud, mint ők mindnyájan, s talán nem is véletlen, hogy ilyen a tekintete, s hogy amit ő rossz indulatnak, gonoszságnak gondolt, az lehet, hogy csupán keserűség. Az ember már régóta az ablakon bámult kifelé, azóta, hogy a kérdést bosszús hangon feldobta a levegőbe, most azonban mintha megérezte volna, József meddig jutott a gondolkodásban, hirtelen elfordult az ablaktól és egyenesen a szemébe nézett. Sokáig nézték egymást, végül József fordította el a tekintetét, mert zavarba jött ettől a nézéstől, úgy érezte, mintha lelke legmélyére látna ez az ember, s olyat pillanthatna meg ott, amiről ő maga sem tudott. Jóval idősebb volt, mint ő, akár az apám is lehetne, gondolta József, de nem igazán tudott mit kezdeni ezzel a gondolattal. Apa nélkül nőtt fel, s emlékeiben apja csak deréktől fölfelé jelent meg mindig, hisz csupán egyetlen egy ovális, fakó képet látott róla, amelyen vasúttiszti egyenruhában látható, a mellén kitüntetések, a fején egészen a szemébe húzva a sapka, alóla néz büszkén a világba. Apád azt se tudta meg soha, hogy a világon vagy, mondta egyszer anyja, jóval azután, hogy hírét hallották szerencsétlen halálának. Ez volt a gyászbeszéd fölötte, úgy látszott, ennyivel tartozott csupán régenvolt szerelmének. Azért ne bánd apádat, őrá szakadtál, tőle vagy olyan szép, tette még hozzá, s ettől József zavarba jött, egyrészt mert nem gondolta magát szépnek, másrészt mert sejtette, hogy ezt fájdalommal mondja az anyja. Amennyit ő az egészről megtudott, igazán kevés volt, s azt se az anyjától, hanem innen-onnan kellett összekoldulni. A vasúthoz szerződtették le azt a sápadt arcú, beteges lányt, akit Lakatos Erzsinek hívtak. Egy év se telt belé, s József már meg is fogant a testében. Cselédnek vették fel, de az állomásfőnök azonnal látta, hogy nem bírna semmilyen erősebb munkát. Jó szíve volt, nem küldte el, hanem beosztotta irodai szolgálatra. Írni, olvasni ugyan nem tudott, de az nem is kellett. A munka attól volt irodai, hogy hozni, vinni kellett valamilyen papírokat, mikor kihez küldték érte. Így talált rá a frissen végzett tiszt úr, éppen egy nagy könyv borítóján silabizálta a betűket, ide-oda mozgatta a könyvet, s elmélyülve figyelte, hogyan csillognak a napfényben az arany nyomású betűk. Abból lett a baj, mondta nevetve a keresztapja, az egyetlen ember a faluban, aki erről nevetve tudott beszélni, hogy a jótét lélek kitalálta, megtanítja Erzsit olvasni. No az meg is lett, de aztán más is lett belőle,

szegény Erzsi meg mehetett volna világgá, ha hagyom. Nehéz élete lett onnantól Lakatos Erzsinek, pedig addig se volt könnyű. Beleöregedett a bánatba anélkül, hogy fiatal lett volna. József apját elvezényelték onnan, anélkül, hogy bármit megtudott volna, s talán jó is volt így, mert mondják, sosem tudott megállapodni, mindig csak a szoknyák után futott, bánatot és szenvedést szórt szét maga körül, s amikor meghalt, az se történt másként, csak vadászat közben. Az állomásfőnök feleségével igyekeztek szerelmeskedni egy távolabb veszteglő lekapcsolt hálókocsiba, amikor az a szerelvény, ami alatt éppen átbújtak, egyszerre meglódult, s mindkettőjüket lekaszálta. Sokáig rebesgették, hogy nem volt ez véletlen baleset, de addig senki nem ment, hogy bizonyítani is akarta volna. Megérdemelték, ez volt a vélemény, de hogy József anyja mit gondolt erről, az sosem derült ki. Egy biztos, fekete ruháját soha többé nem vette le, s József ugyancsak hátrahőkölt, amikor az egyik mulatság alkalmával egész véletlenül megtudta, hogy anyja csupán pár évvel idősebb, mint a szép erdészné, akire oly különös érzéssel tekintett. Anyját öreg, szomorú asszonynak látta olyan régről, amire csak visszatudott emlékezni. Az ő házukban örökös volt a csendesség, mindenki szinte szó nélkül tette a dolgát. Őt is korán munkára fogták, s nem is ágált ez ellen, csak néha barátokat szeretett volna maga körül. A faluban volt is pár velekorú gyerek, s tán játszottak is volna vele, de József nem akart úgy játszani. Elhúzódott hát és egyetlen szórakozása az lett, hogy felmászott a kertükben lévő legmagasabb fára, s onnan kémlelte a környező vidéket. Elképzelte, hogy egyszer majd utazni fog, s amikor először bevitték a városba, örömében legszívesebben a földet is megcsókolta volna, hogy csak egy kicsivel is, de odébb került a világban. Álmában se juthatott eszébe, hogy vágya mily szörnyűséges módon válik majd valóra, mert bizony ha tudja, igen hamar lemondott volna a vágyakozásról. Most legalábbis, közeledve a háború felé, így érezte. Újból visszanézett arra a férfire, akiről még az apja is eszébe jutott, pedig felőle aztán igen ritkán gondolkozott, de az már fejét leszegve, karbatett kézzel javában aludt. Akkor aztán ő is elhelyezkedett és elhatározta, addig fel sem ébred, amíg nem lesznek ott végre már abban a háborúban.

Ekkor ismét álmodott, mint az elkövetkezőkben is oly sokszor, pedig otthon mindig álomtalan, mély alvásból ébredt, vagy legföljebb néhány, alig összefüggő halvány álomképre emlékezett, amik, mire felöltözött, már szertefoszlottak, mint apró felhőpamacsok, ha megkergeti őket a szél. Mostani álmai viszont színesek voltak és valóságosak, napokig nem hagyták nyugodni, s vagy elborzasztották, vagy sóvárgást keltettek benne, valami után, ami nincs, de akár lehetne is, ha még tovább alszik, talán örökké. Most éppen egy olyan erdőben járt, amilyet még sosem látott. Borzongott, fázott ebben az erdőben, mert ide nem jutott el a napfény, a fák mintha az égig értek volna, s hatalmas törzsükre mindenféle ismeretlen növények kúsztak, lehetetlenné téve az előbbre jutást. Haladni szeretett volna pedig, valahová sietni, de nem bírt, a növények már őbelé is úgy kapaszkodtak, mint a fák törzsére, olyan volt, mintha már némelyik a vérét szívta volna, de nem ez volt a legszörnyűbb, hanem egy furcsa hang, ami miatt a fülét is be kellett fognia, ám ez sem segített, sőt, mintha még erősebben hallotta volna. Ez a hang úgy szólt, mint mikor kaszát pendítenek, de nem egyet, hanem százat, s mire az egyik pengése elülne, addigra megszólal a másik, felerősödik, elhalkul, ám soha meg nem szűnik. Ettől a hangtól kellett volna neki elmenekülni, de hiába, a folyondárok egyre jobban megkötözték, már kiáltani sem tudott, sőt lélegezni sem, a mellét is összepréselte a fájdalom. Aztán hirtelen rázkódni kezdett, ide-oda rángatta valami akarata ellenére. Ahogy a szemét kinyitotta, közvetlen közelről a sötét

nézésű ember arcát látta, az beszélt hozzá, az rángatta, de furcsa módon nem hallotta amit mond, csak a szája tátogásáról olvasta le. Kelj már fel, eltalálták a vonatot, ég minden, ki kell innen jutnunk, tátogta ez az óriásira nőtt száj, s egy pillanatra arra gondolt, ez is egy álom, ám a férfi nagy nehezen felrángatta, amitől rögtön térdre is esett, de amaz nem törődött vele, így vonszolta tovább, nem hagyva neki időt arra, hogy felálljon. Szeretett volna pedig felállni, körülnézni, megérteni mi is történt, de úgy látszik, nem lehetett. Arra gondolt még, mitől van annyira világos, amikor éjszakának kellene lennie, meg hogy Józsi, a barátja hol lehet, aztán ott is volt már az ajtóban. Magától zuhant innen kifelé, s valahová le, úgy érezte, egy feneketlen sötét gödör aljára, s alig hogy leért, máris láthatatlan erő emelte a magasba, hogy aztán a következő pillanatban nagy robajjal visszahajítsa. József akkor ismét kinyitotta a szemét, de már látni semmit nem lehetett, mintha puha, nedves vattacsomóba nyitotta volna bele, a szájához is ez a puha nedvesség ért, az orrához is és nem lehetett tőle levegőt venni. Végem van, gondolta, és elvesztette az eszméletét.

Amikor magához tért, egy bokor aljában találta magát és nem volt mellette más, mint az a férfi. Megint beszélt hozzá, most már hallotta is, messziről, nagyon messziről jött a hangja, de emberi hang volt, bár furcsán fémes csengésű, s mintha nem is egyedül, hanem kórusban szólalt volna meg. Szerette volna megkérdezni mi történt, de nem tudta szóra nyitni a száját, s a fejét sem bírta felemelni, pedig szét akart nézni. Hosszú idő beletelt, mire megértette, hogy kilőtték a vonat utolsó két kocsiját, hogy az egyik kocsi széthullott darabokra, az övék meg csodálatos módon csak megbillent és kigyulladt, aki tudott, kimászott belőle. Azt is megtudta végre, hogy Mártonnak hívják a férfit, aki többet tudott a háborúról már induláskor, mint ők mindnyájan, meg azt, hogy nincs sok esélyük a menekülésre, mert mindenfelé ellenség van már, s őket bizony nem keresi senki az övéik közül. Még páran lehetünk, mondta Márton, majd összefogdosnak minket, mint a nyulakat, menekülésnek nem sok az értelme, te meg amúgy se nagyon mozdulhatnál törött lábbal semerre. József most esett igazán kétségbe először. Eltört a lába, s még valami biztos van, hiszen mozdulni akarna de nem tud, mi lesz most így vele, azt se tudni, hol vannak, még el se jutottak, ahová kéne, s máris itt fekszik tehetetlenül. Háborúban nincs menetrend, vigasztalta Márton, sosem az történik, ami következne a józan ész szerint. Meg kell szokni, hogy a következő pillanatban már nem létezel, hogy semmit nem tervezhetsz, még annyit sem, hogy mindjárt iszom egy korty vizet, mert nem létezik mindjárt sem, semmi, csak ez a pillanat, ami most van. Ezért én nem mondhatom meg neked, mi lesz veled, hiába nézel rám, hisz azt se tudom, velem mi lesz, pedig nekem ép mindenem, ó, hogy az a nyomorult, istenverte rohadt világ, kanyarított a beszédhez még egy cifrát és úgy nézett körül, mit aki azonnal megtalálja a bűnöst és széjjelszedi. Aztán elhallgatott, legyintett, József látta, hogy milyen erőfeszítésébe kerül lenyugtatni magát. A cimborád, mondta aztán, biztos megmenekült, mert láttam felegyenesedni a vonat mellett. Helyet készített magának és Józsefnek is, felültetlek, mondta, és megpróbálta közelebb húzni a bokorhoz, eszünk is majd valamit, visszamegyek a vonathoz, ott biztos lesz ennivaló, s valami kis víz is. Még szerencsénk is lehet, elfognak hamar, le se lőnek, fogságba visznek, aztán számunkra vége a háborúnak, ehhez szóljál, nevetett, aztán lehajolva a magas fűben hamarosan eltűnt József szeme elől. József lehunyta a szemét, és szeretett volna valamire gondolni, de ez egyáltalán nem ment, egyszerűen nem bírt gondolkozni, s ez olyan hihetetlen és rémisztő volt. Mindig elkezdte onnan, hogy rázza őt ez az ember, ez a Márton, és lépésről lépésre végig akart menni azon, ami ezután történt. Ez azon-

ban nem sikerült, csak ide-oda ugrált a gondolata, furcsa képek keveredtek az egyszerű eseményekbe, s olyankor azt hitte, megint valami álom jön elő. Csupa vér arcokat látott például, aztán valakit, akinek a karja helyén semmi nem volt, a vállából meg úgy spriccelt a vér, mint a szökőkútból a város főterén. Jajgató, hörgő hangokat hallott, valaki mintha sírt volna, s mindez annyira elviselhetetlen volt, mint az a tehetetlenség, ami a földhöz szegezte. Gyorsan kinyitotta a szemét, rányitotta az égre, az meg kék volt, de olyan gyönyörűen kék, amilyen csak ősszel szokott lenni. És az égen nem volt semmi, semmi jele annak, hogy itt, vagy valahol háború van, s annak sem, hogy ő itt fekszik törött lábbal, s még ki tudja mivel, mert az égre nincs ráírva semmi, nem úgy van, mint ahogy azt gyerekkorában elhitte keresztapjának. Nem tudod mit csinálj, mondta neki nagy komolyan, hát olvasd le az égről, azon minden kérdésedre ott a válasz. Ő meg milyen sokáig kereste az írást, és ott kereste az Istent is, ha a felhők között hosszú fénycsíkokat látott, azt hitte, azok az Isten fényei, s emlékezett, milyen csalódás volt, mikor megtudta a tanítótól, hogy bizony csak a nap sugarai. Isten sokkal, de sokkal messzebb van, vigasztalta akkor a tanító, s pont ez jutott most eszébe, s gyorsan behunyta a szemét és nemcsak behunyta, de össze is szorította, ahogy csak bírta, de hiába, mégse tudta azt a két vékonyka könnycsíkot visszatartani, ami először lassan, majd egyre gyorsabban folyt végig arcán, le a füléig.

Amikor Márton visszaérkezett, már nem sírt, úgy-ahogy össze is szedte magát. Mártonnál annyi holmi volt, hogy ki sem látszott közülük. Ahogy pakolta le a zsákokat, s rakott egyre nagyobb halmot belőlük, úgy nőtt József ijedelme. Ez mind másé, nyögött fel, s Márton meg is állt a pakolásban, annyira meglepte, hogy nehezen szólalt meg. Másé, másé, mondta, de az biztos, hogy annak már nem kell. Rengeteg ennivaló került elő, meg takarók, köpenyek, s egy tömlőben víz. József ennek örült a legjobban, mohón itta, de úgy érezte hiába, amennyire ő szomjas, nincs annyi, ami enyhíthetné. Aztán csak abbahagyta, s megpróbált valami mozgást kicsikarni nyomorult testéből, s ez nagyjából sikerült is. A mozdulattól, ami leginkább egy kígyó bágyadt vonaglásához hasonlított, végigfutott a lábában egész a gerincéig egy iszonyú fájdalom. Örült ennek a fájdalomnak, mert azt jelezte, nem bénult meg a lába, hisz ez lett volna a legszörnyűbb, ami érheti. Kis idő múlva már a jobb lába ujját is tudta mozgatni, majd óvatosan a lábfejét, közben nézte mi mindent pakol Márton a leterített katonaköpenyre. Még borotválkozó felszerelés is volt ott, meg dohánytartó zacskó, mellette egy aranyos csillogású vékony dobozka, József tudta, mi az, mert látott már ilyet. Annál a városi ügyvédnél látott, aki sosem hiányzott a téli vadászatokról, s aki, ha megálltak pihenni, mindig két dolgot csinált egymás után. Először elővett a bundája mélyéről egy fémből való hengert, letekerte a tetejét, s azonnal édeskés szeszgőz csapta meg József orrát, idegen neve volt az italnak, forró rum, magyarázta az ügyvéd, töltött magának és egy hajtásra megitta. Másodjára meg egy aranyos dobozkát húzott elő ugyanonnan, ahogy kinyitotta, csak egy egészen apró kattanást lehetett hallani, és egy vékony barna rudacskát emelt ki, kezével meggyúrta, morzsolgatta, végül meggyújtotta és nagy élvezettel fújta a füstöt. Egyszer Józsefnek odaadta a kis dobozt, szivartárca, mondta és mutatta benne a feliratot is. Az ügyvéd neve, meg még valakié és két évszám látszott érdekesen kunkorodó betűkkel. Egy hölgytől van, régi emlék, avatta be, s József úgy látta, hogy szája elé teszi a kezét, mintha azt intené, pssz, ez titok. Józsefnek persze fogalma sem volt, kinek is mondhatná el ezt a dolgot, hisz az ügyvédet is csupán a téli vadászatok alkalmával látta, s zavarba is jött egy kicsit, hogy egy úr őt ilyesmibe beavatja. Arra gondolt, ő ugyan el nem mesélne semmit se idegennek, se ismerősnek, milyen dolog az.

Azt mindenesetre megfogadta, hogy nem mondja el az ügyvéd titkát sem senkinek, aztán el is felejtette, csak most jutott eszébe, ahogy a csillogó holmit meglátta. Nagy nehezen előrehajolt és felvette a tárcát. Kisebb és finomabb volt, mint az ügyvédé, de ugyanolyan halk kattanással nyílt ki. Belül nem barna, hanem fehér rudacskák voltak, ilyet még nem is látott. A feliratot kereste, és valóban, ebben is ugyanolyan betűkkel ott volt, Vizy Ábrámnak, unokámnak örök emlékül és még alatta egy rózsa is szép véséssel. Elszomorodott József ettől a felirattól. Arra gondolt, hogy ez az ember már nincs és az is lehet, hogy a nagyanyja még él, és azt hiszi, hogy ez a tárca most is ott van az unokája zsebében, s hogy mit szólna, ha látná, hogy egy idegen ember fogdossa, tapogatja. Később, amikor már jól laktak, és Márton elővette a fehér rudacskákat, meggyújtotta és szívta lehunyt szemmel, Józsefnek el kellett fordítania a fejét, nem bírta nézni. Mondtam, hogy akié volt, annak már nem kell, mordult rá Márton, hát sajnálnád tőlem ezt a kis dohányt, mikor azt se tudjuk, mire virradunk? József nem szólt, nem tudta, mit is mondhatna. Beburkolózott, lecsúszott úgy, hogy nagyjából fekvésben legyen, és aludni akart.

Éjszaka volt, amikor felébredt, mert zsibbadni kezdett a lába, s valahogy szerette volna másfelé mozdítani. Hosszú időbe telt, amíg sikerült olyan helyzetet felvenni, amelyben elviselhető lett a zsibbadás. Újhold volt éppen, és József fölé olyan csillagos égbolt borult, amitől mindig megdobbant a szíve, s valahányszor látta, órákig nézni akarta. Most ideje lett rá, s bámulta is, ide-oda vitte tekintetét a hatalmas feketeségen. Csupán két csillagot ismert névről, a göncölt, meg a sarkcsillagot, de soknak tudta az alakját, csak a nevét nem. Arra gondolt, milyen érdekes, hogy már annyit utaztak, itt vannak ebbe a nagy messzeségbe, s mégis csak azt látja, amit otthonról is megnézhet. Erről aztán mindjárt eszébe jutott, hogy mit csinál az anyja? Dologidő van, mennek-e neki segíteni, vagy egyedül kínlódik napra nap? Keresztapám biztos segít, gondolta, ő nem hagyja anyámat, sose is hagyta. Később arra gondolt, hogy szegény anyja várhatja majd a levelet, ő ugyan nem tud neki írni, hisz nincs is a háborúban, ahol van biztos ágy, meg papíros, ami kell, hanem itt van egy bokor alatt, s csak a más holmija van körülötte, fölötte meg a csillagos ég. Távolról furcsa, ismétlődő morajlásokat hallott, először nem tudta mire vélni, viharra gondolt, de olyan derült volt az ég. Végül rájött, hogy ez bizony ágyúzás, vagy mi a fene, a háború felől jön a zaj, de mennyire olyan, mint egy száraz nyári zivatar, mennydörgéssel, villanásokkal. Gyerekkorában, ha ilyet látott, mindig szeretett volna ott lenni, mert imádta a vihart, a többi gyerek mind félt tőle, de ő élvezettel nézte, hogyan cikáznak a villámok, számolt a fény és dörgés között, így szinte pontosan tudta, mikor ér hozzájuk. Gyönyörűnek tartotta a súlyos fekete felhőket, olyanok voltak, mint a jóllakott, nehéz tőgyű tehenek, ahogy lomhán himbálják magukat befelé a rétről. Hiszen csak ne lennék tehetetlen, keseredett el megint, de tovább nem is gondolta, mi lenne akkor. Nézte Mártont, olyan csendben aludt, mint aki már nem is lélegzik, milyen nyugodtan tud aludni, mintha minden rendben lenne, gondolta. Aztán meg az jutott eszébe, hogy ez az ember megmentette az életét és nem tudta, hogy ezt most meg kell-e köszönni, vagy mit csináljon. Fogalma sem volt arról, mennyire össze van kötözve életük fonala, mennyire úgy lesz majd velük, mint az ördögkerékkel, ahogy a cirkuszi mutatványosok össze szoktak fogódzni kéz a lábbal egy karikába, aztán úgy gurulnak, hogy egyik rántja fel a másikát és fordítva, szóval, hogy ők is így lesznek egymással egészen addig, amíg egyikük végül képtelen lesz tovább lendíteni és lendülni, s ott marad fekve a porban. József egyáltalán nem gondolkozott azonban a jövőről, legföljebb a következő napról, de most még ar-

ról se nagyon. Csak nézte a csillagokat, lassan halványodtak, némelyikük el is tűnt, s ahonnan az előbb a villanásokat látta, most másfajta fényesség áradt. Hajnalodott, s a hajnallal didergető hűvösség is érkezett, úgyhogy József magára húzta teljesen a nehéz kabátot és aludni próbált.

Magyar, magyar, fel, erre a kiáltásra ébredt, és egy csomó alakot látott, arc nélkül, mert mögöttük éppen feljött a nap és az alakok körbe voltak fogva arany napfénynyel, akár a szentképeken, ez jutott hirtelen eszébe Józsefnek, de ezeknek a kezében szuronyos puska volt és ordibáltak, ahogy a torkukon kifért, mindegyik mást kiáltott. József nem értette az idegen beszédet, csak ezt, magyar fel, ezt értette, igyekezett volna is felállni, de sehogy sem bírt. Márton, Márton, kiáltott többször is kétségbeesve, de Márton igen nehezen ébredt, többször is kinyitotta, meg behunyta a szemét, mint aki nem hiszi el, hogy valóság, amit lát. Kelj már fel az istenért, ezek itt lelőnek, ordította neki. Márton lassan kászálódott, közben csendben beszélt, dehogy lőnek, akkor már régen lelőttek volna, aztán húzta őt is, Józsefnek iszonyú fájdalom volt minden mozdulat, de annyira fel akart állni, hogy minden erejét beleadta. Nemsokára már állt is, Mártonra dőlve, s közben lassan ide-oda forgott vele a föld. Jaj, de rosszul vagyok, ezt mondogatta magában, és egy ideig nem is bírt másra figyelni, csak a gyomra remegésére, meg arra a pokoli szédülésre, ami kínozta. Magyar ki vagy, mit akarsz, ezt ismételgette valamelyik alak és olyan közelről beszélt, hogy érezni lehetett fokhagyma szagú lehelletét. A szurony ott villogott az orruk előtt és József arra gondolt, hogy ezek mintha félnének, legalább úgy kiabálnak, pedig láthatják, hogy náluk nincs semmi, hogy ketten vannak és ő még nyomorék is, mégis ott a félelem az ordításukban, a lökdösésükben, s még az is lehet, hogy Mártonnak mégsincs igaza, mert ezek félelmükben fogják lepuffantani, mint egy nyomorult állatot. Ekkor meglepetésére Márton beszélni kezdett, beszélni azon az idegen nyelven, ami leginkább a tótra hasonlított. Ezt a nyelvet ismerte József, mert élt egy ideig egy tót család a faluban, amikor még kisgyerek volt és azok beszéltek így egymás között. Az asszonyok, amíg meg nem ismerték őket, nem engedték a gyerekeiket a közelükbe, sőt még fenyegették is velük. Ha nem leszel jó, odaadlak a drótos tótnak, ezt mondták és bizalmatlanul méregették a családot. Keresztapja vetett aztán véget ennek, tiszta marhaság, jelentette ki, hogy jut ilyen az eszetekbe, csak olyan emberek, mint mi, mire vagytok úgy elhivalkodva, és összegyűjtött egy csomó lyukas edényt, kézen fogta Józsefet és beállított a drótoshoz. Ezzel megtört a jég, a gyerekek örültek a legjobban, mert nagyon érdekes volt nézni, hogyan dolgozik az öreg drótos, minden mozdulatát elfigyelték és csapatban kísérték ki a falu végéig, ha elindult más falvakba, vagy be a városba. Nézték, amíg el nem tűnt a kanyarban, aztán füleltek, mikor hangzik fel hosszú, elnyújtott óbégatása, amin a távolság még torzított is. Dróóótoz, fóóódoz, ezt hallották, és ők is belekiabálták a világba nagy boldogan. A gyerekei nem nagyon voltak játszó korban, a legkisebb is már József fölé nőtt, pedig vele szívesen játszott volna, az biztos. Szinte fehér szőkeségű, kék szemű kislány volt, sápadt arcán piros foltok gyúltak, ha túl sokat hajolt, vagy sokáig állt a kútnál, s bár nagyon szótlan volt, Józsefre mindig rámosolygott, s egyszer még meg is simította a fejét. József sokat gondolt akkoriban erre a kislányra, gyakran ólálkodott a házuk előtt, vagy felmászott a kertjük végében terpeszkedő körtefára. Az ágak teljesen eltakarták, és innen hallgatta teljesen érthetetlen, különös dallamú beszédüket, innen figyelte őket akkor is, amikor egyszer olyan váratlanul, ahogy jöttek, felpakoltak egy kocsira és csendben kivonultak a falu életéből. Ezeknek a katonáknak a beszéde, meg Mártoné eszébe juttatták Józsefnek azt a régi szomorúságát, ami elfogta,

ahogy nézte a fáról az elhagyott udvart, meg a lelakatolt ajtókat. Mi az, hogy tót, kik azok a tótok, vallatta keresztapját, ő meg azt felelte, egy másik nép, egy másfajta, érted, s úgy érezte, hogy érti, nem is kérdezősködött tovább. Nohát, gondolta most magában, akkor ezek is tótok biztos, s jobb volt így, hogy kitalálta, már nem félt annyira. Közben Márton kifogyott minden mondanivalójából, de úgy látszott, jól beszélt, mert lenyugodtak kissé a katonák. Egy vigyázott rájuk továbbra is a szuronyos puskával, csak egy hajszállal már távolabb tartotta, a másik feltúrta a gyűjteményüket, s ami élelmet talált, dobálta bele egy nagy zsákba. Végül eltűnt a csillogó tárca is, csak éppen nem a többi holmi közé. A katona tétovázott kissé, de aztán a tárcát a saját zsebébe dugta és még rá is vágott párszor a kezével, megütögette, úgy, hogy na ez jó helyen van. Elvisznek minket, azt nem tudom, hogy hová, de visznek, szólt csendesen Márton, és a hangja bizakodó volt, az volt benne, hogy erre számítottam, megmondtam előre. Jófélének látszanak, kockáztatta meg József, de látta Márton szeme villanásából, hogy most kinevetné, ha tehetné. Azok, jófélék hát, ismételte, elvégre a muszkák között is van ilyen is, olyan is. Muszkák, csodálkozott József, hát nem tótok ezek, bökött a katonák felé, akik nagyon tanácskoztak valamit, s karjukkal egy irányba integettek, az volt a mozdulatukban, ide, ide! Miért lennének tótok, kérdezett vissza Márton, s közben két vastag fadarabot tett kétoldalról József törött lábához és egy szíjjal szorosan körbetekerte. Megmondtam nekik, hogy fáj a lábad, de azt nem, hogy eltört, akkor még a végén itt hagynának. Ez feszesen tartja, valamennyire tudsz menni, aztán majd meglátjuk. József nem nagyon hitt ebben az egészben, mert még a járás gondolatára is összerándult, csodálatos módon azonban a két fadarab tényleg úgy tartotta a lábát, hogy nem érzett fájdalmat, amikor ránehézkedett. A katonák még mindig ott álltak, s teljesen olyan volt, mintha megfeledkeztek volna róluk. Talán nem lesz olyan szörnyű, gondolta József és megnyugodva várta, hogy történjenek a dolgok.

Nemsokára meg is láttak egy lovaskocsit, két katona ült rajta, a hátuljában meg néhány ijedt ábrázatú férfi, a kocsi mögött fegyverrel két kísérő. Magyar, eriggy, parancsolt rájuk az a katona, aki a legtöbbet tudhatta magyarul és meg is taszigálta őket, ha nem értették volna a szép szót. József most már látta az arcát, semmiben nem különbözött egy akármilyen arctól, amilyet már ezerszer láthatott, s rögtön az jutott az eszébe, ugyan mi a fenéért képzelte, hogy az ellenség egészen másként néz ki. Szinte jókedve lett ettől a butaságtól, most már végképp eldöntötte, hogy nem lesz itt semmi baj, ezzel a jókedvvel próbált felmászni a szekérre, amíg egy hatalmasat nem sújtott a hátára az a katona, amelyik a kocsi mögött állt, és aztán abba se hagyta az ütlegelést, amíg József összes erejét összeszedve be nem zuhant a szekér aljába. Egy pillanatra elsötétült előtte a világ, s mire észhez tért, már zötyögött is a kocsi, neki meg fel kellett volna emelkedni, mert minden egyes zökkenésnél beleverődött az arca a deszkába. Sajnos azonban képtelen volt jó ideig eltalálni azt a lendületet, amivel fel bírja magát rántani, mire eltalálta, már csupa vér volt az arca, az orrából ömlött a vér, s úgy érezte, mintha a fogai is meglazultak volna. Arra gondolt, miért nem segít neki senki, amikor meglátta, hogy akik a kocsin ülnek, azoknak hátra van kötve a kezük és tehetetlenül nézik vergődését. Végre csak sikerült felülnie és a hátát nekidöntötte a szekér oldalának. Így már láthatta, hogy Márton a kocsi mellett megy, ez megnyugtatta kissé, aztán megkereste azt a katonát, aki így felsegítette őt az előbb, de nem tudta eldönteni, hogy melyik lehetett. Egykedvűen mentek a kocsi után, fegyverüket folyton feléjük tartva, egymáshoz se szóltak egy szót sem, csupán néha köptek egyet erre-arra. Én is itt vagyok testvér, hallotta egyszer csak Józsi hangját, nem is akart hinni a fülének, hát ő is

megmaradt, az egyetlen háborús barátja, s valóban, ott ült a szekér végében, csak éppen az arca volt felismerhetetlen, kékre, zöldre dagadt, egyik szeme ki sem látszott a nagy duzzanatból. József intett a kezével, de szólni nem bírt, a szája tele volt vérrel, és nem tudta, hogyan szabaduljon meg tőle, mintha szeretett volna minél tovább megőrizni valamit a normális életből, abból, ahogy viselkedni szokott, vagy egyszerűen csak nem tudta, hogyan kezdje el azt a másikat, amelyiket most már ki tudja, meddig élnie kell. Végül nagy nehezen sikerült annyira felvergődnie, hogy ki tudott köpni a szekérből, aztán újból visszacsúszott, most már éppen csak a feje búbját látta Mártonnak, meg néha a homlokát, de ez is jó volt, egy biztos pont ebben a nagy bizonytalanságban, mert Mártonnak még a homlokából, a feje búbjából is az sugárzott, minden rendben van, a legjobb úton vagyunk, hogy kikerüljük a háborút és megússzuk ezt az egészet. József úgy érezte, egyre távolodnak valamitől, hogy kifelé mennek, maguk mögött hagyják, mit is, talán az egész háborút, de tévedett. Ahogy telt az idő, egyre közelebb jutottak, s egyre beljebb egy idegen országba. Párszor beszélgetni próbáltak, de azt nem lehetett, szótlanul tűrték hát a hőséget, nézték a látóhatárt, s az nyújtott némi vigaszt, hogy amerre haladtak, erdős hegyek sötétlettek, az igaz, nagyon messze, ki tudja, odaérnek-e valaha. A katonák, úgy tűnt, nem akartak megállni, talán a végtelenségig bírnának gyalogolni, gondolta József, és Mártont sajnálta, de az ő feje mindig ugyanolyan ritmusban mozgott, mintha ő meg a katonák valami versenyt folytatnának, ki bírja tovább. Végül az egyik katona előre kiáltott a szekéren ülőnek, hosszan kiabált valamit, Józsefnek úgy tűnt, egy dolgot többször is elismételt, mire a szekér megállt. Mártont felkergették a szekérre, odakötötték őt is a szekér oldalához, majd elvonultak egy fa alá. A kocsit a tűző napon hagyták, s ott hagytak egy őrt is, aki a sok összekötözött embert kellett hogy őrizze. A zsákból ettek, ezeknek gyűjtöttem én, morgott Márton, most felfalnak mindent, nekünk meg semmit nem adnak. Ekkor érezte meg József, hogy mennyire éhes, s ami még rosszabb, szomjas, s hirtelen felrémlett előtte, amire pedig még nem gondolt sosem, hogy éhezni fognak, meg szomjazni, s ki tudja, megszánják-e ezek a katonák a kínlódásukat. Úgy látszott, a többiek is ilyesmiket gondolnak, mert mindenki sóváran nézett a fa árnyékában eszegető katonák felé, akik láthatóan mindenről elfeledkeztek az evés kedvéért, még társukról is, aki egyik lábáról a másikra állt és patakokban folyt róla az izzadság. Egy idő múlva, éppen amikor ott a fa alatt előkerült az aranyló tárca, s a katonák sorra szagolgatták a fehér rudacskákat, elfogyott az őr türelme és odakiáltott valami durvát a többieknek. Azok úgy néztek vissza rá, mint akik álomból ébrednek, mint akik nemcsak azt felejtették el, hogy egy cimborájukat kiállították a tűző napra, hanem azt is, miért és hol is vannak ők valójában. Aztán látszott, senkinek nincs kedve felcserélni az őrzést a kellemes árnyékkal, intettek hát társuknak menjen inkább ő is közéjük. Nem fognak nekünk enni adni, szólalt meg Józsi, amikor már nem hallhatták őket, éhen fogunk dögleni, ismételte idegesebben, még valami sírás féle is bujkált a hangjában. Annyit biztos adnak, hogy meg ne dögöljünk, nyugtatta Márton, de szegény Józsit ez egyáltalán nem vigasztalta meg. József olyan kétségbeesést látott barátja szemében, olyan rémületet, hogy összerándult tőle a gyomra. Érezte, hogyan ragad át őrá is, s pillanatok alatt szétárad egész testében. Remegés fogta el, szerette volna levenni a szemét Józsiról, hátha az segít, de nem bírta, már minden porcikájában remegett. Ki kellene mennem, jajdult fel és úgy érezte, menten maga alá csinál. Egy pillanat alatt meggyűlölte ezt az egész rohadt háborút, az életet, önmagát főleg, mert ilyen tehetetlen, szerencsétlen, s mert ilyen szégyent kell megérnie, hogy nem tud uralkodni magán. Megint Márton mentette meg, odakiáltott a katonák-

nak, sürgető volt a hangja, s azok meg is indultak, mintha Márton szavának engedelmeskedni kéne még az ellenségnek is. Mindenki elmehetett a dolgára, na ilyen se volt még, hogy puskával a fenekemben végezzek ilyesmit, nyögött Józsi, de József semmit nem tudott válaszolni, el volt foglalva a maga kínjával, hogy leguggoljon, vagy csak úgy görnyedjen, el kellett dönteni hamar, és akkor még ott volt az, hogy bámulja őt egy idegen ember... Gyomra és belei mindenesetre nem sok időt hagytak neki a tépelődésre, s eldöntötték helyette, mit kell tenni. Ide figyelj, öcsém, szólt rá Márton, miközben a szekér felé terelték őket, jó lenne, ha rám hallgatnál végre. Háború van, nem számít semmi, két eset van, vagy megmaradsz, vagy nem, s ezt se te döntöd el, mint ahogy a többit sem. Ha meg akarod úszni, akkor csináld mindig, amit mondanak és ne nagyon gondolkodjál, meg ne essél kétségbe mindentől! A félelmet pedig meg kell szokni, aztán már nem is támad rád annyira. József torka száraz volt, mégis annyiszor kellett nyelnie, mintha sok nyál gyűlt volna össze a szájában. El nem tudta képzelni, hogy lehet megszokni a félelmet, az éhezést, a fájdalmakat, még mit sem tudott arról, hogy ő valójában mennyire erős, mi mindent képes kibírni, mivé alakítja akarata ellenére ez a borzalom, aminek háború a neve, amiből még mindig szinte semmit nem látott, mintha csak a szélén keringene egy ijesztő szakadéknak, ahová bármikor beleszédülhet.

Enni végül kaptak, de vizet nem adtak nekik, merthogy kevés volt, s hamar kiderült, hogy ez hiányzott jobban, a víz. Állandóan csak arra gondolok, hogy otthon leeresztem a kútba a vödröt, mondta Józsi, hallom a vödör csobbanását és már tekerem is fel a kötelet, aztán iszok csak úgy, a vödörből. Nem volt erejük, hogy rászóljanak, de mindegy lett volna már, ők is látták már a saját kútjukat, ők is emelték a vödröt, hiába nem akartak emlékezni. Az erdő közben csak közelebb került, időnként árnyas fák között haladtak, s a nap se sütött olyan melegen. A katonák idegesek voltak, Márton azt vette ki a beszédükből, hogy ott hagyták őket, hogy nem is tudják pontosan, merre kell menniük. Össze is vitatkoztak hamar, úgy tűnt, mintha nem is lenne parancsnok közöttük, vagy ha van is, nem nagyon hallgatnak rá. Nagyon rosszul vagyok, jajdult fel hirtelen az egyik fogoly, jaj anyám, mondta még, aztán már csak rángatózott a teste. József rémülten nézte, egyedül az ő keze nem volt megkötve, tennie kellett valamit, odacsúszott a magánkívül vonagló testhez, s megpróbálta lefogni. Magához húzta a fejét, szorította a melléhez, de nem boldogult vele. Kétségbeesve nézett széjjel és segítségért kiáltott, pedig ott volt mindenki a közelben. Nyavalyatörése van, állapította meg egy fiú, a szájába kéne dugni valamit, mert elharapja a nyelvét. Volt a mi házunkban egy ilyen, levetette magát a földre és forgatta a szemeit, szörnyű látvány volt. Aztán előjött a felesége, nagy darab, szőke asszony, lehajolt, megragadta a hajánál, fölrántotta, a másik kezével meg belegyömöszölt a férje szájába egy fadarabot, olyan hengeres formát, aztán leült mellé a földre és addig simogatta a fejét, amíg az ember el nem csendesedett. József nem látott semmit, amivel a száját ki lehetett volna támasztani a szerencsétlennek, odanyomta hát a karját, hadd harapja a kabát hajtókáját, talán elég vastag, nem ér el a harapás a bőréig. Aztán csitítgatni kezdte, végigsimította csapzott haját, s az volt az érzése, mintha ez az egész nem is vele történne, hogy itt ül egy szekéren, törött lábbal és egy idegen ember fejét simogatja. Ekkor már jó ideje álltak, az oroszok szemmel láthatóan tanácstalanok voltak, merre kéne fordulni. A nyavalyatörős lassan megnyugodott, József hátradöntötte, eligazgatta a lábait, az meg fejét mellére ejtve elaludt. Miről beszélnek vajon ezek, szólalt meg Józsi, úgy nézegetnek közben felénk, mintha akarnának velünk valamit, nem tetszik ez nekem. Majd még ott az erdőben

megölnek, ezektől kitelik. Mit is mondtál, fordult Józsefhez, hová jöttünk mi, hová hoztak minket? Galíciába, ott vagyunk, felelte József, és maga is elcsodálkozott, menynyire biztos ebben az egy dologban. Nem maradunk itt, mondta Márton, ez a föld most a jó ég tudja kié, lengyeleké, oroszoké, de még mások is vannak itt. Én azt gondolom, bevisznek minket az országukba, intett a katonák felé, az meg állítólag olyan nagy, hogy a másik fele már Ázsiában van. Józsinak tátva maradt a szája annyira, hogy egy kissé még a dagadt szeme is kinyílt. Aztán meddig vihetnek, kérdezte elképedve, az istenit, és hogy kerülünk vissza? Úgy nézett szét, mint egy szomorú bohóc, arcán színes festékkel, Józsefnek ez jutott eszébe, az egyetlen cirkuszi előadásból, amit életében látott. Ott az egyik bohóc, aki különösen esetlen volt és mindig csak baj érte, folyton azt bömbölte a közönség felé, és most mit csináljak, pont ilyen volt Józsi is, ilyen tanácstalan. Senki nem válaszolt neki, ugyan milyen választ lehetett volna adni egy ilyen kérdésre?

Végül úgy lett, ahogy senki sem gondolta. Az történt, hogy a nagy tanakodásba egyszer csak óriási robajjal beleszólt a háború. Valahonnan, tőlük jobbra lőni meg ágyúzni kezdtek és a katonák alaposan megkavarodtak, mert fogalmuk sem volt, hogy kik is lehetnek. A lovak pedig úgy megijedtek, hogy időt nem hagyva a tanakodásra, felhorkantak és úgy elindultak az erdő felé, hogy nem volt ember, aki megállíthatta volna őket. A bakon ülő orosz megpróbálta visszatartani őket, de végül elvesztette az egyensúlyát és egyszerűen lerepült az ülésről. József teljes erejéből a kocsi oldalába kapaszkodott, még a fogait is összeszorította, mintha azzal vissza lehetne tartani a rémülten vágtázó lovakat. Kis idő múlva már az erdőben voltak, az oroszokat már látni sem lehetett, és egyáltalán semmi egyebet nem lehetett látni. Ágak csapódtak feléjük, mintha kiáltoztak is volna, s a kiáltásokat az erdő hol elnyelte, hol többszörösen visszadobta, József csak magával tudott törődni, hogy megmaradjon a szekéren, igyekezett teljesen lehajolni, hogy az ágak ne kapaszkodjanak belé. Ki tudja meddig tarthatott ez az őrült rohanás, ami oly hirtelen kezdődött és legalább ilyen hirtelen ért véget. Mindenesetre igazán nem tarthatott soká, mert a nap még beszűrődött a fák között. A felvert por ott kavargott a fénycsíkokban, és a hirtelen beállt csendben csak a lovak zihálása hallatszott. József úgy nézett széjjel, mint aki most ébred valami részeg álomból. Látta, hogy társait teljesen meggyötörte ez a rettenetes vágta, ők nem tudtak kapaszkodni, tehetetlenül csapódtak erre-arra és most még nyomorultabbnak látszanak, mint ahogy ő érezte magát. Nézte őket, aztán egyszerre rádöbbent, hogy itt vannak egyedül egy idegen erdőben, itt, ahol a háborúnak kéne lenni, de semmi más nincs, csak ők meg két agyonhajszolódott ló, és az is eszébe jutott, hogy amióta elindult, még csak olyan történt, amire egyáltalán nem számított, s ettől furcsa mód jókedve kerekedett. Most végre megérezte, amit eddig csak legföljebb gondolt, hogy még bármi is lehet, s ez olyan volt, mintha megszabadult volna valamitől, ami eddig fogva tartotta. Szabadok vagyunk, mondta Józsi és úgy vigyorgott, kétkedve, mint aki nem is mondja, inkább kérdi. Nem olyan egyszerű ez, nyögte Márton és megpróbált felülni. Teljesen bevágódott a kötél a kezembe, jó lenne, ha találnál valamit, amivel megszabadíthatsz minket, fordult Józsefhez, aztán újból megismételte, nem olyan egyszerű ez. József egy széthasadt fadarabbal kezdte fűrészelni a köteleket, s közben arra gondolt hogy ez tényleg nem olyan egyszerű, mégis, az öröme nem szűnt meg. Örült, hogy régóta tartó tehetetlensége véget ért, és örült az erdőnek, az erdő szagának, amit jó ideje nem érzett és csak most döbbent rá, mennyire hiányzott neki. Ahogy egyik kötelet a másik után szabdalta szét, úgy erősödött benne az a gondolat, hogy az igaz, nem tudni a jövőt, de

bármi véletlen beleszólhat ebbe a háborúba úgy is, hogy jobb legyen. Amikor az utolsó társát is kiszabadította és felegyenesedett, még sajgó lábát is el tudta felejteni. Csak belenézett az erdőbe és végképp megnyugodott. Ugyanolyan fák vették körül, mint otthon, s ugyanúgy biztonságban érezte magát. Azt nem tudta még, hogyan lesz ezután, de egy valami különös módon megszűnt. Elhagyta őt a félelem, amitől oly irgalmatlanul szenvedett és ami annyira gyengévé és védtelenné tette. Rendben leszünk, mondta ki hangosan és látta, hogy Márton is úgy néz rá, ahogy a többiek, ahogy eddig őrá még soha senki nem nézett. Valahogy úgy, ahogy ő nézte mindig a keresztapját, elismeréssel, büszkén. Ahogy egy férfire néz az ember.

HAZATÉRTEK

KALÁSZ MÁRTON

A költészet

Időhirdetés

ha már Isten e fordított
sort járja – lágyulsz, gyávulsz, pelyhesre maradsz
bújsz vissza suttogással a tojásba: fészken a kakukktojás
te vagy: vagyis végig te a kakukk
voltál, mindenütt – s itt a magyarázat
toroktépő hangunkra, erdő-alj, liget
elhallgatott, borongva téged hallgatott
alkonyatkor, eső után, osztottad mások életét – kis öccsöd fakabátban
érzéketlenül a szieszta időt, Suevia, Fekete-erdő
Elzász, gazdag szász, időhirdetések
világra szóló lett: Einstein velünk álmodhatott
lóbálta a falról rántott tölgy-kakukkot
amit kivitt – s fülelt a régi-régi caputhi széna-mezzák után
kinek késő lett: vagy túl korán látta meg Amerikát

R., a Macska

a zsaruk fölkötik összetört álladat
a „hosszú út" előtt – kis kerge hivatalnok
jön aztán s letépi a helyszínen: nézzük, ömöljön
maradék fog a szájából a derékba: itt te a Macska
vagy – ezek a neved kezdőbetűjét is elfeledték
R., most már úgy tesznek: micsoda ínyes választék: cirokkal
mártogatjuk, majd szétfröccsentjük a sötét ökörvért
hogy az öröm-kulissza költői legyen – mindezt a vért
ő kívánta ki, uram, szegény képünkből, sötétebb
ne legyen annál ez az új világ, de megtévesztő
hízelgésük sok napon át, s ma rettegéssé
lapoznák elő itt neked, kis szabadult besúgók
Couthon feje lehull, s ők úgy érzik, ezzel már rájuk süt térdnél a nap
úgy is, itt nem lesz eztán bacilus, bourbon kenyér

Feuerbachi este

előttem váltott pirosra; ott vesztegeltünk
a környék útépítése miatt kicsit soká
beláthatatlan a kanyar, a vasúti
aluljáró miatt se tudod, elől mi történik

félbeszakad a gondolat, függ az idézet
ártalmatlanul a levegőben, „minden bölcselet napi rév"
s halljuk, a halálba; ugyancsak nehezen
volna így újra- s jobban értelmezhető
balról a fülledt vasúti töltés, a bokrok
esti, por-városi függönye, legbelül
mélyen aláütve a szárazba, akár
kereső gyerekhang, selypegni kezd el hirtelen
valami – előbb meglepődnénk, hogy madár-e
fia-madár; hallgatjuk – sértett eszménk: én e vers
bizalmáról beszéltem

Sötét seb

neked bánkódó bölcsessége
hang, amely Célia
kertjében meglepte alva a küszködőt
neked hárfahang, ha sötétlő
ha világos, neked sirató hanyagolt világa
földön fekve hanyatt e keserű
kímélt szerelmes, hámjaid
homályából neked kímélő
kámzsás törődöttség, neked kelepcét
átfutó ép szem, s a félénk, sudár láb
a föloldó könny, mért seb e távolodásban
neked tévedőt a tévút elől
visszaölelni tudó test, neked reményhez
gyűrődő ifjú arc, neked a szellem

OLÁH JÁNOS

Dobog a föld

Hideg tél tükréből,
nyár forró hasából,
felözönlő árnyak
ismeretlen tánca
döng a régi kertben.

Házamat taposssák
vak fekete földbe,
traktorok dobognak
fölötte, az erdő
bokrait kitépik,
amit nagyapáim,
amit ükapáim,
amit szépapáim
örökül őriztek,
törekké taposssák,
lábam elé szórják,
a sárba dagasztják.

Lovamat kihúzom
békaszemű sárból,
tehetetlen testét
vérző tíz körömmel
napvilágra vonom,
oldalát mosdatom
jobbról patakvízzel,
oldalát perzselem
balról nyírfa lánggal.

Támolyogva ébred,
de amikor fölkel
a jobb orrlikából
hófehér gőz sikolt,
a bal orrlikából
fekete füst bömböl.

Sörényébe fúrom
verítékes arcom,
lázas bal orcámat
lehűteni jobbról
patakvíz fésülte
tükörkék nyakához,
hideg verítékes
jobb arcomat balról
fölmelegíteni
nyírfaláng nyaldosta
nyakához lehajtom.

Mint megsértett membrán
úgy reszket a föld lenn,
kerek láthatárát
szédülés forgatja,
egy fekete felhő
fülem hallatára,
szemem színe előtt
nehéz táncba dobban,
medve homlokáról
veríték ütközik,
tengersós cseppjeit
a felejtő táncnak
fullasztó forgásban
szana-szerte szórja
zuhogó záporba
takarva a földet,
bömbölés harangját
zúgatva fölötte.

Lovamra pattanok,
reszkető véknyába
vágom csontos sarkam,
de ő nem indul el
északnak se délnek,
sárga napkeletnek,
sápadt napnyugatnak.

A törékeny égnek
szegezi homlokát,
nedves, puha orrát
ugató sötétbe
fúrja szimatolva,
meteor ércétől
megkergült iránytű,
a mágneses semmi
vákumába szédül,
huzatos lejtőjén
tollpiheként pörög,

zuhanva kalimpál
az elkínzott tegnap
fekete gödrébe.

Vigyorgó, veres tűz
tátott orrlikában,
délutáni alvás
unott sárkányának
ásító szájában
magam mentségére
igazolást lelni
hiába próbálok.

Rúgkapáló halál
havas országának
huzatos csöndjében
vitatkozom nappal,
alvilági táncot
részegülten járó
kelekótya ősök
vak szédületével
viaskodom éjjel.

Szememet behúnyom,
agyamat eloltom,
lovamra pusztai
bogáncsként tapadok,
nem szabadna tudnom,
de nem is akarom,
nem szabadna látnom,
de nem is akarom,
milyen kapu fája
döndül be mögöttem,
milyen kapu érce
csendül meg előttem,
vicsorgó viharra
milyen erdő horkan,
göthös, beteg szélbe
milyen puszta ásít,
szédült utam mentén
mamutdübörgésnek
sárguló porában
milyen sanda vadász
árnyéka lopakszik.

Elodázva egyre
a zuhanás végét
mégis arra várok
megérkezem egyszer,
nem törődöm vele,
hogy ahova lépek,
láng lobban fel onnan,
és ha menekülnék,
lábnyomom gödrében
hideg glecser nyílna.

Mikor visszanézek,
kitárul mögöttem
a hetedik égbolt,
hét fekete nap néz
farkasszemet másik
parázs-színű héttel.

Elátkozott ország
láthatatlan népe
rázza a réz csengőt,
éleszti a taplót,
útonállót mímel
a szelíd tanító,
s megfordítva mindez
ismétlődik újra.

Szűzleány mellére
tapadt kullancs álma,
elszakított pókszál,
felhasított bendő
a találkozásunk.

Jaj, akit keresek,
sehol se találom,
visszanéz rám onnan,
hova sose léptem,
ahol sose jártam,
fölismeri bennem,
aki sose voltam,
kinek lennem kéne,
lennem kellett volna.

Acélkék szeméből
a homorú égbolt,
levélzöld szeméből
a morajló erdő,
fekete szeméből
verejtékes bánya
emberfaló csöndje
rezzenetlen ásít,
mint a végítélet.

SZATHMÁRI ISTVÁN

A hó és a Nefelejcs

Talán havat hoz a késő novemberi szél a hegyek felől, amerre lilák a tárgyak, az erdők valahol odébb, mászni már úgyse mászok ebben az évben, se dombot, se apró csúcsokat, se hazát, hisz elég volt ez is, untig, a sok-sok küszködés, élvezet meg alig, valóban, majdnem ohne, az avar szaga, az igen, az édeskés illat, no meg a fenyők zöld aureolája, ez jó volt, de csak ennyi és semmi más, nem beszélve arról, miket is indított el bennem, akár a mágnes, a földhöz kellett tapadnom ilyenkor, hogy piheg, hogy piheg, de már ugrottam is fel, frissen, katonásan, feszesen, akkor még tehettem, igen, ma csak a lilába vesző dolgokat figyelem, az átmenetet, ha képes vagyok rá, hogy hogyan csúsznak egymásba a színek, majd vesznek el lassan valamiben.

És érkezik a hó is. A nagy névnapok előtt valahogy mindig megjön. Emlékszem, hogy zuhogott, amikor anyámékkal a piacon mentünk át, a szembe, a szájba csapódott, mintha csak azt akarná, ne szólj semmit, ne láss semmit, pedig olyan vidámak voltunk, nagynéném annyira örült a virágoknak, kicsit halottiak, temetőbe valók, de más nem volt, és hát ki is gondolt akkor komolyan erre, nagybátyám, aki velünk jött késő este a piacon át, megállt egy pillanatra, essél, essél, kiáltozta, és már gombolta is ki a sliccét, fröccsöt ittunk a vacsorához, kacsa meg efféle, előtte tüzes pálinkát, a szobában meleg volt, mindenhol régi képek, tárgyak, az ablakon ódon függönyök, ültem az asztalnál, fény és lárma, mi kellett még ugyan, ömlött a jókedv szerteszét, és mégis, kellett, kellett olyan sok minden, mert nem tudtam megállni, vagy nem akartam, habzsolni, igen, vagy így természetes? pedig milyen jó volt ott ülni, már nem is annyira fiatalon, a melegséggel bélelt szobában, alig figyelni valamire, de mégis, nagyon, de nagyon *ott* lenni, bizony.

Unokatestvérem a nyári konyhában, betegen, egerekkel a fiókban, velük beszélgetek, csak velük, mondta nekem néha, a hasa már majdnem a plafonig ért, mindnyájan tudtuk, az egy *más* világ, az is van, de ez most itt fönn, csak a miénk. És igen, mennyire ismétlődnek a dolgok, a nagy akarásban most is ilyen egyoldalú voltam, csak azt láttam, ami kellemes, és akkor hirtelen, az új hazában, én kerültem a fönti szobából a kinti konyhába, őrült nagy hassal Istenem, és nem hittem el persze, hogy így is lehet, és volt egér is meg minden, ami illett, ide, ide, hozzám, ehhez. És csak néztem a málló falat, a hepehupás padlót, a cinezett, kopott edényeket, hallgattam, ahogy ropog, pattog a fa, a rőzse a sparheltben, de hideg volt, állandóan, fogvacogtató. Kívül, belül elcsúszva néztem riadtan, számlálva az órákat, az idő darabjait, de már nem tudtam semmit sem összerakni belőlük. Nem volt erőm.

Persze jelképes mindez. De mégis *annyira* valós. Állok a hegyektől nem messze, szél van és hó, meg már egészen sötét. A folyó is erre valahol, és rajtuk túl? és rajtuk túl? valami kis lakás, fény alig, meg torony, meg park, meg pár ember, hagyd már, ugyan, ugyan.

És újból vág a hó, úgy, ahogyan *akkor, ott,* mikor mentünk a piacon át, forrón, kegyetlenül, a szájba, a szembe, szinte vörös az egész világ.

Ha nappal van, fény, az utcákat figyelem, a nevüket, a terek tábláit, van Szentlélek, van Miatyánk, Holdvilág, de olyan is, hogy Dob és Topánka, no meg Szegfű és

így tovább. A Csikágóban, ahol lakom, ott a Nefelejcs, hosszú, lármás, ricsajos utca, tele szükségét végző kutyával, mindenféle, fajta, szín és nagyság, Al Capone is erre valahol, ebben biztos lehetsz, mondom az egyik srácnak, aki telefonkártyákat kéreget tőlem, csak a színeset, mondja, a rikítót, ilyet még nem is láttam, és ha itt is jár, úgysem sztár, sztár már bizony, az az Al Capone, és rohan el a parkoló kocsik között, majd fölbukva a kihantolt betondarabokon.

Hát akkor ki az igazi úr erre, ki mondja meg, mit és miért, azt, hogy ez az utca ne emlékeztessen semmire, hogy úgy forduljak be ide, hogy ne jelentsen semmit, olyan legyen, mint egy darab fa vagy kő, ne marjon belém, rúgjon agyba, észre se vegyem, legyen, de ne nekem, kit érdekel, de nincs, aki ezt csinálja velem, se fegyver, se semmi, már félve megyek a sarok felé, szorongó gyomorral, amarra is mehetnék, de úgy is át kell vágni ezen az utcán, egyszer kigondoltam, ha gólyalábaim lennének, előbb a Szentlélek, majd a Miatyánk és utána a Nefelejcs, de mindegyik fájna, és hát mivégre is, egészen a fal mellett, csak föl ne nézni, föl ne nézni, le, le a tekintetet, úgysem megy, tudom, hogy itt vagyok, ebben az utcában, a szagáról, a színéről, foroghatok, ugrálhatok, lapulhatok, ezt már senki se törli ki belőlem, senki. És hiába költözöm bárhová ebben a városban, az én utcám már megvan örökre.

És esik, esik a hó. Szánkókat látok meg dombokat. És hagyom, történjék az, aminek történnie kell. Bugyogjon belül az a valami. Úgy, visszafelé. Mást úgysem tehetek.

ÚTKERESŐK

JÁNOSHÁZY GYÖRGY

Fogynak a fények

I.

Elcsöndesült a hordó,
dagadnak a csapok –
de még zsibong a korzó,
locsog, kacag, habog;

fakó gyepágyon olcsó
kis nő sikong, nyafog:
ezek a legutolsó
melengető napok;

az ősz már sárga torzó,
az év léket kapott,
rossz sajka, üres orsó;

holnap bús szél csikorgó
fagyot hoz, s lélekorzó,
gyászköntösű papot.

II.

Fogynak a napok, éjek,
a fények és a színek;
az alkony egyre mélyebb,
elnyeldesi a rímet;

fogytán a vers, az ének,
fogytán a szív s az elme;
viskójából a lélek
már vándorútra kelne,

már botladozva lódul,
nem tartóztatja semmi –
csak éppen búcsúzóul

szeretne még egy árva,
megkésett napsugárba
fogózva újra lenni.

Száz év magány

Kis sárga pillék raja röpködött
szárnyas pimpókként vállai fölött,
míg gönce korcában száz év magányát
hordozta száz göröngyön, pocsolyán át.

Hová lett görcsös botjának magánya?
Nem nézi már fentről angyal, se kánya,
hogy feje körül száz szirom lebeg,
pillék kísérik, cinkék és ebek.

Útján most sánta vándor vágja csorba
kacorral bokrok lombját, és pazarló
marokkal szórja szerte, sárba, porba;

előtte léha szelek kergetik
visongva varjak fellegét, a tarló
pecéreit, vetkőző kertekig.

Szindbád-nosztalgia

Fogj kézen, Szindbád, hadd járjak be ismét
hervadt fotókon őrzött tájakat;
emlékek gyomos útja visszavisz még
kertek ágyába, ahol álmatag

lélekkel szép, boszorkaszemű nőket
öleltem és kívántam egykoron;
a régen vagy sosem volt szeretőket
ha elvadult kutakból felhozom,

talán egy szédült percre visszaadják
az élet egy bolondos kedvű napját,
a fájón is boldog szerelmi harcot...

De tán azóta göthös, ősz anyók,
ma már csupán emlékeztetni jók,
hogy roggyant lábbal én is sírba tartok.

Németh László kultúra-, tudomány- és művészetfelfogása

Elöljáró beszéd

Bárhol ütöm föl a gigászi életmű valamely kötetét, diák leszek újra. Lélekben ott ülök a „drága jó nyolcadikban" ama üvegharang alatt, vagy hunyorgok a sajkodi esték kis hegyi házának egyetlen szobájában, s lesem a Nagy Tanár szájmozgását, vékony ujjainak repkedését a halovány lámpafényben. Figyelem, merre int, milyen új utakra kormányoz megint. Mert ő nem a számonkérő, a rettegett tanár, hanem a régi kollégiumok és hajdani jó scholák szelíd preceptora, aki segítőn kézenfog, s magával húz az idegen erdőbe, amelyben talán ő sem járt ezidáig, mégis tudja minden ösvényét, ismeri iránymutató nagy fáinak minden ágát. Vezet, kormányoz rejtett csapásokon, fölfedez úgy, hogy a vele sétálónak mindjárt magyaráz is.

Még alkalminak vélt, mondhatni igénytelenebb írásaiban is mindig ott vibrál a fölfedezés izgalma, ott is magával ragad a Nagy Tanár és az Örök Diák szenvedélye, a titokfejtés. Úgyszólván egész tiszteletre méltó életműve készen állt már, sőt íróként „nyugdíjazta magát", amikor például egy péti előadásban (szabadkozva ugyan, hogy tanácsot adni egy más nemzedék fiainak bajos és hálátlan föladat) mindenkor használható, ám igen korszerű életreceptet fogalmaz. A kor gyermeke – mint írja – már nem gondolkozhat úgy a világról, mint a régi jó keresztény, hogy ez a föld csak a próbatétel helye, ám jő majd az örök üdvösség, melyet szenvedéseink nyomán bizonnyal elnyerünk. De úgy sem gondolkodhat, mint számtalan mai ember, hogy a föld az élvezetek kertje, amelybe inkább csak helyezkedéssel, ha lehet küzdelem nélkül kell belépést szerezni.

„Én a Mindenségből indulnék ki." Ezzel a tömör mondattal adja meg az életrecept lényegét. Megismerni mindazt, ami földi létünk alatt lehetséges. Az ifjúban ugyan természet szerint ott buzog a vágy, a kíváncsiság, a „fürkész érdeklődés", hogy az ember, a természet titkait megismerje, sőt az emberek egymáshoz való viszonylataiban, az ún. társadalom működésének rendjében is eligazodjék. Erősen akarni kell azonban, hogy ez a vágy ne vesszen el, ne kopjék ki az idősödő emberből. Mindehhez olyanféle becsvágy kell, amely elviseli, hogy a korábbi században „parádésnak" mondott életpályák korunkban elszürkültek. Ezt előnynek is érezheti a bölcs építkező, ha tudatosítja: a viszonylagos ismeretlenség, a homály mögött zavartalan dolgozhat, alkothat életművet, melyről később mondják majd ki: bizony, sikeres volt, mert ama elérhetetlenből, a Mindenségből másoknál többet hódított meg.

Keresve sem találnánk tehát alkalmasabb mintát, mint a Németh László-i gondolkodást és életművet, amikor az emberi műveltség karakterének változásairól, az Embernek a Mindenséghez való viszonyáról kívánunk eszmét cserélni. Jó ügyet szolgál minden társulat, egyesület és szervező igyekezet, amikor időről időre e jelben hív össze írókat, tudósokat, hogy együtt gondolkodva fürkészhessünk új titkok után.

Annus József

SÁNDOR IVÁN

A korszakok változó értelmezési keretei

Az egyik legmaradandóbb esszéfüzérében, a *Vásárhelyi sétákban* azt írta Németh László, hogy „A történetírást civilizációnkban a módszer szigorodása, s a láthatár szélesedése vitte tovább". De nemcsak a történetírásra, a többi diszciplínára és a művészetekre is érvényesnek tekintette ezt. Felismerését nem cáfolta a közben eltelt, az élet körülményeit és a körülményeket vizsgáló nézőpontokat egyaránt megváltoztató fél évszázad. Ezért őrá hivatkozunk, amikor feltesszük a kérdést: vajon milyen megközelítéseket, értelmezési alternatívákat hívnak ki ma a „szigorodó módszerek", milyen újabb és újabb kapcsolódások-tapasztalatok figyelembevételét teszi kötelességünkké a látóhatár szélesedése?

Vekerdi László elemzéseiből megtanulhattuk, hogy a tudományok vizsgálatára évszázadokon át miképpen hatottak a külső körülmények, miképpen került a továbbiakban előtérbe az, hogy a felismerések mögött a változások szerkezetét, később pedig a változásokat összefogó gondolati struktúrákat is kidolgozzák. Talán nem tévedek nagyot, ha úgy látom, hogy az ilyen tudománytörténeti kategóriáknak az összegezéseként jöhet létre az a rugalmas fogalmi időtér, amit egy-egy nagyobb korszak értelmezési kereteinek nevezünk. Az értelmezési keretek változásai mögött persze magának az életnek, az Ember és Föld viszonyának több históriai korszakon is átívelő változásai állnak. A kialakuló struktúrák azonban, azt hiszem, abban a tekintetben változatlanok, hogy három sávot mindig, minden változásban tartalmaznak. Az első azokat a régi sémákat foglalja magában, amelyek az elmúló korszakokhoz kötődnek, s a haláltól való félelem természetes ösztönétől hajtva próbálnak egy számukra már „túlvilágban" is életben maradni. A második sáv a korábbi korszakokban született felismerések, nézőpontok, hívószavak közül azoké, amelyek az újabb körülmények között is érvényesek, használhatóak. A harmadik sáv a hiánysáv. Ez vár betöltésre, illetőleg töltődik fel majd olyan felismerésekkel, tudásokkal, fogalmakkal és megnevezésekkel, amelyek a korábbiakban ismeretlenek, sőt elképzelhetetlenek voltak.

De ismerjük be, hogy semmire sem megyünk egy ilyen struktúrával, ha két kérdést nem tisztázunk. Az egyik az, hogy valóban beszélhetünk-e ma az emberi szellem, a tudomány-, kultúra- és művészetfelfogások tekintetében nem egy, hanem több korszakot is felölelő változásokról, s ha igen, akkor a változások miben állnak. A másik az, hogy közelíthetünk-e a diszciplínákra érvényes módszerekkel egy írói életmű eszszében, vagyis a legszemélyesebb műfajban kiérlelt tudomány-, kultúra- és művészetfelfogáshoz, s ha nem, akkor hogyan kerülhetjük el a zsákutcát.

Nézzük rendkívül vázlatosan az első kérdést. Jól tudjuk, hogy nem csak a századközépi, hanem a tizenhetedik századdal megjelenő újkori ember kérdésfeltevései és felismerései helyére teljesen újak nyomultak. Semmi meglepőt nem szabad találnunk abban sem, hogy mindahhoz, ami Németh László életművéből érvényesen jelen van a századvég teljesen megváltozott körülményei között, szellemi átjárókat kell építenünk, amiként ő épített ilyeneket a maga korából, a Kemény Zsigmond jelentkezésétől Ady jelentkezéséig terjedő korszak teljesítményeihez. Nem feledhetjük el, hogy már hatvan esztendő múlt el azóta, hogy Németh László a minőség eszméjét mint a görög

kultúrára jellemző megértés fényét összekapcsolta az igazságos elosztás elvével, és az összekapcsolásnak a társadalomban való realizálását egy új értelmiségre bízta. Harminc esztendeje is elmúlt annak, hogy leírta: a vagyon tekintélyének varázsereje megszűnt és a politikai karrierek elveszítették tekintélyüket; „az emberbőrbe kötött remekművek kora következik". De vajon egy személyes nézőpont és törekvés állt-e csak mindezek mögött? Korántsem. A század első és második harmadában az egész szellemi világot átjáró válságtudat ellenére is útkeresésektől volt gazdag az értelem univerzuma. Érvényesek voltak, ha magabiztosságukban meg is gyengültek azok a felfogások, amelyek azt vallották, hogy a világ, a história nyomorúságai, a társadalmi bajok feloldhatóak, a szellem feleletképes az emberi-nemzeti sors, az élet és a történelem kérdéseire. Nem veszítette még el érvényességét az újkori modell, az, hogy a tudás emberében, mint az ismeretek, a jövő hordozójában egy-egy korszak jobbítására való szellemi-etikai igénybejelentés összpontosul. És ezért elég szilárd volt az értelmiség megbízotti helye, az a szerepe, hogy – mint Németh írta – a szellem és a tömeg, illetőleg a tömeg és a szellem közötti kapcsolódást biztosítsa.

Eltelt egy fél évszázad. A történelem menetének előreláthatóságára, a társadalmi haladásra, az igazság birtokolhatóságára alapozott eszmetanok és felfogások összeomlottak. Az egyetemes tudás birodalma már a század közepén megingott, a tudás eljutott önmaga korlátainak beismeréséhez. Természetesnek ítéltetik meg, hogy bizonyos fogalmakat, argumentációkat és hívószavakat, amelyek egy korábbi korszak tényvilágából születtek meg, másfélék váltják fel. A szellem a keresés útonlétében új eseményekkel ütközik, és új szótárakat keres a kifejezésükre.

De vajon mi a konzekvenciája a változások sorozatának egy, a diszciplínákon túli és feletti kifejtésre? Ez a másik kérdés, amivel szembe kell néznünk. Ugyanis Németh a tudományról, a kultúráról, a művészetről vallott felfogását nem rendszertant alkotva, hanem a szabad és csapongó műfajban, az írói esszében fejtette ki.

Ezt mérlegelve nem állhatunk meg az esszéről szóló közhelynél, hogy ugyanis kísérlet, illetőleg személyes műfaj. Végtére is a szellem teljesítményei többnyire mindig kísérletek és személyesek. Az esszé legfontosabb vonásai között az újabb szakirodalom lényegesnek tartja – azon túl, hogy az ismert rendszereken kívüli tudást próbálja kitapintani – azt is, hogy az emberi megismerés és cselekvés változatait nem széttartó kiteljesedésükben és végeredményükben, hanem születésük egymáshoz sokkal közelebb lévő állapotában nézi. Lényeginek tartja azt is, hogy eközben a megismerést és önmegismerést együvé kapcsolja. De van az újabb szakirodalomnak még egy, a Németh-esszéírása, eszméinek vizsgálatára is rendkívül gyümölcsöző gondolata. Eszerint az írói esszé rendelkezik azzal a képességgel, hogy írója felismerheti és kivallhatja benne mindazt, ami alkatában, meditációiban úgy csap össze, hogy a küzdelem nyomán megvilágosodik saját maga eszméinek, vágyainak, érzéseinek és tetteinek nem egyszer kibékíthetetlen ellentéte.

Németh László tudományos, kulturális és művészetfelfogását vizsgálva ezért együttesen kell tekintetbe vennünk az ő saját kora történeti és értelmezési horizontját, illetőleg azt a törekvését, hogy – mint minden jelentős művész – az önmegismerést tekintette a világmegismerés kiindulópontjának.

Önök itt ma nyolc előadást hallanak Németh László univerzumának különböző birtokrészeiről. Örömünkre szolgál, hogy a legismertebb Németh-kutatók mellett ma újabb öt olyan tudósprofesszort köszönthetünk az előadók között, akik a magyar szellemi élet jelentős képviselőiként bekapcsolódnak a Társaság munkájába.

Németh tudomány-, kultúra- és művészetfelfogásában közösen és együtt van meg, térbeli horizontalitásként az állandóság, az időbeli vertikalitásként a változás. Az állandóság az, amit ő kifelé fordulva már harmincévesen így fogalmazott meg: az ember nem nyomhatja el magában az egész iránti felelősség érzését. A változás az, amit befelé nézve öregkorában Bartókhoz való viszonyáról szólva így fogalmazott meg: „Bár húszéves koromban láthattam volna őt olyasformán, mint most." Állandóság az élethez, a világhoz, önmaga igényéhez és felelősségtudatához, erkölcsiségéhez való viszonyában. Változékonyság a „módszerének" szigorodása, és horizontjának formaváltásai nyomán, az önmagán átlényegített új és új jelenségekhez való viszonyában.

Az állandóság jeladó harsonája az *Új enciklopédia*. Azt hirdeti: vissza a teljességhez, ami szétfoszlóban van. Hálókat kell szőni, mert aki nem egységben látja és értelmezi a világot, az semmit sem lát és semminek a megértésére nem alkalmas. Enciklopédistává képezte és szenvedte magát egy olyan korszakban, amelyben ugyan Ady nyomán azt vallották a legjobbak, hogy „minden egész eltörött", s amelyben az európai gondolkodók legjelesebbjei is inkább játékosan, illetőleg nosztalgikusan idézték már csak meg az egész áttekinthetőségének realitását. Németh azonban azzal a *hittel* és becsvággyal alapozta meg vállalkozását, hogy átlényegítette minden munkáján: amit 1931-ben írt „egy világképteremtő enciklopédizmus számára... kedvezőbb az éghajlat, mint harminc-negyven évvel ezelőtt".

Tudomány- és kultúraszemléletét is ebből a meggyőződéséből bontotta ki. Huszonhárom évvel később Vásárhelyen összefoglalta az újabbkori történelem elemzése során kialakult felfogásának két saroktételét, hogy rájuk építhessen egy harmadikat, mint végkonklúziót. A természettudományok – megmozgatva a korokat, a gondolkodást – a jelenségek mechanikus lefolyásának bűvöletével kihívták az „emberi függetlenség, az akarati szabadság érzetét hordó tudatnak s az erre építő erkölcstannak" az ellenállását. Első tétele: a racionalizmus okszerűsége és a megszámlálhatatlan változatot produkáló emberi természet között föloldhatatlan az ellentét. A technikával szövetkezett természettudományok vívmányaival együttjáró derűlátás, annak a tudata, hogy „az emberiség sikeres, az életet könnyebbé tevő útra lépett", előhívta az arisztokrácia, a jólét vadaskertjéből kizártak politikai és világnézeti földrengéseket hozó törekvéseit, amelyek beválthatatlan igényeket tűztek maguk elé. Második tétele: a szabadság és egyenlőség együttes megvalósulásának megoldhatatlansága.

Elmondhatjuk: két, mindmáig érvényes felismerés. Ezekre építi rá – érzékelve és elemezve a század kaotikus folyamatait – azt az önmaga számára is előírt feladatot, hogy ha a fogalmak zűrzavara ilyen nagy, akkor a káoszból kell létrehozni a század egységét. Kizárólag ezen az úton oldható fel, mondja, az újkori ember skizofréniája, amely azzal indult, hogy a szárnyat bontó ész és a hit viaskodni kezdett egymással.

Tehát a világkáoszban is egységben tartás, megoldástalálás, feladatvállalás, szintézis. Miközben negyven év alatt hű marad ehhez a nézőponthoz, rendkívül sok új jelenséget ismer fel és igazítja hozzájuk világszemléletét. Jól látja ezt Grezsa Ferenc, akinek kiemelkedő kutatási eredményei többnyire csak a Németh műve körüli „vele vagy ellene" ellentétpár szempontjából kaptak elismerő értékelést. Grezsa nagyon lényegbevágót vett észre, amikor az egységen belüli rapszodikusságokat, változásokat értelmezve leírta: „ami Németh László világnézetének alakulását illeti, iránymódosulásokban, fordulatokban gazdagabb, mint erkölcsi gondolkodása".

A szintézis vágya, az eseményeknek a szellem által való befolyásolhatósága, a történeti folyamatok generálhatósága, a linearitás hite a történelemszemléletében is jelen

volt. Az általa megújíthatatlannak tartott kapitalista, és az általa folyamatosan bírált szocialista társadalmi kereteket egyaránt elutasítva olyan szintézisre jelentette be igényét, amelyben a két irány java, a szocialista eszme lényege és a nyugati civilizáció erényei összpontosulnak. Ismerte Huizinga felfogását arról, miszerint a történelem alakulása úgy megy végbe, hogy az egy korábbi korban élő ember számára mindig elképzelhetetlen marad. Ám őt jobban lenyűgözte Keats Hyperionja nyomán az a pillanat, amikor a káoszból kivillanó fényben a Minőség és a Mindentudás istennője ama szigeten párbeszédet folytat.

De az egységre törekvő szellem elmemunkáját, s ezzel kapcsolatban minőségelvét, minőségszocializmusa tételeit az ő saját korának horizontján belül kell értelmezni. Nem vetíthetjük fél évszázadra vissza azt, amit a horizont szélesedése, a módszer szigorodása ma számunkra már megmutat. Az akkor még elképzelhetetlen, egyszerre globális és komplex újabb folyamatok, az elektronikus-audiovizuális-informatikai univerzum kialakulása, mindezek mögött az új centrumok-félperiférák és periférák mozgása, egymáshoz való viszonya az ezredfordulón más irányokat ad. Az emberiség létkérdéseire megoldásképtelen két társadalmi formációból valamiféle lineáris szintézissel nem fölözhető le az eredményeik habja egy új formáció számára. És ahhoz is már új korszakunk új felismerései kellettek, hogy lássuk: amiként minden létrejövő struktúra, úgy az államberendezkedések, a társadalmi formációk is olyan lényegiségek, amelyek nem kiindulóerőik egyenesvonalú kombinációiból, hanem azok ütközései nyomán kialakuló új megoldásokból és kényszerűségekből tevődnek össze.

Az állandóság és a változás együttesen jellemzi kultúra- és művészetfelfogását is. Ingázott a görögök és a huszadik századi modernitás, a magyar középkor és a tizenkilencedik századi orosz prófétizmus között. Eszményét az antik mintából formálta ki: a kultúra nem ismerethalmaz, hanem erkölcsi-nemzeti szokásjog, gondolkodásmód, ízlés. A teljességre függesztett elvet és az új hatásokat befogadva önmagát is felülbíró rugalmasságot jól mutatja a Bartók művéhez való viszonya. Első közelítésében még a távolságról számol be. Mint mondja, nem akar a Bartók modellje szerinti nagy író lenni, ugyanis Bartók *visszanyúl* és az elolvadó paraszti kultúrára épít, ő előretör, és számára a jövő a nemzet, elsősorban az értelmiség. Egy évtizeddel később úgy látja, hogy ez a különbségtevés hibás volt, de még elfogadja azokat a nézeteket, amelyek szerint Bartók *akkor* még – 1954-ben – formalistának számított. Egy újabb évtized múltán: „ha ma írnék róla, tán nem is a kompozícióról beszélnék, azt annyi kiváló munka teszi fölöslegessé azóta, hanem Bartókról, az értelmiségi emberről. Ma, mikor társadalmunk nagyrésze értelmiségivé válik, nem lenne fölösleges megmutatni: mi volt ebben a tiszta, munkás, fegyelmezett, szenvedélyes emberben, ami, ha tehetségben nem is érünk föl hozzá, mindnyájunk előtt mintává teheti."

Ugyanilyen személyes közelítésekben és változatokban formálódik esztétikája. Horizontja alatt megfér egymással a húszas–harmincas évek magyar népisége és Proust, Virginia Woolf, Pirandello modernitása. Kitérők, homályok, ezeknek önfelülbírálatai kísérik művészetfelfogásának változásait a sokféleség kultúráját valló szintézisig. Megőrizve a nemzeti szerepvállaló irodalmi eszméjéhez fűződő kötöttségét, rámutat irodalmunk – mint mondja – „viszonylagos gondolatszegénységére", annak okaira és arra, hogy ez miképpen zárja el az európai hatásoktól.

Az, amit nemzedékéről szólva ír, meghatározza a ma már tovatűnő modernitáshoz való viszonyát. A mi nemzedékünkben – mondja – volt „valami eleve eltökélt szkeptikusság, s a nyugati törekvéseket sem kísérte egy időn túl annyi figyelemmel,

hogy (mint azt Bartók megtette, s Ady próbálta)" a modern törekvések „ és a maga magyar terhe között kapcsolatot létesítsen... fiatal prózaíróként én is megismertem a nyugati próza merész kísérleteit", ám folytatja nemzedéktársaival együtt, annyira „a tájékozódás és tájékoztatás, apostoli ébresztés munkájára adta magát, hogy... a megoldatlan feladat újabb évtizedekre megoldatlan maradt".

Az értelmiségi ember bartóki modellje mellett termékeny változatként ekkor már bűvöletben tartotta a Gandhi-modell, korábban a Galilei- a Tolsztoj-komplexuma, csakúgy, amiként a fényes „görög övtől" a Maculay-műhelyig terjedő változat. Ezeket a nem egyszer egymástól távoli, akár ellentétes modelleket az fűzte össze, amit összefoglalóan az értelmiség „szószólói" szerepének mondhatunk. Tocqueville – akinek gondolataival Németh foglalkozott – rámutatott arra, hogy ez a szerep a francia forradalmat megelőzően alakult ki, illetőleg a hatására terjedt el. Az az igény hívta életre, hogy az állam és a társadalom között szisztematikusan lezárt csatornákat az értelmiség szerepvállalásával lehet felnyitni. A filozófusok, az írók, a humán értelmiség politikai szerepvállalásának ugyanúgy megvoltak a pozitív, mint aztán a szereptévesztések miatti negatív, és a politikai kultúrát deformáló hatásai. Tocqueville szerint a negatívum abból állt, hogy a megoldások tényszerű lehetőségei helyett elvont elvekkel foglalkoztak, s az illúziók felé sodródtak, a továbbiakban pedig a hatalmi harcok hatásai alá kerültek. Arra viszont már Németh mutatott rá öngyötrő meditációiban – mindenekelőtt *A történelem eszközei* című esszéjében –, hogy mindez miféle megromlásokkal jár.

Az eszmetanoknak a világ, az emberi élet kérdéseire adott feleletképtelensége mára leértékelte az értelmiség szerepét. Nyugaton a korábbi értelemben vett értelmiség eltűnése már be is fejeződött. Kiderült, hogy az ember a rendelkezésére álló tudással nemcsak megoldani, de enyhíteni sem képes az új globális problémákat, a társadalom bajait, a gyűlölködést, az etnikai ellentéteket, azokat a gazdasági folyamatokat, amelyek egyre több régiót tesznek vesztessé a centrumok és perifériák átrendeződésében. Mindez nálunk is radikális konzekvenciákkal jár. Miként világszerte, elveszítették hatásukat a politikai döntésekre a szellemi ajánlatok, a kulturális tradíció.

De Németh László még egy olyan korszakban vázolta fel az értelmiségi társadalomnak, a minőség offenzívájának ideálképét, amikor az élet talányos alternatíváinak dinamikát tudott adni hívószavaival. Akkor állította középpontba a szintézisre, a megoldásokra törekvő géniuszt, amikor a magyar szellemi élet ugyan elég erősen lemaradt már az európai megközelítésekről, ám azért Hamvas Béla például leírta már, hogy a történeti időben nincsenek alapvető megoldások. A válságfilozófiák uralták az európai szellemet, de mégis azok a hosszú évtizedek, s még egy ideig a későbbiek is be voltak oltva a várakozással, a legnemesebb elképzelésekkel, amelyek mélyén az a gondolat munkált, hogy a nemzet, a régió, Európa életében muszáj valamilyen, az emberiség sorsát jobbra fordító változásnak történnie, s ennek az útirányát az értelmiségnek kell érzékletessé tenni milliók számára.

Azt hiszem, Németh Lászlónak, mint minden jelentős művésznek, az Ember és a Föld viszonyának megismerésén és a számára kitüntetetten fontos szerepvállaláson túl azonban mégiscsak önmaga megismerése, illetve – mint mondani szerette – a saját magával való rendbenlét volt a legfontosabb. Műfajára talált ehhez az esszében. Nemcsak azért, mert az ismert tudományos rendszereken túli tudást kívánta érvényesíteni. Azért mindenekelőtt, mert az általa művelt esszé alkalmas volt arra, hogy felismerje és kivallja eszméinek, érzéseinek, vágyainak és tetteinek nem egyszer egymást kizáró ellentéteit is. Ezek úgy voltak beleírva egyéniségébe és sorsába, amiként az általa egyszerre

csodált és elutasított André Gide-ben felfedezte az alkat két ellentétes, mégis összeműködő tendenciáját, amelyeket ő a fölhajítás sebességének, s a földnehézség gyorsulásának nevezett. És annak, hogy így fejtette ki eszméit, van még egy következménye: csak prekoncepciók árán lehetett és lehet ezekből az esszékből bárki részéről zárt, tudományos, filozófiai, esztétikai rendszereket rekonstruálni. Tudjuk, hogy fél évszázadon át az ilyen prekoncepciók terhelték meg műve egyértelmű elutasítóinak és értelmezés nélküli apologétáinak megközelítéseit.

Most pedig arra a kérdésre kell válaszokat találni, hogy a megváltozott korszak megváltozott értelmezési keretei között a társadalom- és természettudományokkal, a kultúrával, a művészetekkel foglalkozó elgondolásainak gazdag gyűjteményéből melyek a ma is élők. A válaszokért rendeztük meg tanácskozásunkat. Önökkel együtt feszülten várom, mit mondanak erről előadóink.

IN MEMORIAM PLOHN JÓZSEF

BIHARI MIHÁLY

Németh László szocializmus-képéről

A XIX. század nagy eszméi mind fönnmaradtak a XX. században, sőt – az évezred végéhez közel – nyugodtan mondhatjuk azt, hogy fönt fognak maradni a XXI. században is. A nagy ideológiák, politikai filozófiák és eszmék életképességét mutatja, hogy megváltozott formában – hol egyik, hol másik előtérbe kerülésével vagy háttérbe szorulásával – de az eszmék és ideológiák pluralitása jellemzi a XIX., a XX. és a XXI. századot is. A négy nagy társadalom- és történelemformáló eszmerendszer: a nacionalizmus, a liberalizmus, a konzervativizmus és a szocializmus különböző formákban, de életképes és termékeny válaszokat adtak az emberiség történelmének, társadalmi berendezkedésének, működésének és céljainak kérdéseire. Mind a négy nagy eszme és ideológia belsőleg tagozódik különböző ideológiai alcsoportokra, platformokra bomlik. Sokszor egy-egy adott ideológián belüli két eszmeáramlat között nagyobb a különbség, mint közte és a másik eszmeáramlat valamelyik alfaja között.

Ebben az ideológiai kavalkádban és történelmileg még bonyolultabbá váló eszmei harcban kell eligazodni, rendet tenni és megválaszolni azt, hogy vajon Németh László társadalom-, történelem- és emberfelfogása miféle világnézethez állt közel? Azonosítható-e Németh László világnézete és ideológiaképe valamelyik ismert ideológiai eszmeáramlattal, vagy pedig egy „egyszemélyes" szocializmusképről és felfogásról van-e szó Németh László szocializmusfelfogása esetében? Vajon ismerte-e Németh László a XIX. és a XX. század nagy ideológiai eszmeáramlatait annyira, hogy határozottan és egyértelműen elhatárolja önmagát tőlük, és elhelyezze saját világnézetét, társadalom- és történelemfelfogását és azonosítsa valamelyikkel? Végül a talán legkiélezettebb és egyesek számára meghökkentő kérdés: szocialista volt-e Németh László? Nem könnyű ezekre a kérdésekre egyértelmű választ adni. Akik nem ismerik Németh Lászlót, vagy csak felületesen, azok viszonylag könnyen megválaszolják a kérdéseket. Akik jól ismerik Németh Lászlót, és Németh László politikai filozófiáját, politikai eszmevilágát és elkötelezettségeit, azt hiszem, azoknak érdemes a leginkább elgondolkodni a feltett kérdéseken. A válaszadás nekik sem lesz könnyű. Gondoljunk csak bele abba, hogy a különféle szocializmusok képviselői hogyan gondolkodtak Németh Lászlóról. Sajnos többnyire mindig leegyszerűsítően, anélkül, hogy Németh László igazi gondolatait ismerték volna. A marxista szocialisták nemcsak hogy nem tartották szocialistának Németh Lászlót – gondoljunk csak Molnár Erik ominózus vitacikkére 1935-ben, amelyben egyenesen reakciósnak, fasisztának és a szocializmus ellenségének bélyegezte Németh Lászlót. Természetesen a nemzeti szocialisták sem tartották szocialistának Németh Lászlót. Tőlük idegen volt, sőt nemcsak hogy idegen volt, hanem elfogadhatatlan is volt számukra Németh László értékelvűsége, a „kötött szabadság" és az „árnyalatos függőség" elveinek elismerése. A szociáldemokratákra alig hatott Németh László gondolatvilága, nem sok kapcsolatuk volt egymással. Még a hozzá talán legközelebb álló népi írók nemzeti-paraszti szocializmusa is markánsan eltért attól a szocializmusképtől, amit Németh László magáénak vallott. Ő maga írta azt, hogy sokan hitték őt a népi írók ideológusának, holott ő soha nem volt a népi írók ideológusa, sőt a népi íróknak nem volt igazán ideológiájuk sem. A megújult szociáldemokrácia demokratikus szocializmusát kevéssé ismerte, kevéssé ismerhette Németh László.

Érdekes és még árnyaltabb lesz a kép akkor, hogyha Németh László szemszögéből vizsgáljuk meg azt, hogy vajon ő mit tartott a különböző szocializmustípusokról. A XIX. századi utópista szocialistákat műveltségük, felkészültségük és progresszív elkötelezettségük révén sokra tartotta, de eszméik különösebben nem befolyásolták Németh László gondolkodását, illetve azokat csak mint történetileg túlhaladott elméleti szocializmusokat, történeti eszmeáramlatokat szemlélte. Az anarchista és a szindikalista szocialistákat nem vette komolyan. Legélesebb kritikai harcot a marxi-marxista szocializmus felfogással vívta a kezdetektől fogva, tulajdonképpen mindvégig. A bolsevik típusú államszocializmust azonosította a marxi szocializmussal, nem látott különbséget a marxista elméleti szocializmus és annak bolsevik megvalósulása között. Az ún. harmadikutas - Röpke-féle - szocializmusok elméleti feldolgozására és értékelésére Németh László nem vállalkozott, az sem nagyon deríthető ki, hogy vajon ismerte-e Röpke harmadikutas szocializmusfelfogását. A nemzeti szocializmust mint a XX. századi szocializmus „vad alanyát", „vad szocializmusát" tekintette, érezve azt, hogy iszonyatos tragédiák lehetőségét hordozza ez az eszme és ennek esetleges megvalósulása. „Ha az indulat vérengzik annak még megvan a mentsége; a teóriának nincs" - írta, bár ez esetben nemcsak a nemzeti szocializmusra gondolt.[1]

A szociáldemokráciát mindig kérlelhetetlen kritikával illette, főleg azért, mert a magyarországi szociáldemokráciát a marxista szocializmus mozgalmának tekintette, amelyet múlt századi, avítt és történelmileg túlhaladott szocializmus felfogásnak, „történelmileg kinőtt ruhának" tartott. Azt mondhatjuk tehát, hogy a maga szocializmus felfogásában hívő, de ugyanakkor hadakozó, vitatkozó szocialista volt Németh László.

Miféle szocializmus állt hozzá közel? Volt-e vajon a szocializmusnak olyan alapvető értékrendje, állítása, tétele, amely Németh Lászlót megragadta, és amelynek alapján Németh László ezen ideológia elkötelezettjének vallhatta magát? Vagy tényleg valamiféle „egyszemélyes szocializmusról" van szó? Egy író ember társadalom- és történelemszemléletéről, társadalom- és történelem kritikájáról beszélhetünk csak, amely nem más, mint rendkívül megnyerő, újszerű és kifejező szavakkal körülírt harmadikutas szocializmus, a bolsevik szocializmus és a nemzeti szocializmus között? A minőségszocializmus, a szövetkezeti szocializmus, a Kertmagyarország nem más, mint egyfajta utópista szocializmus egyszemélyes víziója? A kérdésekre nem könnyű válaszolni, de úgy érzem, hogy Németh László műveinek ismeretében egyértelmű válaszok adhatók a feltett kérdésekre.

„a legnagyobb földi vihar: a politika"

Mi vitte Németh Lászlót a politika felé? „A szorongó tájékozatlanság", miként írja a Tanú beköszöntő soraiban.[2] „Egy lélek égtájakat keres, s közben égtájakat segít megtalálni; munkásságom meghívó egy tanácskozáshoz, melyet önmagammal folytatok."[3] - írja, s ennek jegyében politikai esszéket, társadalom- és történelemkritikákat, társadalmi programot nyújtó írásokat közöl Németh László a Tanúban. Köztük a talán legfontosabbat a Reform című írását, mely egy egész Tanú számot tett ki. „Nem akarok tanítani. Az essait a nyilvános tanulás műfajának tekintem..."[4] „Nem tudtam és ma sem tudok hinni semmiféle olyan együttbömbölő rendben, amelyben az embereknek hasonlítaniok kell egymáshoz... az ember igazi hatalma mégis az, hogy sokféle. Ez a sokféleség nem zárja ki - a középkor példa rá -, hogy magasabb szempontból rendezett is

legyen. Fried könyvéből így okkal vagy ok nélkül én kötött szabadság és árnyalatos függőség szocializmusát olvastam ki."[5] A kétféle szocializmusról azt vallotta, hogy: „a marxizmus a szocializmusnak kinőtt ruhája..." – a fasizmus pedig a „század vad alanya".

Németh László ismerte, értette, megértette a marxista szocializmust, amelyet a XIX. századi szocializmus „kinőtt ruhájának" tartott. Németh László a Tanú 1934 februárjában megjelent számában ír először részletesen, mondhatjuk kimerítően a marxizmus és a szocializmus viszonyáról, illetve magáról a marxista szocializmusról. Kora magyarországi szociáldemokráciájáról azt tartotta, hogy az „ma már csak papír, nem kő vagy deszkafal". Tulajdonképpen a szociáldemokráciában a marxizmus betűi mereved-tek meg, s a marxizmus nem más, mint „egy eljárt kor előítélete". „Szocialista vagyok, de nem marxista, írtam már többször, s a válasz mindig az volt: vagy ellensége vagyok a magántulajdonnak, s akkor marxista, vagy védője, s akkor szocialista sem. Mivel vagyonközösség és magángazdaság közt harmadik út nincs: nem lehet valaki igazi szocialista anélkül, hogy marxista ne lenne."[6]

Abban bízik Németh László, hogy írása teljes és meggyőző válasz erre az ellenvetésre. A telep bizománybirtoka nem magántulajdon és nem vagyonközösség: van tehát egy harmadik út, s van egy szocializmus, amely nem marxizmus – írja Németh László.[7] „A marxizmus a múlt század második felének a szocializmusa. Szellemét az ipari népvándorlás határozza meg. A marxizmus előtt az új világ a gyár. Az egész gazdaság, sőt az állam is arra halad, hogy gyárrá váljék. A szocializmus célja, hogy ez a nagy gyár a munkásság közvagyona legyen; minden polgár gyári munkás, minél kisebb munkaidővel, közömbös munkával, meghatározott fizetéssel. Az a szocializmus, amelyet ebben a tanulmányban vázoltam fel, már az ipari népvándorlás után keletkezett. A tömegeket elhelyező új világ most a kert, az eszmény a szövetkezetileg megszállt telep; a hős az állam felé megbízott, a föld felé vállalkozó kertész; az államideál: a vállalkozók irányító szövetkezete. A két irány közt ezen a gazdasági különbségen túl van egy szellemi is. A marxizmus születése a XIX. század önhittségi tébolyára esik, amikor az észelv azt hitte, hogy az emberiség egész múltját elrúghatja maga mögött. A minőségszocializmus a természettudományosság után támadt, amikor öntudatunkban újra fölnyilalltak az európai lét századokra futó rostjai, gyökerei. A marxizmus a múltból kiszakadt béresek szocializmusa; ez a hagyománnyal kapcsolatot tartó vállalkozóké."[8] – írja Németh László a Reform-ban 1935-ben. „De ha rendkívül nagy is a különbség köztük, mégiscsak szocializmus mind a kettő"[9] – ismeri el a közös gyökerekre és a fennálló kapitalizmus kritikájára apellálva Németh László. Majd így folytatja: „Küzd a munka kihasználása ellen, ha meg is engedi a versenyt, egy starttól indít el minden versenyre indulót, s nem tűri, hogy a sikeres vállalkozás mint öröklődő magánvagyon halmozódjék föl. Lehetetlen, hogy a szociáldemokrácia fiataljai, diákok és munkások meg ne érezzék ebben az új szocializmusban a fényt, mely befagyott mozgalmukat feloldja, s akármilyen bizalmatlanok a reformnemzedékkel szemben hajlandók lesznek összefogni azokkal, akik ezt a reformot veszik komolyan."[10]

A XIX. század demokráciája elvesztette a talaját és hiába van meg a szocializmusban a törekvés, hogy a tőkés rend világát felváltsa, s a tömegeket egy szilárdabb rend védelmében részesítse, és hiába táplálkozik az emberiség nagy forrásából – írja Németh László –, de épp a társadalmi jelenségek tudományos magyarázata, a szocialista dogma vágta el kapcsolatát a friss eszmével. „Nem tudta kiforrni születési hibáját, egy meghaladt tudományosság fölényeskedésével nézi a világot..."[11]

A fasizmus: „a század vad alanya"

A fasizmus – írja Németh László – az egyetlen irány, amely a XIX. század előítéleteivel szakított. Viszont a kor jobb erőivel nem került kapcsolatba. „Demokrácia és szocializmus letűnt nagy idők szellemi tartalékaiból merítenek; a fasizmus magára maradt múlttalan és társtalan irány. Lehet, hogy a század vad alanya lesz, egyelőre a barbárságnak is betörő kapuja. A szocializmus ellen készült: arra a humánumra hivatkozik, amelyet a szocializmus megtagadott, de lehet, hogy annak a humanizmusnak is sírásója lesz, amelyet a szocializmus képvisel."[12] Prófétikus szavak 1934–35-ben. „Mai alakjában egyik irányból sem várhatunk sok jót."[13] „A politikának rá kell találnia a kor jó hajlamaira. *Új politikára* van szükség, mely éppoly magasrendű irányítója lehet a kornak, mint a XIX. századé volt a demokrácia. A történelem a szükségszerűség fia, de a véletlen lánya."[14] Új politikát, új irányt keres, és egyéni életcélját is tisztázza önmaga számára Németh László.

„eszméim száma sokkal több volt, mint amennyit kidolgozni lehet..."

Új politikára van szükség, írja Németh László 1933-ban. „A politikának rá kell találnia a kor jó hajlamaira."[15] Míg a XIX. században a politika magasrendű irányító eszméje a demokrácia volt, úgy a XX. században már egy új politikára van szükség. Ennek az új politikának a legfontosabb jellemzőit hat pontban foglalja össze Németh László ebben a művében:

1. Tervgazdaságra van szükség, de a tervgazdaság nem lehet oroszos. Azt írja Németh László: „Nem bízhatunk meg a termelés 'ösztönében'; 'tudatot' kell fölérendelni, a termelést elosztó, szabályozó tervet."[16]

2. A magántulajdonra a XIX. század kétféle választ adott: egyik szerint a magántulajdon szentség, a másik szerint a magántulajdon rablás. A probléma lényege azonban nem abban van, hogy vajon a magántulajdon szentség-e vagy sem. A lényeges kérdés, hogy a termelő állami alkalmazott legyen-e, ahogy a szocialisták gondolják, vagy az országos termelés keretei között viszonylag független vállalkozó. A magántulajdon helyébe a munkabizomány lép, a birtokos felelős, aki megőrzi a nagy kollektív kereten belül egyéni függetlenségét.

3. Hadseregre van szükség, de a termelőhadsereg tisztjei a bürokraták. Minél központosítottabb a hatalom, annál félelmetesebben sajátítja ki a bürokrácia az államot. Az új politikának meg kell fékeznie a bürokráciát – írja Németh László.

4. Terv és központosítás nem jelentik ugyanazt. „A terv *egészséges* kiegészítője a kiscsoportok, tájhazák, községek, céhek viszonylagos önállósága."[17] Egy nemzet életereje ezekből merít. „A mi társadalmunk s úgy látszik, a szocialista és fasiszta is, alárendelő társadalom; az új politika a mellérendelésnek legyen a művészete."[18]

5. A tisztviselő rendet el kell sorvasztani. A kérdés Németh László szerint: hol helyezkedjék el a kiválóság? A földmívelés nemesebb faja a kertészet. Az egészséges tervgazdaság azzal, hogy a gépies gyári munkát, a földmívelés alacsonyabb formáit kevés emberrel végezteti, a minőségipar és minőségföldmívelés számára szabadítja fel az emberi erők javát.[19]

6. Újra fel kell hogy virradjon a napja a minőségnek. „Az érték a minőség skáláját követné, s az emberek rászoknának arra, hogy a nemesebbet, mint értékesebbet tartsák számon. Az életmód átalakulna: a kertek felemelnék a földmívest, a minőségmunka az iparost. Az emberi életben több helye volna az idillnek s nagyobb lehetősége a művészetnek."[20] A termelés és a kultúra, az életmód átalakulása, a társadalmi rétegek felfelé nivellálódásával – mondanánk mai fogalmakkal.

„Új nemességre van szükség"

Az új politika hordozója csak egy új nemesség lehet – írja Németh László a Debreceni Kátéban.[21] Miféle „új nemesség" és miféle mozgalom kellene? Ezt a nemzeti radikalizmus programjával vitatkozva fejti ki Németh László. Németh László Bajcsy Zsilinszky Endre programkönyvéből ismeri meg a Nemzeti Radikális Párt célkitűzéseit. Bajcsy Zsilinszky Endre és Féja Géza fémjelzi a pártot, amellyel kapcsolatban kétségtelen rokonszenvét, de kritikai észrevételeit is papírra veti Németh László. Azt írja, hogy Zsilinszky és Féja minden heroizmusuk ellenére két iskolapéldája a mai magyar betegségünknek. „Egyikükben a középnemesi, magnakartás délibáb táncol, másikuk előtt a parasztmitológia."[22] Amit a Nemzeti Radikális Párt akar, az „a sors diktálta magyar politika irányába esik". Németh arról ír, hogy ő is megpróbálkozott azzal, hogy emberi és magyar helyzetérzéseit politikai eszmékre fordítsa, s utal a Tanú első évfolyamára, amelyekben írottak, az alapelveket tekintve nincsenek áthidalhatatlan távolságban a Zsilinszky programjától. Azt írja, hogy megkísérli kifejteni „magányos gondolatait" akár elvetik, akár megfogadják azokat.[23]

1. Igazi mozgalomra van szükség, az igényeket eszmékbe kell foglalni s egy új állam alakítására kihasználni. Az igazi mozgalom természetes szövetségese a magyar sorsnyomás által kiváltott népi ellenerő s az, hogy hazájában hazátlanná lett a magyar szellemi hagyomány. Feladat „a mozgalom irányítására alkalmas jellemek nevelése".

2. A mozgalom nemzeti és azontúl nemzetközi kell hogy legyen. Egyszerre kell közép-európai és európai nemzetközisége legyen a mozgalomnak. Feladat „a szocializmus új, magasabb válfajának" megteremtése. Olyan szocializmus, amely a század, a XX. század eszméivel és hajlamaival szervesebb kapcsolatban van, mint a szocializmus másik két szerephez jutott faja, a bolsevizmus és a fasizmus.

3. Ez a szocializmus elődeitől rend és valóság, állami és emberi változatok magasabb rendű egyensúlyozásában különbözik. A tervgazdaság és az egyéni kezdeményezés nem ellentétek. Az alárendelt dolgok viszonylagos önkormányzata biztosítja a szerves életet.

4. Vissza kell adni az embereknek „a tájhazát". A nemzet életének melegedő tüzeit a tájhazák közepén kell kigyújtani. A tájhazák a kis egységek összessége.

5. Szabad gazdálkodásra és nacionalizált termelésre van szükség. Ha ezeknek odadobjuk magunkat, akkor ezek pusztító elvekké válnak. A pusztítás helyett a feladat a nemzetgazdaságtan első alapelve: „add meg a közösségnek, ami a közösségé s az embernek, ami az emberé."[24] „A XIX. század derekán úgy látszott, hogy minden munka tömegmunkává züllik; a XX. század középső harmadában megint a minőség-munkáé a jövő. A tömegipar elválik a minőségipartól."[25] A tömegmunka az államé; a minőségmunka az egyéné.[26] Az állam és az egyén egyensúlyát ez az elv tükrözheti a gazdaságban írja Németh László. Tömegmunka és mezőgazdaság közt helyezkedik el a minő-

ségipar. A mezőgazdaság kertészetté emelésében a legnagyobb feladat: nagybirtokok lecsonkulása révén létesülő kooperációra vár. A telepítési földeket nem szabad a régi értelemben vett magántulajdonocskákká darabolni, hanem az egyéni vállalkozást a termelési keretekkel összeegyeztető szövetkezeteket kell megteremteni.

6. Egy ilyen országban háromféle hatalom alakulna ki: az államfőé, a kormányé és a nemzet egységét biztosító hatalomé. A tájhazák önkormányzatai válnak majd a polgári élet fészkeivé. A kormány a párté, a párt alakítja ki a tájautonómiák és a szindikátusok kereteit. Az állam sorsát a minőségi munkát végzők politikai akarata irányítja.[27]

Ezek az elvek eltérnek – ismeri el Németh László – Zsilinszkyék elveitől, de nem összeegyeztethetetlenek azokkal. „Példára és tudományra van szükség. Különböző embereket egy ütemre járatni egy káplár is tud, de különböző emberekből ugyanazt a magatartást kiváltani csak a lenyűgöző példa tudja. A lenyűgöző példa hatása a legfontosabb. Magyarországnak nem tömegbűvölőkre van szüksége, hanem egyetlen igazi példaképre."[28] E példakép megteremtése a mozgalom előfeltétele. Példa és tudomány nélkül az új mozgalom „vad mozgalom" marad.

Németh László társadalomfölfogása egyszerre kritikai és programadó: bírálja a magyar kapitalista társadalmi berendezkedést, a nemzeti radikalizmus hibáit, és pontokba szedve felvázolja a tennivalókat, a politikai „égtájakat", és a minőség-társadalom képét.

„Könyveket nem lehet büntetlenül olvasni..."

Németh László politikai filozófiájában megtaláljuk a XIX. és a XX. századi kapitalizmus, mint társadalmi berendezkedés általános kritikáját és a magyarországi kapitalizmus bírálatát, a magyar kapitalista társadalmi berendezkedés osztály- és rétegstruktúrájára, szerkezetére vonatkozó leírást. Annak a neobarokk, császár nélküli Habsburg birodalomnak a leírását, amelyet Szekfű Gyulával együtt bírált. Ismerte és bírálta a magyarországi nagybirtok, a finánctőke, a klérus, a zsidó polgárság és az úri középosztály és hivatalnok réteg szerepét. Bírálta nemzeti, faji hibáinkat, „a saját hazájában bennszülötté vált" magyar nép torzulásait, „a bennszülött erkölcs, érzés és létezésmód" korcs kinövéseit.

Azt, hogy a kapitalizmus gazdasági és tulajdonosi rendszerének átfogó tanulmányozásába kezdett, sok tekintetben a véletlennek köszönhette. Ő maga írta, hogy Ferdinand Fried könyvét a véletlen juttatta a kezére. Az a véletlen azonban, amiről Ady is írt, nevezetesen, hogy ő neki mindig épp az a könyv került a kezébe, amelyre *szüksége* volt. „Ezt a csodát a mi gyalog nyelvünkre úgy lehet áttenni, hogy akiben igazán készül valami, az mindig talál valamit, amiből magát kiolvassa."[29] Ferdinand Fried könyvét Németh László egyik vasutas rokona találta a berlini gyors kiürült másodosztályán, s elküldte neki. „Én mindent elolvasok, hátha érdekel ez is. Hogyne érdekelt volna! Két éve néztem farkasszemet a hazai marxizmussal, egy hajlékonyabb, nyugati (ha nem halottsértő a szó) proustibb szocializmus nevében; azok az írók, akik ma nemzeti szocializmusra szeretnének oktatni, mint vakbuzgó marxisták, Hegel pecsétjével sütötték rám, hogy reakciós vagyok."[30]

Fried könyvéből a kapitalista világnövés és bemerevedés megejtő rajza tűnik elő Németh László számára. Ferdinand Fried könyvéből Németh László nemcsak kora kapitalizmusának kritikáját olvasta ki, hanem miként írja: „Fried könyvéből így okkal

vagy ok nélkül én kötött szabadság és árnyalatos függőség szocializmusát olvastam ki."[31] A megtalált könyv gondolatokat szül, szerepet választ, és vállalkozásba torkollik.

Maga Németh László így ír erről: „A sokat vitatott 'minőségszocializmus': a rendezett vállalkozások Janus-arcú tana így született meg egy vasúton felejtett könyv és néhány vulkánjáról lesodort tokaji találkozásából. Látszólag a semmiből; valójában testem minden sejtjéből és életem minden órájából."[32]

A kapitalista társadalom kritikai feldolgozásával egyidőben születik meg a program is.

„Várom az embert, aki megszövegezze a minőség forradalmi kiáltványát."

Az új társadalmi berendezkedés: a minőségszocializmus, a szövetkezeti szocializmus, az értékelvű szocializmus a minőség forradalma révén teremthető meg. Nem a gazdaság reformja, hanem a lelkek reformja révén lehet eljutni az új társadalomba. A minőségszocializmus a kapitalizmus szelleme és gazdasági rendje ellen épül ki. Az új szocializmus gazdasági vezérelve – ami áthat mindent fokozatosan – a kert, a telepítés.

A Reform szigorú, világos gondolatmenettel rendelkező és realista írás. Ideológia: társadalomkritika és programadás egyszerre. Programideológia. Minden benne van, ami egy programideológiához kell: helyzetkép a megreformálni kívánt országról, a reform tartalma és jellege, fő iránya, a reform potenciális társadalmi- és személyi bázisa és a reform ellenzőinek számbavétele. Mégsem volt komoly hatása, pedig szellemi ereje rendkívüli.

Mit találunk ebben a nagyívű, rendkívül tömör kulcsműben?

1. A reformhoz *ismerni kell* a megreformálni kívánt *országot.*

2. *Új nemességre* van szükség, amelyet a lelkek reformja lévén lehet kinevelni.

3. Nem a jobb vagy a baloldal között kell választani, hanem az *előre vagy a hátra* alternatívája között.

4. Harcos és elméletileg megalapozott *kapitalizmus kritika* kell. Kétségtelen – miként a Sorskérdések 1989-es Előszavában Németh László írta –, hogy túl nagy volt még 1935-ben Ferdinand Fried *A kapitalizmus vége* című művének hatása. Az Előszóban maga írja le az 1935-ös kapitalizmus kritikához képest megváltozott kritikai álláspontját.

5. A reform a társadalom minden szférájára ki kell, hogy terjedjen, tehát *totális reformra* van szükség, amely azonban nem a gazdaság reformjával, hanem a *lelkek reformjával kell, hogy kezdődjön* s egy új nemességben kell testet öltenie.

6. A reformot a kiválóságoknak kell *elindítaniuk felülről.*

7. Az *életbizalom* megteremtése jegyében biztosítani kell az emberanyag és a műveltség védelmét. Feladat az *embervédelem* és a *műveltségvédelem.*

8. A reform elsősorban a félig feudális nagybirtokot és a gyáripar uralmát kell hogy megszüntesse. A nagybirtokot nem szétverni kell, hanem a *települők kirajzása* révén településekké, tájhazákká és szövetkezetekké átalakítani.

9. A földet oda kell adni a kisembernek: ez a *telepítés.* A telepítés révén új kisbirtokosságot kell létrehozni, akik szabadon vállalkoznak és dolgoznak, tehát munkájuk tekintetében szabadok, viszont a szövetkezetek révén egy irányított gazdasági rendhez kapcsolódnak. Ez tehát tulajdoni reform *legelsősorban a mezőgazdaságban.* A mezőgazdaságnak ez a reformja áthelyezi a hangsúlyt a gyárról a kertre, a kertmagyarországban megvalósuló és a mezőgazdaság reformja révén létrejövő kisbirtokos rendre.

10. *Részletes tervet dolgoz ki* Németh László a *telepítésről magáról*, miként venné birtokába a földbirtokot a hatóság, megtartva rajta a régi cselédséget és kiküldve hozzájuk a gazdaságilag kiképzendő katonai csoportot. A katonaság a kiképzett parasztság kerete. A minőségszövetkezet szellemi organizátorai a katonaságnál képezhetők ki a legkönnyebben. A szövetkezeti, függőbirtok-rendszereket teremtő telepítés az ország testébe ültetett új gazdasági elv, amely mint élesztő a kenyeret, *az egész* nemzetgazdaságot átkeleszti. A minőségtermelés és a minőségkereskedelem felélesztí a nemesebb áru kultuszát, amely a mindennapi árukra is visszahat.

11. A vállalatvezető az állam felé tisztviselő, a vállalat felé pedig vállalkozó. Az iparnak ez az új szervezeti rendje nem szünteti meg a vállalkozó szellemet, viszont biztosítja az ember jogát a fényűzéshez. Test, lélek, környezet fényűzésében éppúgy a személyes ízlés és bizalom választ, mint ahogy orvosművészemet is magam akarom megválasztani – írja.

12. Az *irányított termelés* a gazdasági rend és a *szabad vállalkozás* egysége.

13. A *tisztviselő rendet meg kell szüntetni*, mivel az a legnagyobb csapás ma a magyar gazdaságon. A tisztviselő soha nem kényszerült rá arra, hogy eredményt produkáljon.

14. A *telepeseket a katonaság képezze ki*. A megszállók egy-egy munkás zászlóaljból válnak ki és teremtik meg, szervezik meg a tájhazát. Bizománybirtok, érdekeltség, szabad vállalkozás, társadalmi rendezettség és tervezés kell.

15. A minőségföldmívelés kerete a *kert*. A tájhaza megsokszorozódik a *szövetkezeti* telepítés keretében. Ez egyúttal a népképviselet alapja is. A tájhaza székhelye a megyebizottság. A megyebizottság választ követeket a felsőházba. A *felsőház* a foglalkozások képviselete.

16. Parlament és kormány közötti vita esetén népszavazás döntsön.

17. Az újabb parlamentek népszerűtlenségével nőtt a diktatúrák népszerűsége, írja Németh László, ezért hozzá teszi: „Szabadelvű honfitársaim ijedelmére be kell vallanom, hogy én a diktatúrát egy irány hőskorára nem tartom rossz államformának." „A hőskorára nem, de öregkorára: igen."

18. Minőségeszmény és értékelkötelezettség uralma, az értékek, a minőség forradalma révén. Ma úgy mondanánk, hogy a posztindusztriális társadalom értékrendje az értékek forradalma révén valósulhat meg. Az értékközpontú társadalom, a társadalmi fejlődés extenzív szakaszával szemben a társadalomfejlődés intenzív szakaszába jut el. Kollektivitás és közös érdek, érdekközösség és szabadság a legfontosabb értékek. Reform és nem forradalom. A minőségforradalom csak fogalomhasználat Németh Lászlónál, de nem politikai követelmény.

19. Szocializmus, de a marxista bolsevik szocializmus és a fasiszta nemzeti szocializmus mellett egy harmadik típusú szocializmus: a minőség szocializmusa, amely a magyarságnak megfelelő társadalmi berendezkedés.

20. Reform-realizmus: a reform ellenzőinek számbavétele és a reformhoz szükséges előfeltételek biztosítása elengedhetetlen, első feladat az ország megismerése, második a felülről elindított reformhoz szükséges új nemesség és elit megtalálása.[33]

Új nemesség és mozgalom

Németh László már 1933–34-ben a Debreceni Káté és a Nemzeti Radikalizmus[34] megírása idején világosan látja azt, hogy nem elég meghirdetni a reformot és az új társadalmi eszményt, azt meg is kell valósítani. A helyzet nem kedvez a reformoknak. Hiányzik a reformokat vezető erő. A magyarság ma „vezértelen, fertőzött, kalandok-

ban kifárasztott nép", írja a Debreceni Kátéban 1933-ban. A magyarságnak ki kell egyenesednie és „sorsa helyére kell szöknie". Nem elegendő a reformgondolat, nem elegendő a mozgalom, a mozgalmat vezető és irányító újnemességre van szükség. „A magyarság új életre lobbanását kívánjuk egy sorsához méltó magatartású újnemességben", írja a Debreceni Kátéban. Az új politikához bizalomra van szükség. Bizalma „a lappangó jobbakban" s a magyar nép aránylag „érintetlen tömegeiben" van. Ha feladatunknak nem felelünk meg, akkor sorsunk: „elveszünk, mert elvesztettük magunkat." Kemény és pontos szavak, megállapítások a Debreceni Kátéból 1933-ból.[35]

A Lesz-e Reform? című 1934-ben megjelent írásából derül ki a leginkább, hogy mennyire realista, de egyúttal bizakodó is Németh László. A *Magyarország* karácsonyi számában – ahol csonkítva jelent meg – ezt írja: „Nincs semmi okom, hogy bizakodó legyek. Meglehet, hogy egy országnyi süketség előtt emelem föl szavam. De felemelem, s pecsétül ezt ütöm ide: a reformnak most kell elkezdődnie, ezekben a napokban, halálosan komolyan, erélyesen, a 'lassú fejlődés' nyögdécselései nélkül. Ha ez nem történik meg, sohasem történik meg, s az a magyarság amelyhez nekünk közünk volt, elveszett. Én az első vagyok talán, aki nemzedékem írói közül felelős állásba került, de ha ez a reform most meg nem indul, elsőnek hagyom el a közéletet s hallgatásommal adok igazat azoknak, akik mint valami hulláktól fertőzött talajt akarják lehordani az egész magyar középosztályt, s növénytelen csikorgó salakkal, de biztos alappal tölteni föl a helyét."[36]

„Ismerni kell az országot, melyet meg akarunk reformálni. S mi nem ismerjük."

A Reform című tanulmányhoz Németh László egy *Függeléket*[37] csatolt 1935-ben, ez a nyilatkozat a *Magyar út* február 15-i számában jelent meg. Azt írja a Függelékben: „Mozgalmakban ma nincs hiány."[38] A fő kérdés, hogy vajon felkészült-e a mi ifjúságunk a reformra, teszi hozzá Németh László. Úgy véli, hogy olyanok hízelegnek az ifjúságnak, akiknek számát ő nem kívánja gyarapítani. Németh azoknak a számát akarja gyarapítani, akik „igényekkel, követelésekkel állnak" az ifjúság elé.[39] De a megcélzott, megnyerni kívánt ifjúsághoz is van intő szava: „Téved az ifjúság ha azt hiszi, hogy Magyarországnak elsősorban gazdasági reformra van szüksége. Nem gazdasági intézkedések segítenek egy országon, hanem a kiválóság, mely éppen mert kiváló, gazdasági téren is felismeri és megvalósítja a szükségest."[40] Az emberi biztosítékot keresi a mozgalomhoz, ezért emeli ki, hogy: „Egy mozgalomnak elsősorban értékes emberekre van szüksége, s értékes emberanyagot csak a lelkek reformja ad."[41]

Kissé ironikus hangvétellel és látomással fejezi be a Függeléket Németh László: „A minap igen kínos, verítékbe borító álmom volt. Azt álmodtam, hogy a mai kormányzat belátta tehetetlenségét, s a mi 'reformnemzedékünknek' adta át a hatalmat. Az ifjúság boldogan vitte az új 'reformminisztereket' a Várba. Én a Hunyadi János út egyik lámpájának dőlve néztem a menetet, s szörnyülködve gondoltam ezeknek a miniszereknek a készületlenségére, s ennek a tömegnek a naivitására. Mintha puska nélkül mentek volna háborúba; markukban a lobogó, melyet évtizedekre kompromittálni fognak. Elképzelhető ennél iszonyúbb reakciós tett? Még álomnak is borzasztó. A reformnak, melyet egy idő óta annyit hangoztatunk, megvan az előfeltétele: ismerni kell az országot, melyet meg akarunk reformálni. S mi nem ismerjük."[42] „S még egyet!" – teszi hozzá Németh László. „A mai középosztálynak nincs jövője."[43] Ezért csak abban az

ifjúságban bízik, amely nem ragaszkodik osztályelőjogaihoz, s nem hivatkozik a népre, mint a demagógok, hanem a népmozgalom „hidásza", „pionírja" akar lenni. „Ha erre nincs elszánva, minden mozgalmasdi: úrigyerekek passziózása, kamásnis forradalom."[44]

„Ha az indulat vérengzik, annak még megvan a mentsége; a teóriának nincs."

Németh László 1943. augusztus 25-én elmondott második szárszói beszéde – melyet rendkívül sokféleképpen és egyoldalúan minősítettek az elmúlt évtizedekben – a társadalomépítés, a programadás és a hihetetlen pontos helyzetkép egyidejű foglalata. Az elérni kívánt társadalom főbb követelései és eszményei nem változtak: dunai összetartás és szövetkezeti szocializmus.[45]

Németh László második szárszói beszédének vezérfonala: A magyarság bennszülötté lett, gyarmati sorba került. Az államot idegenek vezetik, saját nagyjaik maharadzsák, akik gazdaságilag kizsákmányolják. A magyarságot idegen civilizáció selejtje hatja át, erkölcsében és testében nyomorodóban van. Az a rendszer, amelyben az 1919-i forradalom óta élünk, talán még szűkebb, sivárabb, mint a régibb katasztrófákkal ránkszakadók. Habsburg restauráció, császár nélkül – fejtegeti –, mivel az arisztokrácia, a klérus, a nagytőke nagy fényességgel visszaiktattak tekintélyükbe, miközben a parasztságot kirakták a politikából, a munkásság forradalmi bűnei miatt karterben ül, az értelmiséget szigorú ellenőrzéssel idomították szolgává. Megéledt mégis a társadalom, mint a reformkorban a nemesség. Adyék körül a zsidó polgárság, most az ún. középosztály alsóbb rétegei a nemzet élesztői. Ez a középosztály, ez az értelmiség, amely a népi írók mellé áll: indít népfőiskolát, próbál a néppel barátkozni, s vált önmaga legnagyobb gyalázójává. A parasztság városba ömlik, „ma az egész ország egy népfőiskola". Eközben kertvárosokba szóródnak az államvezetők, az értelmiségiek, a hivatalszolgák, a gyári munkások. Alakulna a Kert-Magyarország. A bennszülött erkölcs torz kinövései éledtek meg, a viták, a gyűlölség uralkodik az országban.[46] Végzetünk: a mi érésünk megint lassúbb volt, mint Európa közbeszóló kedve – mondja Németh László. „Hol lennénk most, ha a magyar politika *a dunai összetartás és a szövetkezeti szocializmus eszméjén indul el.*" – teszi fel a kérdést, kissé lemondóan.[47]

A minőségszocializmus helyett Németh László itt többször és ismételten a szövetkezeti szocializmus kifejezést használja. Tart a háború utáni „rendezéstől", fél a „megváltóktól", fél a külső terrortól. „Faji nyomás nehezedvén ránk, fokozni kellett a bennszülött öntudatot."[48] Nem volt egészen eredménytelen a „nemzetszervező kedv". Sajnos azonban, hatalmi kifosztottságunk és a bennszülött erkölcs érvényesült a rendszer államával, a gyarmatosítók tőkéjével, sajtójával, kész szervezeteivel szemben. A bennszülötteknek nem maradt más csak az irodalmuk s egy kis lelkesedés – teszi hozzá lemondóan.[49]

Az írók szekértáborba összehozása – amit Illyés Gyula javasolt – nem sikerült.[50] Másról van itt szó, másképpen gondolkodik az értelmiség: „Az emberek nem meggyőzni és meggyőződni akarnak, hanem ítélni és szerepet játszani."[51]

Németh László önmagát úgy minősíti, mint az eljövendő új rendszer „proskribáltját",[52] kirekesztettjét. Az új rendszer vezérkarába feltehetően bekerülő emberekhez fordul végül és hívja fel a figyelmüket:

1. Hogy a szabadság, amelyet hoznak, valóban a magyarság felszabadulása legyen.[53]

A tőkés rend a magyar népet még mélyebbre taszította bennszülött sorsába. Az angol-

szász jellegű kapitalizmus bevezetése a magyarságot a nemzeti vagyonból való részesedésben még jobban megcsappantaná. A szocialista rend pedig a busmanok és a tibetiek uralmát jelentené, ahol a kolhozokba terelt munkások és az értelmiség felett a legszorosabb felügyelet érvényesülne, az ellenőrzöttek a magyarok, az ellenőrzők pedig busmanok vagy tibetiek lennének.[54] A zsidókérdésről szólva óva int attól, hogy az önkritikátlan bosszúszomjas zsidóság kerekedjen felül a szemérmes, kultúratisztelő zsidósággal szemben. Shylocknak éppen a szív kell – mondja ki véleményét, nagyon kemény szavakkal.[55]

2. Ne engedjék megnyomorítani azt a munkásnépet, amelynek az érdeke a szájukon van![56] A XIX. századi szocialisták azt hitték, hogy néhány tőkés és a nincstelen proletárok milliói állnak majd egymással szemben. Németh szerint fordítva történt: a kispolgárnak nevezett elem szaporodott meg. A kispolgár fogalmába belesorolja az értelmiségieket, a szabadiparosokat, a kereskedőket, a közüzemi alkalmazottakat, a földes parasztságot egyaránt. A kispolgárok tehát valamennyien munkások.[57] *A szövetkezeti szocializmusban* rég készen van az a forma, amely a vállalkozás érzését és a vele járó iparkodást is meghagyja, s a nagyobb birtokok, üzemek előnyeit is biztosítja – vallja és vállalja szocialista elkötelezettségét Németh László változatlanul.[58]

3. A nemzet keze fölöslegesen be ne véreződjék.[59] Mi írófélék sosem vitatkoztunk egymással – írja Németh László – a nagy- és középbirtokok felosztásán s a nagyüzemek nacionalizálásán. Óva int azonban attól, hogy az osztály likvidálása a beléje tartozó emberek likvidálásával együtt történjen meg; „...ha az indulat vérengzik, annak még megvan a mentsége; a teóriának nincs."[60]

A tudomány és a morál gyengesége teheti csak lehetővé a teória vérengzését – fejtegeti Németh László. „Hadd fordulok a valószínű áldozatokhoz", kéri végül Németh László. Mi történjék az új társadalomban a régi értelmiséggel? – teszi fel a kérdést. Óva int attól a teóriától, hogy az igazi munkásság ne fogadja el a magyar középosztályt értelmiségül, hanem magából fejlessze ki majd helyette saját értelmiségét. A bűnös középosztályt és az értelmiséget nem lehet feláldozni – inti előre a „győzedelmeskedőket".[61] Itt utal arra, hogy készülőben van új könyve az Értelmiségi társadalomról. Néhány önérzetadó szabályt és követelményt állít fel a régi értelmiség számára Németh László:

1. Ne ismerjék el, hogy az értelmiségi ember nem munkás.

2. Ne ismerjék el azt sem, hogy az értelmiség másodrendű munkásosztály, amelyet az elsőrendű termelő osztályok alkalmazottul tartanak. „Én az osztálytalan társadalmat, ha az nemcsak névleg van meg, de az emberek műveltségében is, másnak, mint *értelmiségi társadalomnak* el sem tudom képzelni."[62] Németh szerint a nemzet a parasztságból eredt, de ahová a nemzet tart, az az értelmiség. Az ipari és a mezőgazdasági munka is egyre inkább értelmiségi munkává alakul át. A társadalom nem lefelé, hanem felfelé nivellálódik, középosztályosodik – mondanánk mai szavakkal.

3. „Sosem volt ilyen szép értelmiségi embernek lenni mint ma."[63] Őrizni kell az értelmiségi hivatást, akármilyen munkát is végzünk. Az értelmiség a Noé bárkája, a jövő nagy utópiája pedig az osztályok valódi összeölelkezése egy megtisztult értelmiségi kultúrában.[64]

A „harmadik oldal" kifejezés váltott ki meglehetős értetlenséget a vita során. Németh László ezért így magyarázta meg, hogy mit ért ő harmadik oldal alatt: ha Új-Guineában egy párt azt vallja, hogy Új-Guineának az angolokénak kell lennie, a másik, hogy a hollandoké kell, hogy legyen, ha feláll egy harmadik és azt mondja nem lehetne-e Új-Guinea a pápuáké? Ez a harmadik oldal – magyarázza meg Németh László.[65]

1956: „Nem ismerek olyan magyar írót, gondolkozót, aki a szocializmusnak ellensége lett volna."

A Sorskérdések c. kötet előszavában írja Németh László, hogy: „A Tanú hozta a nagy fordulatot, kritikusból esszéíróvá kellett válnom, hogy a politika tájára vetődjek."[66] A politika tájára vetődő író valóban esszéíróvá, programadóvá vált és egyúttal társadalomkritikussá is. Németh László lényegileg 1943-ig folytathatta írásaiban és beszédeiben esszéíróként a politizálást. 1945 után nem adatott meg neki a lehetőség arra, hogy gondolataival, szellemi organizátorként politikát, a magyar sorsot befolyásoló politizáló értelmiségi szerepet tölthessen be. Az Emelkedő nemzet c. 1956-os írásában keserűen jegyzi meg Németh László, hogy 13 évvel azelőtt, a második szárszói konferencián utószor volt alkalma találkozni a magyar értelmiség színe-javával. A minőségszocializmus „épülete", gondolati építménye, terve és programja már 1935-ben készenállt és elkészült. Elveit és programját következetesen mondta, írta, beszélte el Németh László 1943-ig. Az elhallgattatás évei nem változtattak értékelkötelezettségén és minőségeszményén.

„Érdemes elolvasni A Reform-cikket: látszólag arról volt szó, amit kortársaim is mondtak, valójában azonban a minőségszocializmus épületét építettem fel. A földkérdést én telepesmozgalommá bővítettem: a nagybirtokot a telepesek szövetkezetei szállják meg, akik a gazdálkodás extenzív részét gépekkel közösen végzik, az intenzív minőségit közös tervbe illeszkedően pedig családonként, csoportonként művelik. S ez modellje csak az ország átalakításának, mely az ipar, kormányzat, adminisztráció területén ugyanúgy folyik. Képtelenség azért, mert egyszer találkoztunk, ezt a mozgalmat a Gömbösével összehozni, de tulajdonképpen ugyanilyen hiba volt engem mint a népi írók ideológusát emlegetni. A népi írók jórészének nem volt ideológiája, s az enyém teljesen idegen maradt a számukra."[67]

1956 novemberében szólal meg ismét az esszéíró, politizáló Németh László. Döbbenetes az, hogy gondolatai változatlanok, sőt az általa megfogalmazott, kitalált és megformulázott kifejezések is változatlanok, mégis milyen pontosan illenek, nemcsak a szocializmus alternatíváját igenlő Németh László gondolataihoz és soraihoz, hanem az 1956-os forradalmi helyzethez is.

Németh László az 1956. november 1-én megjelent *Pártok és egység* című cikkében (Új Magyarország, 1956. november 1.) írja: A feladat: választás, a pártprogramok versengése. Hiba lenne azonban, ha a feltámasztott pártokkal, nem kívánt kísértetjárásként az akkori pártélet szelleme is visszatérne. Óva int Németh László attól, hogy a feltámadó sokpártrendszer széttépje a szocializmust. Szó szerint ezeket írja: „Van azonban ennek a sokpártrendszernek nagyobb veszélye, mint a hajdani pártok tülekedésének, kicsinyességeinek feltámadása, a meggyűlölt rendszerrel együtt széttépheti azt a szocializmust is, amelyről fiatalon álmodtunk, és amelyhez a letűnt rendszer bűnei között is ragaszkodtunk. Három dolgot kell itt mindenkinek meggondolnia":

1. „Hogy Magyarország az elmúlt évtizedben elég messze haladt a szocializmus útján, voltaképp szocialista állammá lett." A mostani állapotokból kell kiindulni, eltökélve, hogy ami vívmány, vagy kis változtatással vívmánnyá alakítható, azt megtartsuk, és megfelelő irányban továbbfejlesszük.

2. A szocializmus elvéhez ragaszkodjunk. „Nem ismerek olyan magyar írót, gondolkozót, aki a szocializmusnak ellensége lett volna. A vita inkább akörül volt, hogy

szocializmusunk a külföldi patronok hű másolása legyen-e, vagy az általános elveknek a magyar természethez, gazdasági helyzethez idomuló alkalmazása." Azt írja Németh László, hogy a vita most eldőlt, eldöntötte a meg nem kérdezett nemzet, de a döntés nem a szocializmus, csak annak tőlünk idegen formája ellen történt.

3. Végül, az sem közömbös, hogy a szocializmus vállalásával vagy elvetésével mit nyerünk s vesztünk a világban. Németh kifejti, hogy a környező államok szocialista államok, a távolabb lévő államok, mint például India is, a kapitalizmus tagadása kapcsán épül, s a Szovjetunió népeiben is tiszteletet kell ébresztenünk, ezért hiba lenne visszatérnünk a polgári demokráciához, a polgári társadalomhoz.

Közös nyilatkozat, „egy szocialista deklaráció" kiadását javasolja. A közös nyilatkozatban a szocializmus néhány nagy elve mellett kellene elkötelezni magunkat, így a gyárak állami kézbentartása, 25–40 hold felett a birtokok vissza nem adása, a szocializmus sajátos helyi jellegét hangsúlyozó megoldások vállalása, így például a munkásság részesedésének kimondása az ipari és kereskedelmi vállalatok vezetésében és jövedelmében, a laza, önkéntes szövetkezetek támogatása.

Ezt az ún. szocialista deklarációt minden működő párt elfogadhatná, a Parasztpárt, a marxizmus tanait az ország viszonyaival összehangoló szociáldemokrácia, sőt talán a kommunista párt örököse, az MSZMP is. A Kisgazdapártnak pedig nem lehet érdeke, hogy a liberális kapitalizmust és földtulajdont támassza fel. Meggyőződéssel írt és pontos szavak. Nem a hangulat, hanem a felelősségteljes vállalkozás, a vállalt szerep szavai.

Németh László másik írása az *Emelkedő nemzet* (Irodalmi újság, 1956. november 2.). A cikk fő gondolatmenete: A Horthy-korszak nemzeti szempontból nem volt olyan meddő és gyatra, mint a rendszer, amely a nevét adta. A magyar a rend ellenére, amelyben beleszorították: *emelkedő nemzet.*

Az emelkedés főképp szellemi és gazdasági téren volt szembeszökő. A kultúrában, a szellemi életben a magyar zene és a magyar irodalom ért el kivételes magasságokat. De csaknem ugyanilyen volt a haladás gazdasági téren is. Rádöbbent, hogy „a magyar gazdaságilag is tehetséges nép." A halogatott földreform ellenére kertek ezrei lepték el az országot, ezért fogalmazódott meg a Kert-Magyarország terve, a szövetkezett, a minőségi gazdaságokból felépített, kertészszínvonalon álló gazdáktól megművelt magyar föld látomása. Az értelmiségi színvonalra emelkedő munkás és paraszt nép, és a néppel együtt érző értelmiség testvériesülése vetítette előre: egy értelmiségi társadalom képét. Egy dolog hiányzott ahhoz, hogy a nemzet emelkedésében igazán bízni lehessen: a nemzet erkölcsi és politikai érzékek dolgában nem állt olyan magasan, mint a szellemiekben – írja Németh László. Hiányzott a legelemibb összetartás, terjedt a feljelentés, a tolakodás az új pozíciókért, a sunyítás, az irigység.

Ez a néhány nap azonban megmutatta, hogy a magyarság erkölcsileg mekkorát emelkedett – írja Németh. A nemzet a gyötrésben és megaláztatásban így összeforrt. Az utolsó ötven év magyar szellemi fejlődése világosan felírta a célokat, amelyek felé egy magyar forradalom esetén törekednünk kell – írja Németh László. A veszély, amely közeli: a bosszúvágy sugalmazta jóvátehetetlen hiba, és az új pozíciók felé törtető régi emberek. Azok, akik 1956 magyar szabadságharcából holmi 1920-as kurzust csinálnának. „Kinek kell ezt megakadályozni, ha nem nekünk..." – teszi fel a kérdést. Az írás bevezető soraiban keserűen jegyzi meg Németh László, hogy 13 évvel azelőtt, a második szárszói konferencián utószor volt alkalma találkozni a magyar értelmiség színe javával. Az 1956-os forradalom idején van szava és tudja kikhez szóljon Németh László. Az is világos, hogy mit félt és mitől tart.

A Nemzet és író (Igazság, 1956. november 3.) című írásában Németh László abból indul ki, hogy sohasem tüzelt senkit semmire, gandhista múltja távol tartotta minden erőszakos cselekedettől. Budapesttől 200 km-re arról írt cikket éppen, hogy hogyan éljenek bölcsen az írók a váratlanul rájuk szakadt szabadsággal. Nem a nemzetnek kell követnie a költőt, hanem a költőnek a nemzetet, most ez a feladat, fejti ki Németh László. S utána sokáig megint nem szólalhatott meg, nem politizálhatott.

„Egyedül vagyok, nincsenek mellettem csak az írásaim."

Az 1956-os forradalom elbukása után Németh László is még éli, kényszerűen átéli majdnem 20 évig azt a típusú szocializmust, amelyet oly következetesen bírált, tagadott meg és utasított el magától. Műveibe foglalt gondolatainak megvan a külön értelmük. Miként ő maga is írja: „Írásaim elkészültek, de közben én is elkészültem; műveimnek megvan a külön történelmük, de miközben írtam őket én magam is mű lettem, értelmet nyertem – fölöttük is."[68]

A Németh László műveiben megfogalmazott és felvázolt minőségszocializmus, szövetkezeti szocializmus nem vált politikai gyakorlatot meghatározó programmá és alternatívává Magyarországon – eddig. Azzá válhat-e vajon ezután? Van-e üzenete Németh László minőségszocializmusának a mai magyarság számára?

Úgy gondolom, hogy az, aki meg akarja ismerni és meg akarja érteni Németh László szocializmusfelfogását, az egyértelmű és világos képet kaphat műveiből. Egyértelmű és világos képet kaphat arról, amit Németh László tagadott. Világosan és egyértelműen írt azokról a szocializmustípusokról, amelyeket elutasított. Németh László úgy volt szocialista, hogy elutasította a marxista-bolsevik szocializmust, elutasította a XX. század „vad alanyát", a nemzeti szocializmust, elutasította a népi írók sok tekintetben ideológia nélküli romantikus parasztszocializmusát, de nem ragadta őt meg a kereszténységszocializmus sem. Ismerte és ilyenként elutasította a marxizmus társadalom és történelemszemléletét, tudományfilozófiáját. Nem fogadta el a liberális kapitalizmust és abban a zsidóság szerepét, amely a kapitalizmusban – miként írja – nem a kapitalizmus elitjévé, hanem annak haszonélvezőjévé vált.

Németh László szocializmusa: értékszocializmus, értékelvű szocializmus. A mai tudomány nyelvén szólva posztmateriális, posztindusztriális értékszocializmus, amely az anyagelvű kapitalizmus meghaladásán, de nem annak totális tagadásán épül fel. Végzete: hogy Németh László akkor fogalmazta meg a posztindusztriális társadalomra vonatkozó, az értékek forradalma után bekövetkező, értékelvű és értékközpontú társadalomképét, amikor Magyarországon még a materiális, az indusztriális, az ipari társadalom nem fejlődött ki. Hiba volt-e előre gondolni akár két emberöltőnyit? Azt hiszem, nem. Ezzel az előregondolással csökkentette ugyan értőinek körét, növelte bírálóinak számát, számossá tette meg nem értőinek és félreértőinek táborát, de műve nem vált hatástalanná.

Németh László szocializmusképe és felfogása: magyar szocializmus. Magyar szocializmus abban az értelemben, hogy a magyarság történelme során megteremtett, nem „idegen patronokat másoló" és nem „belső idegen gyarmatosítók által ránkerőszakolt", hanem a magyar sajátosságokhoz igazodó, a magyar erkölcsnek és léleknek, szellemiségnek megfelelő, a magyar múlthoz, tájhoz és kultúrához kapcsolódó és erre adaptált szocializmust propagált.

Nyugodtan föltehetjük – és meg is válaszolhatjuk – a kérdést, hogy vajon ennek az értékelvű, magyar szocializmusnak van-e létjogosultsága, van-e üzenete, lehet-e moz-

gósító ereje ma Magyarországon? Kétségtelen tény, hogy a rendszerváltás utáni magyar társadalom és politika nem abban az irányban fejlődik, amelyet Németh László a minőségszocializmusban fölvázolt. A magyar társadalomra váró aktuális veszélyek, melyekről 40–50 évvel ezelőtt Németh László is írt, ma is veszélyek: a másolt kapitalizmus, az utolérési mánia, az idegen megoldások és patronok mechanikus átvétele – legfeljebb most máshonnan, mint eddig; a tulajdon liberális szentsége és annak túlzó érvényesülése; a társadalmi egyenlőtlenség kezelhetetlenné növekedése; a gazdátlanná vált nép; a kollektivitás, a szövetkezeti mozgalom háttérbe szorulása; a gazdasági kérdések túlzott előtérbe kerülése és mindent eluraló dominanciája; az új szellemiség, az új értelmiség, az új erkölcsiség – amely a lelkek forradalmán keresztül forradalmasíthatja a gazdaságot és a társadalmat – háttérbe szorult; a kultúrában és a művelődésben a magyar kultúra háttérbe szorulása, ezáltal a magyarság „bennszülötté válása"; a kulcspozíciók elvesztése; a magyar népben a „bennszülött erkölcs" és szerepek erősödése és terjedése.

Aki látja ezeket a veszélyeket és ezeket a jelenségeket veszélyesnek tartja, régi és új magyar antinómiákként felismeri azokat, annak számára van üzenete Németh László *értékelvű magyar szocializmusának.* Sőt nemcsak a Németh László-i minőségszocializmusnak van üzenete, hanem annak a reformmozgalomnak is, amelyről Németh László írt.

Akik nem látják ezeket a veszélyeket, vagy nem tartják a magyar élet antinómiáinak ezeket a jelenségeket, azok számára nyilvánvaló, hogy Németh László művei nem hordoznak érvényes és megfontolandó mondanivalót. Ezek számára Németh László szocializmusa egy egyszemélyes szocializmusfelfogás, érdekes és eredeti szavakkal és kifejezésekkel anélkül, hogy a magyar sorsot, a magyar politikát formáló ereje lehetne, vagy kellene, hogy legyen.

Németh László szocializmusfelfogásában kritizálja és tagadja a kapitalizmust, de anélkül, hogy forradalommal vagy forradalmi osztályharccal kívánná azt eltörölni. A kapitalizmus tagadása nála a megszüntetve-megőrzés és a magyar sajátosságokhoz igazodás egyidejű feladatát jelenti. Elvei pedig: a tulajdonközösség dominanciája; a kollektivitás és a közösségi lét érvényesülése; az esélyegyenlőség megteremtése a társadalmi javakhoz és pozíciókhoz jutásban; a liberális kapitalizmus tulajdonszentsége és piacközpontúsága által kialakult osztály- és rétegstruktúra megváltoztatása; a társadalmi ellentétek csökkentése; a magas színvonalú tudáson alapuló munka megbecsülése; a társadalom osztály- és rétegstruktúrájának felfelé való nivellálódása az értelmiségi társadalomban, a munka társadalmában, amelyben a kultúra, a tudás és az erkölcsi értékek az uralkodóak. A társadalmi méretű szolidaritás teremti meg az „életbizalmat", ennek követelményeként az „életvédelmet" és a „műveltségvédelmet", a tehetséggondozást. A területi és a szakmai közösségek, a tájhaza intézményeiben önálló autonóm társulatokként működjenek, megteremtve politikai képviseletüket és képviselőik részvételét a politikai döntéshozatalban. Érvényesülnek és érvényesíthetők-e ezek az elvek és értékek a mai magyar politikában? Válaszom: igen, ha a politika szerepvállalás és vállalkozás, s azontúl erkölcs is – Németh László szavaival élve.

„Könyörgés az összefogásra"

Az új politika a mellérendelésnek legyen a művészete, írta Németh László az Új politika c. írásában. A szocializmus legyen a „védőrend és az új nemesség mozgalma". Értjük-e még vajon ezeket a szavakat? Merjük-e érteni e szavak üzenetét? Ha értjük és merjük végiggondolni e szavak üzenetét, akkor valóban szükség van az összefogásra.

Nem azért, hogy jobb és bal között válasszunk feltétlenül, hanem azért, hogy tudjuk mi vezet előre és mi vezet hátra. Aki akarja, találja meg a baloldalon vagy a jobboldalon eszméit, kötődéseit és elkötelezettségét, de aki akarja, találjon „egy új oldalt", ahonnan szólhat a magyarsághoz, ahonnan szólhat a jobboldal és a baloldal politikusaihoz egyaránt. Németh László ezt tette, próbáljuk meg követni őt.

Budapest, 1995. október

JEGYZETEK

1. Németh László előadása 1943-ban Szárszón. In: *Szárszó.* Az 1943. Évi Balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata. Püski Kiadó. Budapest, 1993.
2. Tanú. In: Németh László: *A minőség forradalma* – Kisebbségben I. kötet 49. Püski Kiadó. Budapest, 1992.
3. Uo.
4. Uo.
5. Tanú-évek. In: Németh László: *Homályból homályba.* Magvető Kiadó. Budapest, 1977. 449.
6. A reform. In: Németh László: *Sorskérdések.* 247. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1989.
7. Uo. 247.
8. Uo. 247–248.
9. Uo. 248.
10. Uo. 448.
11. Új politika. In: Németh László: *A minőség forradalma* – Kisebbségben I. kötet. Püski Kiadó. Budapest, 1992. 547.
12. Uo. 548.
13. Uo.
14. Uo.
15. Uo.
16. Uo.
17. Uo. 549.
18. Uo.
19. Uo. 550.
20. Uo.
21. Debreceni Káté. (1933) In: Németh László: *A minőség forradalma* – Kisebbségben I. kötet. Püski Kiadó. Budapest, 1992. 551–554.
22. Nemzeti radikalizmus (1934). In: Németh László: *A minőség forradalma* – Kisebbségben I. kötet. Püski Kiadó. Budapest, 1992. 555.
23. Uo.
24. Uo. 557.
25. Uo.
26. Uo. 558.
27. Uo. 558–559.
28. Uo. 559.
29. Tanú-évek. In: Németh László: *Homályból homályba.* Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1977. 448.
30. Uo. 448–449.
31. Uo. 449.

32. Uo.
33. A reform (1935). In: Németh László: *Sorskérdések.* Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1989.195–251.
34. Debreceni Káté és Nemzeti radikalizmus. In: Németh László: *A minőség forradalma* – Kisebbségben I. kötet. Püski Kiadó. Budapest, 1992. 551–560.
35. Uo. 552–553.
36. Lesz-e Reform? (1934). In: Németh László: *A minőség forradalma* – Kisebbségben I. kötet. Püski Kiadó. Budapest, 1992. 645.
37. Függelék. (A reformhoz) (1935). In: Németh László: *Sorskérdések.* Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1989. 250–251.
38. Uo. 250.
39. Uo.
40. Uo.
41. Uo.
42. Uo.
43. Uo.
44. Uo.
45. Németh László előadása Szárszón 1943. In: *Szárszó.* Püski Kiadó. Budapest, 1993. 43.
46. Uo. 39–51.
47. Uo. 43.
48. Uo. 44.
49. Uo.
50. Uo. 45.
51. Uo.
52. Uo.
53. Uo. 46.
54. Uo. 46–47.
55. Uo. 47.
56. Uo.
57. Uo.
58. Uo. 48.
59. Uo.
60. Uo.
61. Uo. 49.
62. Uo. 50. és 51.
63. Uo. 51.
64. Uo.
65. Uo. 51–52.
66. Németh László: *Sorskérdések.* Előszó. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1989. 5.
67. Uo. 8. (Németh László az Előszót az 1960-as évek végén írta, lányának és vejének közlése szerint, akik a kötet anyagát Grezsa Ferenc rendelkezésére és gondozására bízták.)
68. Ember és szerep. (1934). In: Németh László: *Homályból homályba.* Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1977. 306–307.

FRIED ISTVÁN

Németh László Közép-Európája

A legalvóbb népnek is észre kell vennie, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiából a Trianon utáni Közép-Európába került.
(Messziről, 1936.)

Feltehetőleg irodalomtörténészek idézték a legtöbb alkalommal Németh Lászlónak a közép-európai, kelet-európai, kelet-közép-európai népek megbékélésének, kultúráik egymáshoz közelítésének, történelmi sorsközösségük tudatosításának metaforáit, jóllehet az irodalomtörténetre (és legalább olyan mértékben az *övezeti* nyelvészetre) alkalmazható formulák, általában kontextusukból kiragadott mondatok sokkal inkább történeti, kapcsolattörténeti és néprajzi-népköltészeti példákat tömörítenek. S bár a Duna menti népek-nemzetek-kultúrák közeledésének ideája, együttszemlélésének lehetősége már a koraújkorban fölmerült, a történeti közösség szerződéses formulája meg a XIV. század első felében már létrejön, éppen Németh László dunatáji elképzeléseit illette a politika, a publicisztika, olykor még a kutatás is az utópisztikus megjelöléssel: az értekezések nem vitatták a felismerés merészségét, jövőbe utaló voltát, de szembeállították a kis-antant realitásával, majd azzal a helyzettel, amely a (nagy)hatalmak közé ékelődött nemzetek és kormányok számára kicsiny mozgásteret engedett. Ilyeténképpen ott lehetett Németh László „testvériség"-gondolatára, Közép-Európa-tervére hivatkozni, ahol az értelmezések számos változata ellenére e tárgyban viszonylagos egyetértés alakult ki: nevezetesen a magyar irodalomtörténetben. Ott ugyanis a Kazinczy Ferenccel és Toldy Ferenccel induló hagyomány túlélte a nemzeti, nemzetiségpolitikai összecsapásokat, a goethei ihletésű világirodalom-fogalom jegyében alakuló kölcsönös fordításirodalom számottevő eredményeket hozott; s az összehasonlító irodalomtudománynak a valódi kapcsolatokat előnyben részesítő részdiszciplínája kifejezetten igényelte a Németh László által fölvetett problémák kidolgozásához az anyaggyűjtést. S ez párosulhatott a szintén Németh László által is megfogalmazott magyar közép-európai hivatástudatnak az összehasonlító irodalomtudomány kutatásaival és módszerével történő igazolásával. A Trianont követő és a magyar irodalomtudomány nemzetközi kapcsolatait újragondoló magyar komparatisztika ezért (is) találhatott rá a közép-európai, kelet-európai irodalmi régióra, de ehhez hozzá kell tennünk, hogy a másfél évtizedes kisebbségi lét természetszerűleg formálta annak a fiatalságnak a gondolkodását, amely Bartók összehasonlító folklórkutatásai mellett Németh László folyóiratcikkeiből indulhatott ki, amikor dunatáji kapcsolattörténeti vizsgálódásait megalapozta. (Gáldi Lászlóra, Sziklay Lászlóra, Hadrovics Lászlóra hivatkozom.) A történettudomány nem reagált az irodalomtudományhoz hasonló lelkesedéssel és ügybuzgalommal, és csak az utóbbi néhány évtized hozta meg a kelet-európai gazdaság- és politikatörténeti szintéziseket. Pedig amikor Németh László cseh és lengyel „útjá"-nak összegzésére készült, egy nyilatkozatában rekapitulálta a maga megfigyeléseinek tanulságait, és kijelölte (módszertanilag is nagy gonddal) azokat a területeket, amelyek a régió értelmezésében szerepet játszottak. Jóllehet, Németh régió-elnevezése korántsem mondható következetesnek, az azonban megállapítható, hogy:

1. Dichotómiában gondolkodott, egy valóságos, máskor egy virtuális Közép-Európát állított szembe a németséggel, a Habsburg Monarchiával;

2. A nagyhatalmak közé ékelődött terület összehasonlító történetének megírását nem pusztán múlhatatlan feladatként minősítette, hanem e historikum tanulságainak tudatosítását messze a szakmai körökön túl vélte az egymás mellett élés szerencsésebb jövőt biztosító feltételének.

3. Mélyen és vissza-visszatérve rá foglalkoztatta az a hatalmi űr, amely a Monarchia megszűnésével keletkezett. Míg egyfelől a Monarchia-tudat öröksége továbbélt (ezen a ponton a maga nézeteit tekintve joggal hivatkozott Miroslav Krležára, mint aki a „tákolmány"-ként emlegetett Monarchia pszeudo-kulturális és nemzetekfeletti ideáit az európai modernség művészetének és a Monarchia-örökséget tagadó demokráciának lehetőségein, elmulasztott alkalmain mérte le), másfelől viszont igényelte az egykor volt Monarchia népeinek-nemzeteinek szorosabb kapcsolatait, állítván: „A régi Monarchiát csak azért bontotta le a XIX. század, hogy a XX. század e helyen az új közép-európai birodalmat megtermékenyített népek szabad akaratából építse fel." És másutt: „a birodalmi elvnek, melyet eddig a Habsburg-ház képviselt, valamilyen alakban megint érvényesülni kell." Amikor az Ausztria-eszme szerinte legméltóbb képviselőjének magyarokhoz fűződő kapcsolatairól ír, akkor ismét kedves gondolatát formálja axiómává, ezúttal Grillparzer nem mindig jóindulatú bírálatainak megszívlelését is az olvasók lelkére kötve: „Grillparzer a Birodalom szemével figyelt bennünket, vagyis inkább az Eszméével, amelyet ő erről a Birodalomról alkotott. S mi, akik első tollvonásaink óta valljuk, hogy ilyen Birodalomra, ha nem is Habsburgra, itt Keleten szükség van: nem lehetünk egész érzéktelenek érvei iránt."

Látszólag messzire visz ez az idézet ama soroktól, amelyek a Kossuth Lajos körvonalazta Duna-konföderáció meghiúsulásának végzetes voltára mutattak rá (itt jegyzem meg, hogy Kossuth dunai államtervét Krleža szintén méltatta, de 1927-ben, majd 1930-ban elismeréssel emlegette Móricz Zsigmond is), hiszen Grillparzer birodalmi patriotizmusa csak annyiban ismeri el a cseh és a magyar nemzeti mozgalmat, amennyiben a Monarchia keretei közé illeszkedik. Valójában Grillparzer ürügyén is azt a régmúltban már lehetőségeiben megvalósult szövetséget körvonalazza Németh László, amelynek története megírásra vár, s ennek elmulasztását még Szekfűnek is felrója. Ha ugyanis Németh szerint a magyar történelmet csak összehasonlító kelet-európai történelemnek lenne szabad látni, akkor e régió olyan szemlélete bontakozhat ki, amely a Habsburgoktól a háttérbe szorított nemzet- és népegyéniségek valódi historikumával tud szolgálni. Cseh és lengyel „útja" valóban kalandos utazás rokonnak érzett irodalmi jelenségek, mozgalmak, írók között (ez sem érdektelen, bár az egyes írói életművekre való rátalálása nem nélkülözi az alkalom- s így a véletlenszerűséget), ennél sokkal fontosabbnak és az életmű szempontjából is megvilágítóbb erejűnek vélem a közép-európai történelmi látomást, a cseh–lengyel–magyar történelem párhuzamos szemlélését, s ezen keresztül a Habsburg Monarchiával szembeállítható közép-európai „birodalmat". Említett nyilatkozatának szinte mindegyik mondatával egy-egy, főleg az 1930-as esztendőkben közreadott eszmefuttatására céloz:

„Különösen a lengyel, cseh, magyar nép életében tűnt fel sok egyező vonás. Egyidőben támadt ősi királyságaik (többnyire aszerint, hogy a németség belső bajaiba merült vagy kelet felé fordult) együtt virultak fel vagy hanyatlottak alá; az európai művelődés áramai a katolicizmustól a romantikáig nemzeti létükben ugyanazt jelentették: társadalmi rétegződésük, jobbágyságuk helyzete, a beplántált és népi műveltség vi-

szonya hasonló volt; legfrissebb történelmük pedig a nacionalizmus tépte szakadékok ellenére már akkor bizonyossá tette, hogy sorsuk hamarosan szorosabbra fog fonódni."

A *Magyarság és Európa* aztán részleteiben is fölvázolja Cseh-, Lengyel- és Magyarország párhuzamos történelmét, még oly, a kultúrának nemzeti jövőt is meghatározó epizódját is említi, minthogy van cseh és lengyel Kazinczy is (ez utóbbi nem igazolható), a lényegesnek azonban a távoli jövő államszövetsége tetszik (*A reform* közép-európai blokkjában a német túlsúlyt egy lengyel–cseh–magyar–román „rész" semlegesítheti). Erre a fajta Közép-Európára már csak azért is szükség van, mivel „A Monarchia felosztása a Szudétákig tolta fel a Balkánt, s ez a mozgalom [ti. a közép-európai. F. I.] tulajdonképpen a Balkán felülmúlása Kelet-Közép-Európában". Ami sürgető feladatnak tetszik, Közép-Európa megteremtése „szellemben, tudományban", illetőleg a „kulturális és érdekkapcsolatok" erkölcsiekké avatása.

Mielőtt ismét az utópia címkét ragasztanók Németh fejtegetéseire, lapozzunk bele az 1936-os *Fatalizmus vagy veszélytudat* című írásába. Miközben Dilthey és Szekfű módszerén töpreng, megérintve Spenglertől, egyszersmind el is határolódva tőle, a történetiség és szövegmagyarázat, azaz a történeti megjelenítés célja és célszerűnek tetsző módszere problémáit veti föl, szinte azzal a lendülettel egy időben, amellyel Kerényi Károly a mítoszértelmezés metodológiáját demonstrálja többek között Horatius ürügyén, Hamvas Béla pedig érezhetően távolodik a maga kidolgozta krizeológiától, s a válság feloldását immár más irányban kezdi keresni. Németh a történelmi folyamatra ráismerésben jelöli meg a történész előtt megnyíló új lehetőséget, s annak felmutatását igényli, hogy a részletek kinagyítása helyett a struktúrák egymáshoz való, egymás közötti viszonyát, érintkezési típusait derítse föl – világítsa át, s ezen keresztül ne korszakszeleteket vizsgáljon, ne töredékdiszciplínákkal jelezzen korszakspecifikumokat, hanem jusson el az egészhez, méghozzá a ma oly sokszor hangoztatott, oly kevéssé megvalósított tudományköziség révén. Az elérendő cél és eredmény ennek következtében nem a XIX. századi módon értett történelem- vagy irodalomtudomány körvonalazása, hanem olyan szintézisként felfogott művelődéstörténet, amely egyszerre szinkrón és diakrón megfigyelések, kutatások összegzése.

„A történelem folyás, és nem lehet alakká változtatni. A történelem feladat: egy-egy kultúraalakulás szerkezetét ügyelni: milyen növésjelenségek törtek föl benne, min akadtak el, s hogy nőtt a struktúrájukból a mi világunk törekvésrendszere. [...] Az okolgatás kicsinyességeitől nem úgy szabadul meg a történész, hogy óriási időalakokat, egész kultúrákat ír le. Részletokolgatás és kultúraleírás közt van egy szerkezetlátó történetírás, mely a kifejlődésükben leírt növéslökések szerkezetét állítja vissza, s ezzel az okolgatás racionalista kicsinyességeit éppúgy elkerüli, mint a kultúrmorfológusok történelemellenes torzításait."

Ez a gondolat hajtja Németh Lászlót a tipológia felé, és szemléletének nyitottságát is jórészt innen magyarázhatjuk. Ugyanis az összehasonlító módszerhez már csak azért is ragaszkodik, mert a struktúrákban gondolkozást segíti, ugyanakkor a több ízben hangoztatott, a későbbiekben elhagyott hivatásgondolat az 1930-as évek francia és magyar komparatisztikájából a *közvetítés* (és a közvetítők) hangsúlyos szerepét emeli át a maga nézetei közé, jó érzékkel ragadva ki Ady Endre román és szlovák utóéletét, s mintegy elméletileg is legitimálva a maga ismertető tevékenységét. Ám ez a fajta közvetítés nem a „francia iskola" által kevéssé differenciáltan a valódi kapcsolatokra leszűkített összehasonlító cselekvés, hanem a nyílt, egymást kölcsönösen feltételező és egymással komplementer viszonyban álló struktúrák leírására, továbbépítésére szolgáló

értelmező-feltáró munka. Valójában csak az újabb (közép-európai) összehasonlító irodalomtudomány kezdi hasznosítani Németh László idevonatkozó felismeréseit, s láttatja az irodalmat, az irodalmi jelenségeket és kapcsolatokat egy nagyobb szabású, irodalomközi rendszerben, amely szerint a nemzeti irodalom, a regionális együttes irodalmai, valamint a világirodalom nem pusztán egymás*ra* épülő szerkezetek, hanem egymás*ba* épülők is, nem pusztán koncentrikus körökként szemléltethetők, hanem egymással érintkező körökként is. Tudniillik (mint Németh Lászlónak részint a cseh–magyar–lengyel történelem párhuzamait, átfedéseit, részint a cseh–magyar, lengyel–magyar irodalmi tipológiát leíró „szerkezettani" írásai demonstrálják) egyfelől az összehasonlítás eszköz és nem cél, másfelől a szélesebben értett kulturális viszonyokba való beágyazottság mellett az egyedinek és az általánosnak (vagy általánosíthatónak) egyként fölfogott irodalom és történelem aligha mutatható be csupán nemzeti keretben, hiszen irodalom és történelem kapcsolatai, vonzódásai és harcai révén sosem pusztán nemzeti. A magyar, a „dunai" és az európai kontextus nem fordítható egymással szembe. Éppen ellenkezőleg: a magyarságtudomány művelése sem lehetséges a *co-* és *kon*textusok megjelenítése, tudomásulvétele nélkül. Ugyanannak a folyamatnak különféle megnyilvánulási, konstituálódási formáiról van szó.

Itt azonban közbevetőleg, még mindig a módszertani alapvetést körüljárva, néhány, mindmáig időszerű (és vitatott) megjegyzéssel kell foglalkoznom. Ám ha előbb a történetírásnak tudományközi szerepéről volt szó, ezúttal az irodalmi értelmezésben helyet követelő szubjektivitás, pontosabban szólva, az értelmező szükségszerűen előbukkanó előfeltevései a tárgya Németh gondolatmenetének. Hiszen a pozitivizmus látszatobjektivitása követelményként a XX. századi értelmező stratégiák egyikébenmásikában is megjelenik, illetőleg a szellemtörténet időnként valóban önkényesnek minősíthető „impresszionizmusa" nem egyszer diszkreditálta a személyességet (meg az értelmezői személyiséget). Németh már korán, Szerb Antal magyar irodalomtörténetét olvasva kerül szembe irodalomtörténeti hitelesség és értelmezői szuverenitás (egymást látszólag kizáró) problémájával:

„Ha a diltheyi meghatározást az irodalomtörténetre alkalmazzuk, irodalomtörténész az, aki annyira gazdag tud lenni, hogy letűnt írókat és irodalmi korokat önmagából képes megérteni. Az irodalomtörténész persze ott hord magában egy természettudósféle segédmunkást is, aki évszámokat gyűjt, könyveket katalogizál, tényeket rendez és felfogásokat lajstromoz, de munkássága sorsát mégis az dönti el, hogy mennyire tudja a művészek szent őrületét a maga életéből megfejteni."

A ma hermeneutája talán csak bonyolultabban fogalmaz, amikor a kérdező horizontok jelentőségére figyelmeztet, arra nevezetesen, hogy a hagyományosan felfogott rekonstrukcióval szemben a múlttal folytatott *párbeszéd* nyomán jön létre a jelentés. Összefügg ez az olvasó felértékelődésével a befogadásesztétikai kutatások nyomán, de összefügg a *tény* fogalmának talán Nietzsche óta tartó relativizálódásával, s az *interpretáció* súlyának növekedésével. Az előbbiekhez mellékelem Kulcsár Szabó Ernő megállapítását, szemléltetvén a magyar hermeneutikai kutatások irányát:

„A kérdések irányának változása nyomán [...] annak létmódja került új értelmezési horizontba, amiben az emlékezet tudása részesít bennünket: miként *van* és mi a jelentősége annak, amit az emlékezet jelenvalóvá tesz. A kulturális hagyományra nézve ebből az következik, hogy emlékeink és a hagyományok elsősorban nem azt közlik velünk, *mit* is tapasztaltunk meg a múltban, hanem azokat az értelmező rendszereket hozzák mozgásba, amelyeket a környezettel folytatott interakcióink – a történő megértés temporalitásában – lehetővé tettek."

Ide két Németh László-idézet kapcsolható:

1. „Egy élő kultúra lényegét nem határozhatod meg anélkül, hogy meg ne alkosd."

2. „A nemzetek igen nagy részben egymásból élnek, de amit átvesznek, a maguk milieu interieurjéhoz alakítják."

Ahol és amennyiben nem a szerves növekedéshez igazodott az átvétel, nem egyszerűen disszonancia vagy a kontinuitás megszakadtsága lett a jellemző, hanem az idegen elem törésvonalakat hozott létre, a természetes kapcsolatok helyébe a felülről irányított alakítás eredményezett konfliktusokat. Németh régiónkban ilyennek minősíti Bécs, Ausztria megerősödését, a többi nép–nemzet kárára, a XIX. századi nacionalizmus mechanikus utánzását. Mindez „sznobériára" késztette a népeket, amelyek „félfranciának" hiszik magukat. 1848-ra így nem Kossuth dunai államszövetsége következett, hanem a kiegyezés és Trianon, majd a kisantant. A(z irodalom)történész felelőssége, hogy nem tárta föl, miszerint „a Habsburg előnyomulás" egyben „a régi kelet-európai kapcsolatok szétesését"-t eredményezi. Ám a történészek éppen azért képtelenek ennek feltárására, mert „csak nemzetiek"; „Európa távlatnak sok ide, Magyarország kevés". Ekképpen a „dunai", „kelet-", „közép"-európai (irodalom)történész egyfelől az érintkezések hálózatát világíthatja át, nem a nemzeti szempontú régmúltat rekonstruálja, hanem az egymást értelmező struktúrák rendszerét. Jóllehet különféle nyelvcsaládokhoz tartozó népek élnek egy viszonylag szűk területen, aligha volna helyes, strukturális párhuzamok helyett az egyoldalúan nemzeti szempontok erőltetése. „A nyelveknek [...] nemcsak nyelvtanuk van – hanem jellegük, alkatuk is, s ha az előbbi, mint a vérrokonság: az eredet tehetetlenségéből támad, az utóbbi, mint a barátság vagy a lelki hasonlóság ugyanannak az állapotnak, kedélynek, sorsnak az eredménye." A (nyelv- vagy irodalom-)történész tehát másfelől nem elégedhet meg olyan összehasonlító módszerrel, amely különnemű tényezőként tartja számon (ismét az 1930-as esztendők elfogadott komparatisztikai alapvetésére hivatkozom, Van Tieghem *La littérature comparée*-jára) az általános és az összehasonlító irodalomtudományi szempontokat; az újabb szóhasználattal élve a genetikus és a tipológiai kapcsolatok-analógiák területét, illetőleg, egészen a mához érve nem az irodalom- és a nyelvköziség folyamatszerű, ám az értelmezői horizontban alakot kapó metódusát alkalmazza a regionális szintézist megcélozva. A nyelvrokonság-alapú Kelet- és Közép-Európa-szemlélet másképpen ugyan, ám mindenképpen szűkítést okoz, jóllehet, a régió „köztes" jellege nem értékkategória, ellenkezőleg: a nyitottságnak, a szuverén recepciónak-áthasonításnak lehetősége. Ez a fajta közép-európaiság a világirodalom és a világtörténelem nagy áramába való bekapcsolódást igényli, ennek jellemzése a történész feladata, s a jellemzés függetlenné válik az ismertségtől, különösképpen az elismertségtől. Olyan irodalmi (és nyelvi) tényezők kerülhetnek az előtérbe, olyan tematikai és strukturális hasonlóságok emelkedhetnek régióspecifikussá, amelyeket az egyoldalúan és bezárkózóan nemzeti tudomány nem képes felismerni. Krleža Glembay-ciklusának nem közvetlen magyar, osztrák vagy olasz vonatkozásaira utal Németh (például a névadásban, a tárgyi környezet megjelenítésekor stb.), hanem annak a valódi közösségi tudat ellen ható nemzetekfelettiségnek irodalmi változatára, amely a maga kétségeire válaszol a Habsburg Monarchia, Közép-Európa, dunaiság, köztesség esélyeit latolgatva egy tágabban értett régióban. Egy olyan műfaji alakzatot (is) üdvözöl Krleža novella- és színműciklusában, amely a családregény helyett a Monarchiával egy sorsot élő (ám a Monarchiával nem múló) réteg historikumát adekvát módon adhatja elő. Másutt Móricz Zsigmond művészetének rokonságát véli Tolsztoj, Reymont és Ivo Andrić alkotásaiban fölfedezni; és az odavetett és nem is

bizonyosan minden részletében indokolt egybevetés annak a nagyepikai és a mítosz felé törő prózatípusnak szerinte régióspecifikus változatára utal, amely „Nyugaton" a, Meletyinszkij szavával élve, mitológiai regényben artikulálódott, itt azonban a naturalista szemlélettel vívott harcban formálódott, egyben örökölve a naturalizmusnak nem biologizmusát, determináltságot hirdető szemléletét, hanem egyén és környezet régmúltban kialakult, ösztönökben rögződött és szimbolikussá vált egymásra utaltságát. Beszédes példája Németh Lászlónak ama megjegyzése, hogy Kemény Zsigmondot mintha Goncsarov írta volna meg (akkor még nem sejthette Németh László, hogy az *Oblomov*nak ő lesz a fordítója, mint ahogy arról sem álmodott, hogy majdan Tolsztoj-fordításokkal keresi kenyerét): s itt nemcsak a szellemes ötlet érdemel figyelmet, hanem a kelet-európai sorstípus irodalommá válásának, valamint ennek az irodalomnak sorstípus formáló voltáról beszélő tényezők összecsengése. Amit azonban Németh különös erővel hangoztat, s amelyet kelet-európai sajátosságként nevez: a „mítosz sugalmazottjai" nem egy és ugyanazon módon fakasztanak irodalmat az ősi-elfelejtésre ítélt, a kútmélyből feltörni igyekvő ősképekből „Nyugaton" és „Keleten". Míg a nyugati nagyok, Proust, Powys és Joyce az „intellektuális játékosság" eszközeit vetik be a naturalizmus ellen, addig Tolsztoj, Dosztojevszkij, Reymont és Móricz számára hiányzik a „magasrendű törékeny szellemi és formai játék minden feltétele", viszont „a fönnmaradt népköltészetben és a nyersen tagolt társadalomban [...] a mítosz eleven erői hajtanak". Fölösleges vitatnunk a névsorban közöltek egymás mellé rendelésének jogosultságát, valamint azt, hogy milyen mértékben lehet a naturalizmus ellen vívott küzdelem számlájára írni a mítosz felé fordulást. A lényegesnek ezúttal az látszik, hogy Németh kifejti gondolatát az 1930-as esztendők sokat vitatott regényelméleti és -történeti problémáiról, a *hétköznapokról* és a *csodákról*, hogy Szerb Antal metaforáival éljek, azokról a gondolati konstrukciókról, amelyek Szerb és Németh mellett Halász Gábor és Hamvas Béla, valamint részben Babits Mihály és Szentkuthy Miklós világirodalmi tájékozódását is meghatározták. A magyar regény korszerűsödésének, korszerűsítésének kérdése a tét, az 1930-as évekbeli Németh-regények, Szerb Antal *Utas és holdvilág*-ja, Hamvas prózapoétikai kísérletei (teljes összhangban Joyce-értelmezésével), továbbá Szentkuthy *Prae*je állhat az előtérben a mai szemlélet szerint. Egyként van szó a mítosz újraértelmezéséről, az avantgárd utáni periódus (amely sok tekintetben klasszicizálódás, sok tekintetben az utómodernség előkészülete) konstituálásáról, a mítoszparódia mitológiai regénybe átnövéséről, egyben Kerényi Károly görögségképzetének szembesítéséről a közép-európai, antik eszményeket asszimiláló humanizmussal, végső fokon: a virtuális Közép-Európával. Ebben az összefüggésben válhat az időszaknak a *Tanú* mellett az *Apollo* és a *Láthatár* az 1930-as évek reprezentáns folyóiratává, kapcsolódhat össze a nemzetiségi (magyar) irodalmak régiótudata avval a minőségelvvel, amely Németh Lászlónak éppen úgy vezérgondolata volt, mint Márai Sándornak (és rajta keresztül a polgárminőségről értekező Thomas Mann-nak). Így hát korántsem téved az, aki Németh László Közép-Európáját reformelgondolásai részeként határozza meg (mint egy kiváló eszmefuttatásában Vekerdi László teszi; kár, hogy ez a gondolata nem vert nagyobb visszhangot). Reformgondolatként foghatjuk föl, tehát nemcsak a nemzetnevelés körébe vágó terv mozzanataként, hanem az újfajta nemzetértelmezés és történelemszemlélet alapozásaként is számon kell(ene), lehet(ne) tartanunk. Például olyan módon is, hogy Németh László a magyar folklorisztikai gondolat örökségét időszerűsíti az 1930-as évek viszonyaira. Ha már Jókai Mór 1889. október 27-én a magyar (országi) Néprajzi Társaság alakuló ülésén célul tűzte ki: „nekünk magyaroknak fölöttébb

üdvös [...] a velünk egy monarchiai kötelékben élő népfajoknak egyediségével megismerkedni", akkor Bartók Béla a dallamok „kereszteződésé"-nek és „visszakereszteződésé"-nek tézisét mintegy a közép-európai folklorisztikai (illetőleg: kulturális) érintkezések jellegzetességének tudja be, hogy saját zeneszerzői és gyűjtői munkásságával messzeható példát adjon a közép-európaiság, a Dunatáj-szemlélet korszerű megjelenési formáira. Ugyanis a hatástörténet mezejére vonja a népek egymás mellett éléséből adódó kultúraátszövődéseket, a közös kulturális emlékezetet, amelynek nyelvi (és részben: dallami) változatai egy hagyománycsoportból ágaznak szét, hogy időnként egymásba érjenek, egymást magyarázzák. Németh László igen fontosnak tartja, hogy az irodalomtörténet és a történelem fölött vagy alatt is léteztek-léteznek egymáshoz vezető „csatornák", ám mindaddig holt anyag marad még a történelmi sorsközösség eszméje is, amíg nem tudatosul közös céllá. S ez akár a politika ellenében is artikulálódhat, akár a felismert (tegyük hozzá: kivételes pillanatokban felismert) érdekközösség kevesek által vallott ideájaként történeti emlékké válva vonulhat be a tudománytörténeti Pantheonba. Ez azonban nem feledtetheti azok szerepét, akik elméletileg gondolják végig magyarság-dunaiság-európaiság összefüggéseit, s ezen keresztül a mindinkább differenciálódó közép-európaiság fogalom értelmezési lehetőségeit. Németh László (akarva-akaratlan, tudatosan-öntudatlan) az 1820-as évek végének Goethéjéhez tér meg, hiszen az Eckermann-beszélgetések nem teljesen bizonyos szöveghagyományán át is áttetszik a világirodalom, a szomszédos országok irodalma, a németség és a német nyelv közvetítő szerepének (s ezen belül magának a fordításokról ismertetéseket író Goethének, a *Kunst und Alterthum* értekezőjének) utópiája, nevezetesen a világirodalom-eszme és -eszmény, mint amely egy szüntelenül létesülő folyamatként fog egybe nyelvében különböző, „egyidejűen egyidejűtlen" irodalmi-kulturális jelenségeket. Talán ilyeténképpen lehet értelmeznünk az Ortega y Gasset-tanulmány egy passzusát:

„Egy erős közös cél a legkülönfélébb nyelvű és vallású népeket is összetartja. A célhiány viszont a legegyszerűbb nemzetet is szétzüllesztheti. [...] Nem az a fontos, hogy a nemzetet alkotó csoportok szeressék és megértsék egymást, hanem, hogy egy közös érdek összetapassza őket, tudjanak egymásról, legyen közös életük."

Ennek érdekében tervezi meg Németh László *Hármaskönyvét*, a már említett, kidolgozandó feladatkörök jegyében, Európa, Duna-népek, magyarság az a hármasság, amely fogalomelemzésre, történeti nézőpontú feltárásra, ugyanakkor megtervezésre vár, hiszen Közép-Európát még meg kell alkotni. S ha az irodalmi/kulturális közeledés-ismertetés tetszik is egyelőre a legeredményesebb eszköznek, az új típusú múltlátás a történeti nézőpont határozottabb körvonalazását igényli, illetőleg olyan történeti nézőpontból célszerű a vizsgálódás, amely a jelen történelmével is számol, vagy elsősorban azzal; s itt ismételhetem meg azt, hogy Németh a szinkron és a diakrón szempontot összeegyeztethetőnek véli, sőt, a jelen és a múlt csak egymás értelmezése nyomán tekinthető át. A magyar, a dunai és az európai egymásba épülése: program, amely a magyarságot bekapcsolja a régiót meghatározó áramba, és amely az európaiságot színezi. Az antikvitás és a jelenkor eseménytörténete és a kultúrája együttesen válhat magyar élménnyé, a „dicső hajdankor" nem a nemzeti ábrándvilágot élteti, hanem a hősiség képzetének műveltséggel átszőtt változata. A jelen története pedig összekapcsolja a szomszéd és a rokon népek törekvéseit, vagy legalább is párhuzamos alakulást tesz hangsúlyosabbá. Ennek következtében a *magyar műveltség* nem az önelvű fejlődés tézisét dokumentálja, hanem a szerves belenövést az európai kulturális áramlatokba, valamint ennek a szervességnek tudatosítását. Ezúttal is egyszerre van szó elhatárolódásról

és együvé tartozásról. Amitől Németh László leválasztja a magyar (és általában a kelet-közép-európai) kultúrát, s amivel szembeállítja e népek történelmét, az Bécs, Ausztria, amely nem a régió egységesülését, föderációját, hanem széttagoltságát mozdította elő. „A Habsburgok nemzetközi háza nem is igen kormányozhatta másképp tarkabarka népeit, mint hogy mindegyikből kiválasztott egy réteget, amely a fajtáját a fajtája ellen s a Monarchia javára kormányozta." (Ezen a ponton válhat még nyilvánvalóbbá Németh szemléleti rokonsága a Miroslav Krležáéval, kiváltképpen a Habsburg-kérdést illetőleg, hogy aztán a századelőt tekintve más kérdésben kibukjanak a különbségek.) Ami a Habsburg Monarchiával szembeszegezhető, az a dunai népek szövetsége, és annak nyilvánvalóvá tétele, hogy a magyarság alakítója-részese lehet ennek a szövetkezésnek. Az alapozás azonban nemcsak a múltba való visszatekintést emeli követelménnyé, hanem a múltképzet átminősítését, különféle korszakok kultúrájának szintézisbe gondolását is. Ezért fogalmazhat *Az ifjúság kérdez* írás a következőképpen:

„Az ókori és középkori Európa nagy hősi lelke s a sorstestvér szomszéd népek (szlávok, románok, finnek) összehasonlítása kell ide. Nagy csere ez: Öreg-Európa és Kelet-Európa fundamentumára állítani a magyar műveltséget."

Maga a módszer is programmá válhat, az új nézőpont új mentalitásnak, új kultúratípusnak eredménye. A frissebb-célszerűbb tájékozódás teremtő igényt ébreszt föl, a szükséges reformot készítheti elő. Az 1930-as évektől kezdve egyre-másra sürgeti Németh László a kelet- és a közép-európai régiónak a kialakítandó közös érdekű kultúra jegyében való megújulását. S amint egykor Herder Kelet-Európára tekintve vizionálta az új Görögország létrejöttének lehetőségét (már 1769-ben, *Journal meiner Reise* című írásában), akképpen Németh Közép-Európának a két világnézet, kétféle totalitárius állam, két „kultúra" közé lokalizálható önszerveződését tartva kívánatosnak, a régió „görögségét" a humanitásként és teljességként fölfogott antikvitás integrálásával gondolta elérhetőnek. „Közelebb az ókorhoz és közelebb a szláv-finn Kelethez: ezt mondja a nyelv" – állítja 1939-ben *(Nyelvébresztés és nyelvtisztítás).* Módszer és cél összefüggései tetszenek ki *A magyarságtudomány feladatai* egy, eddig még nem idézett helyéről: „a döntő különbségek [...], s a mi sorstestvéreink a Duna-medence népei. [...] Aki a magyarsághoz Európa és Közép-Európa felől ér el, a maga görögségében és a maga közép-európaiságában találja meg a magyarság eszményeit és mértékeit." Innen következik az a kézzelfoghatónak és egyszerűnek látszó megállapítás, hogy „A kultúrjavak Európában nemzetköziek, de a kultúrák nemzetiek". A finom, de határozott differenciálás a régiókra, a régiókon belül meg további tagolódásra figyelmeztet, a kultúrák olyan egyediségére, amely a sokrétűség által lesz egységgé, eggyé meg azáltal, hogy nagyobb egység része. A magyar, dunai, európai csak az egyik nézetből lehet az értelmezés kerete, hiszen a kelet-európai, a kelet-közép-európai további alrégiókra bontható. Egyfelől a horvát, a cseh, a magyar, a lengyel kultúra (és történelem) mutat a kelet-európaiénál szorosabban egymásra vonatkoztatható jellemzőket, másfelől a román, a szerb, a bolgár és a(z új)görög. A vallási megosztáson túl a „nyugati" és a „bizánci" kelet-európai típus tételezése kultúra- és államfelfogások különbözésére utal, de éppen a vallási eltérések alapján tetszhetnek ki a személyiséget illető más-más felfogások: s még az irodalomból is kiolvasható szerző és világ, mű és olvasó megannyi különbözése. Németh viszonylag ritkán szól az alrégiókról, megszólalásai (mint a *Nyugat és Bizánc* esetében) hangsúlyosak; érzékeltetik régiófelfogásának dinamikus voltát, a nem egészen következetesen használt Kelet- és Közép-Európa, valamint Kelet-Közép-Európa terminusok meghatározott alkalmakhoz illesztését. A történelmi sorsközösség gondolatát sosem ta-

gadja meg Németh, ezen belül azonban különféle csoportosítási feltételek lehetőségeire mutat rá. Ilyen esetekben is inkább a történelmi, mint az irodalomtörténeti megfontolások jutnak szóhoz, a kulturológiai gondolatok történetiségük előtérbe kerülésével az időiségükben változó formát öltő egységek betagolódását érzékeltetik a(z al)régiókba. Ez a fajta szemlélet mentes mindenféle nosztalgiától; s az utópisztikusnak minősített, ám racionálisan megtervezett reform jegyében készült. S mert a közép-európaiság tudatosítása – mint írtam már – a reform része, különféle, a művészettől/irodalomtól eltérő típusú gondolkodási formákhoz kapcsolódik, ekképpen a politika, a társadalomelmélet, az államtörténet, a nemzettípus fogalmi rendszerének elemző vizsgálatához egyként hozzájárul. Az a tény, hogy Németh időszerű kérdéseket fejteget, főleg az 1930-as esztendők közép-európai történetének és eszmetörténetének alakulását kíséri figyelemmel, és ezt igyekszik összhangba hozni az európai kultúra (ezen belül az irodalom) felől érkező indíttatásokkal, egyszerre közelíti a pályatárs gondolkodókhoz, és távolítja el tőlük. A leginkább a *Duna*-álom szüntelen napirenden tartása teszi magányossá, minthogy az *Apollo* körével lényegében nem tart kapcsolatot. A folyóirat szakmai-szaktárgyi jellege, a közép- és kelet-európai, a kelet-közép-európai kutatások kevéssé interdiszciplináris, inkább színvonalasan irodalom- és nyelvtörténeti jellege nem a részleges igazságot reprezentálja Németh teljesnek látszó igazságával szemben, hanem a tárgy azonosságán/hasonlóságán túl a megközelítések különbségeit tekintve éppen a reformgondolat elsőbbségével téríti el Némethet az *Apollo* fiataljainak szűkebb értelemben vett (de nem kevéssé becses) tudományos nézőpontjából adódó szakmaiságától. Mindazonáltal Némethet sem marasztalhatjuk el szakszerűtlenségben, holott példaanyaga jóval szűkebb, az adatbázis ingatagabb. A reformgondolat a szintetikus látást követelte meg, a régióalakítás/alakulás esélyeinek körüljárását, és ez esélyek beágyazását egy történeti nézőpontú eszmeiségbe. A dunai szövetség ideájának időszerűségét is igazolni kellett (azokkal szemben, akik XIX. századiságát hangoztatták, s a múltba utalták vissza), méghozzá éppen olyan jelen rajzával, amely régi hagyományok és új formációk egyeztetése révén juthat el az ideálként fölfogott közép-európaisághoz. Természetesen Németh számára sem volt egészen idegen az a fajta Monarchia-tudat és -emlék, amely csupán a nemzetekfelettiség képzetét őrizte, és megfeledkezni látszott a Krležától idézett „glembayzmus"-ról. Pontosabban szólva: a Monarchia-kultúra mélyáramában keringő fél-népi és populáris elemek közösségében volt képes fölmutatni az összetartozó és az összetartozás felé irányuló elemeket. Németh a *Magyarok Romániában* című útirajzában talál rá arra a hangnemre, amely a Monarchia-irodalom jellegzetességének számít: egy legendáriumba ágyazódott sorslátás tör át az emlékezésen, amelynek mesei jellege egyben felidézi a populáris kultúrából származó képzeteket; s így a közép-európaiságnak részben az anyagi műveltségben, részben a könnyű (könnyedebb) műfajokban artikulálódó vonásait teszik átláthatóvá:

„A Ferenc József-i Monarchia a hajó utasaiban még nem halt meg egészen. Mosolyognak rajta, s a kapitány is mosolyog magán, tudja, hogy a fölfelé haladó Balkán népei közt nem nagy szó az övé, de emberséges, s megnyeri a szívet, mint azokról a Bécsről szóló mozifilmek, melyekben álruhás főhercegek, kedélyes polgárok és érzelmes zeneszerzők lépegetik egy langy intrika fordulóit. Humanizmus és söröskrigli, erre a két dologra kell gondolnia az embernek e hajón, mely lojalitásában is némi szemrehányással néz ki a part makacs, más-más színű katonáira és finánccaira: kellett nektek a rebellis faji felbuzdulás, nem jobbak voltak a mi söröskrigli-humanizmusú császáraink? Az Ister Ister akar maradni, de ha a történelem már Dunát csinált belőle, nem volt

okosabb a Rotenturmstrasse pincéibe járatni föl a sört és emberséget inni e boldogtalan népek martalóc urait? [!] Ezt gondolja magyar, szerb, román és bolgár partok közt a békebeli hajó, s gondolata: az apáink idejében érvényes Duna-gondolat."

S bár Németh jórészt elutasítólag viszonyul e XIX. századhoz, a Habsburg-ház megosztó praktikáit szemlélvén meg a közös sorsú kelet-közép-európai népek egymásra uszulását, Krležához hasonlóan azt is látja, hogy ekkor fogalmazódott meg a dunai együvé tartozás eszméje is, s a történelemnek nemzeti-autochton szemléletével szemben az egymásra utaltságra, a régiótudatra építő idea szintén ekkor alapozódott meg. Németh László ugyan csak Zilahy Károly nemes kezdeményezésére utal, de említhette volna Erdélyi János, Jókai Mór, Kemény Zsigmond, a politikában: Mocsáry Lajos idevágó tevékenységét-írásait is, nem is szólva a szomszédos népek fordítóinak munkásságáról.

Ami azonban lényegesnek tetszik: az az elméleti jellegű gondolkodás, amely az összehasonlító irodalom- és történettudomány alapfogalmainak rendszerbe szervezéséhez segíthet. A történelem immár nem kizárólag közös élmény, hanem időiségében át- és megélt, jelent formáló tényező, és megfordítva: a jelen felől, a jelenbe emelt (kulturális-politikai) emlékezet. Mint ahogy a „mítosz emlőin" táplálkozik a modern regény, Nyugaton is, Keleten is tér- és időviszonyokat átstrukturálva, s a mélystruktúrákban a népköltészetben őrzött (és mitológiává lett) archetípusokat konfrontálva a modern kor válságtudatával. A reformgondolat szintézishez vezet Németh Lászlónál; s bár a mindennapokra vonatkozik (földkérdés, iskolaszervezés, műveltségépítés stb.), tervként egy virtuális Közép-Európát céloz meg, s ennek csupán (igen lényeges) része a kelet-közép-európai népek irodalma és azok összehasonlító-konfrontatív vizsgálata. Németh Közép-Európa-fogalma nyitott struktúraként jelenhet meg, nem a *Nyugat* ellenében fogalmazódik meg, *Bizánc*tól azonban dogmamentessége (is) elválasztja, befogadó és kisugárzó tevékenységében a minőségelvet népszerűsíti. S ha a nacionalizmus szétszaggatta a régi Ausztriát, akkor a feladat egy „átszervezett szövetség" létrehozása, egy olyan *Duna-gondolat* elevenné formálása, amely *Európa-gondolat* is. Mindezt a fogalmi tisztázással célszerű kezdeni, a közép-európai, kelet-közép-európai régió leírásával: hiszen ez a régió történelem is, irodalom is, kultúra is, lehetőségeiben: minőségszocializmus és humanizmus. Nem utolsósorban a felvilágosodás álma, egy Candide-é vagy candidusé: *kert*, amelyet (valamennyiünknek) művelnünk kell. Illetőleg, ha Ady jakobinus-dalának, Németh Dunatáj-álmának megszólítottjaira gondolunk: *kellene*...

JEGYZET

A *Magyarok Romániában* című útirajz szövegét a *Tanú* 1935. V–VI. füzete és *A minőség forradalma* VI. Budapest, 1943. 323. alapján idéztem, a *Sorskérdések*ben hibásan áll a 'Rotenturms-Strasse' a 'Rotenturmstrasse' helyett. Viszont már a *Tanú* szövegében is idézetünk utolsó előtti mondatában értelemzavaró (nyomda?)hiba található: az „emberséget inni" után következő frázist nem tudom értelmezni. Az összes többi Németh László-idézet a Magvető és a Szépirodalmi életműkiadásának köteteiből való.

Ezen is köszönöm Olasz Sándornak és Vekerdi Lászlónak azokat a beszélgetéseket, amelyek dolgozatom végső formájának kialakítását jelentős mértékben segítették.

POMOGÁTS BÉLA

Magyarság és Európa

NÉMETH LÁSZLÓ A KULTURÁLIS MEGÚJULÁSRÓL

Összegzés és újrakezdés

Németh László 1935-ben közreadott *Magyarság és Európa* című munkája egy tartós és tartalmas eszmeteremtő kísérlet összegzése volt, egyszersmind iránykeresés a súlyos közéleti csalódások után és új eszmeteremtő kísérletek megalapozása előtt. Az író a *Tanú* 1932 nyarán előkészített első számával fogott bele abba a nagyszabású vállalkozásába, hogy megjelölje ama társadalmi, politikai és kulturális reformoknak a szellemi stratégiáját, amelyeket mindenképpen szükségesnek látott, nem egyszerűen az ország megújulása és fejlődése, hanem puszta fennmaradása érdekében. A reformstratégia kimunkálását szolgáló műhely a mozgalom- és nemzedékszervezés erőfeszítései között jött létre, és ennek során Németh személyes sorsa is sok tekintetben átalakult. Egy esztendős termékeny együttműködés után 1932-ben felbomlottak kapcsolatai Babits Mihállyal és a *Nyugat*tal, 1933-ban kerül szorosabb összeköttetésbe a szerveződő népi irodalom és nemzedék képviselőivel, mindenekelőtt Gulyás Pállal, 1934-ben vele és Fülep Lajossal együtt indította meg a *Válasz*t, átvette a rádió irodalmi osztályának vezetését, majd kivált a Válasz szerkesztői közül, 1935-ben részt vett az Új Szellemi Front eleve kudarcra ítélt egyezkedési kísérletében, először Itáliába, majd Romániába utazott, s közben rendszeresen megjelentette a Tanú füzeteit. Közben igen sok tapasztalatot szerzett a közéletben és az irodalomban egyaránt: 1935 nyarán már ezeknek a tapasztalatoknak a birtokában tudta felmérni a reformtervek esélyeit és azt, hogy a magyar társadalom milyen mértékben kész és alkalmas e tervek befogadására.

Az 1932 nyara és 1935 nyara között eltelt mozgalmas három esztendő a reformtervek kialakításának, majd a mérleg elkészítésének időszaka volt. 1933 januárjában a Tanú 3. számában jelent meg *A minőség forradalma*, júniusban az 5. számban a *Visszatekintés*, 1934 februárjában a 7. számban a *Debreceni Káté* és a *Nemzeti radikalizmus*, júniusban a 8. számban az *Adalékok egy újnemes szekta történetéhez*, novemberben a 9. számban *A magyar rádió feladatai*, az 1935-ös 1. számban *A reform*, a 2. számban a *San Remoi napló* és közben a Válasz 1934-es évfolyamában *A magyar élet antinómiái* című nagy tanulmány. Mintegy ezeket összegezve és továbbfejlesztve írta Németh 1935 júniusában Sátorkőpusztán a *Magyarság és Európát*, s ezt követi a Tanu 1935-ös 3–4. számában, a *Magyarok Romániában* című útirajz, majd az 5–6. számban a *Kapások* című nagy esszé, amely maga is a sátorkőpusztai nyáron készült. A *Magyarság és Európa* ilyen módon két gondolatébresztő külföldi utazás: a San Remo-i és a romániai között született, és az írói életút egy fordulatának, az eszmeteremtő műhely belső átrendeződésének következménye volt: azok a reformjavaslatok ugyanis, amelyeket Németh László 1932 és 1935 között rendre kidolgozott, eleve megbuktak a magyar valóság ellenállásán, az útkereső reformernek ezért más irányba kellett fordulnia.

A *Magyarság és Európa* kétségkívül összegzést és újrakezdést jelent Németh gondolkodói pályáján, ezt a jelentőségét nyugtázta a korabeli kritikai recepció is, ennek so-

rán Juhász Géza, Féja Géza, Nagypál István (azaz Schöpflin Gyula), Vas István, Szemlér Ferenc, Thurzó Gábor, Gogolák Lajos, Szenczei László, Németh Andor, Szekfű Gyula és mások nyilvánítottak véleményt a könyvről: többnyire vitába szállva ennek megállapításaival. E vita során a konzervatívok, a katolikusok, a polgári liberálisok, a szocialisták, a népiek és az erdélyiek véleménye egyaránt hangot kapott, ez is azt igazolta, hogy a könyvnek mind Németh László pályáján, mind a két világháború közötti korszak magyar gondolkodástörténetében igen nagy szerepe volt. Ehhez képest feltűnő, hogy ötvennégy esztendőnek kellett eltelnie addig, amíg a *Magyarság és Európa* az író életműsorozatának *Sorskérdések* című zárókötetében ismét megjelenhetett.

A kulturális válság diagnózisa

Németh művével és ennek fogadtatásával részletesen számot vetett azóta az irodalomtörténet-írás, így mindenekelőtt Grezsa Ferenc 1990-ben közreadott munkája: a *Németh László Tanú-korszaka* és Monostori Imre 1989-es könyve: a *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása.* Éppen ezért nem volt értelme annak, hogy ezúttal részletesebb képet próbáljunk rajzolni a korábban sokat vitatott és csak mostanában rangja szerint megbecsült könyvről. Ehelyett egyetlen eszmei motívumot szeretnék megvilágítani a Magyarság és Európa gazdag panorámájából: arra gondolok, hogy Németh László milyennek látta a huszadik század európai kultúrájának válságjelenségeit és miként képzelte el a magyar kulturális megújulást.

Németh történelemszemléletének az a romantikus hagyomány volt az alakítója, amelyet Herder bölcselete képviselt: innen eredt a „néplélek" fogalma és az a gondolkodás, amely a kultúrák történetét organikus jelenségként fogta fel. A német filozófus szembefordult a felvilágosodás tanításaival, és azt hirdette, hogy a kultúrák történetét nem a társadalom, illetve ennek változásai felől, hanem belülről: az adott kultúra fogantatása, valamint sajátos célja felől lehet megérteni. Erre a hagyományra épült rá a szellemtörténeti iskola, elsősorban Dilthey történelem- és művészetfilozófiájának hatása, amelynek következtében Németh is azt kutatta, hogy a „korszellem" milyen módon hatja át a történelem korszakait, és miként irányítja a változásokat. Ezeket a történelembölcseleti hatásokat egészítette ki a huszadik század „krizeológiai" történelem- és társadalomfilozófiája és „kultúrkritikája", az a rendkívül szerteágazó filozófiai áramlat, amelynek Spengler és Ortega y Gasset, Huizinga és Le Bon, Frobenius és Toynbee, valamint a magyar Kerényi Károly voltak a mesterei. Mindezek a filozófusok, társadalomtudósok és történészek zárójelbe tették a felvilágosodás és a tizenkilencedik–huszadik századi baloldali filozófiák egyik központi fogalmát: a haladást. A *Magyarság és Európa* első lapjain elutasította ezt a fogalmat Németh is: „Az új szellem nem ismer haladást. Kultúránk nem haladó nemzedékek egymásra rakott műve, hanem nagy teremtő alkotások maradványa. Felfogásunk közelebb áll a régi népekéhez, akik valamennyien paradicsomból, aranykorból jöttek, mint a haladóéhoz, aki a történelmet takarékpénztárnak nézte, ahol a betétek nemcsak megőrződnek, de kamatozódnak is."[1]

A *Magyarság és Európa* a történelmi és a kulturális válság diagnózisán dolgozott, ennyiben maga is a krizeológiai és kultúrkritikai művek sorába tartozik, de mint többen rámutattak, ihletője nem Spengler nagy műve volt. Tőle Németh akkoriban még csak egyetlen művet ismert: *A döntés évét*, és ezt sem becsülte igazán. Mint maga elmondta, *A Nyugat alkonyával* csak a *Magyarság és Európa* befejezése után ismerkedett meg, és ez is inkább vitára mint egyetértésre ösztönözte.[2] Az európai válság elemzését

és a megoldás javaslatát ekkor Ortega y Gasset, Frobenius és Kerényi Károly művei ihlették meg: a spanyol filozófus, mint ezt Németh 1932-ben közölt tanulmánya is tanúsította, Európa szellemi és erkölcsi válságának tudatát erősítette fel benne,[3] a német tudós nyomán figyelt fel a primitív kultúrákban, így a népi kultúrában rejlő eredetiségre, s a magyar filológus ébresztette fel érdeklődését a görög szellem iránt. Emellett hatott rá Szekfű Gyula *Három nemzedék* című művének kevéssel korábban: 1934-ben közreadott kibővített kiadása is, az a kritikai jellegű körkép, amelyet a könyv új zárófejezete az első világháború utáni „neobarokk" magyar társadalomról adott. Ezt a hatást maga Szekfű is mintegy „visszaigazolta", midőn vitába szállt a *Magyarság és Európa* írójával, akiről ugyanakkor megbecsüléssel beszélt.[4]

A válságelmélet értelmében az a megállíthatatlannak tetsző szellemi és civilizációs fejlődés, amelyre a tizenkilencedik század oly büszke öntudattal hivatkozott, a huszadik században nem pusztán megtorpant és visszájára fordult, hanem hitelét is veszítette, s ezért eljött a radikális számvetés, a történelmi újrakezdés ideje. Ez az újrakezdés Németh szerint elsősorban visszatalálás: az európai kultúra kezdeteinek hatalmas kincsestárához, amely „Isten pénzét" rejtette magába, és amely folyamatosan elolvadt, felaprózódott, elveszett a későbbi évszázadok során. A *Magyarság és Európa* írója arról beszélt, hogy az európai kultúra folyamatosan kialakult rétegekből áll, és a válságba jutott modern Európának, ha megújulni akar, el kell jutnia az ősi, a legősibb rétegekig. „Az európai kultúrát - olvassuk - úgy képzelhetjük el, mint egymás alatt húzódó víztartó rétegek sorát; az első az egyházatyák magasságában húzódik, a másik Rómát választja el a hellén világtól, a harmadik a görögöket a barbároktól. A középkor az első rétegig fúrta kútját, s a víz elég volt neki; a humanizmus a második réteg felé tört, átszakította a kút fenekét, a kereszténység elapadt, de a latin rétegre, az ókor mély vízmedencéire sosem találtak igazán rá. Aztán az egész kutat otthagytuk, vödre leszakadt, fala bedőlt. Az újkatolikus mozgalom megpróbálta leereszteni a vödröt, de iható vizet nem kapott. Maradt a másik, heroikus kísérlet: rendbe szedni ezt az egész elhanyagolt kutat, s addig ásni le, görögségbe vagy az alá, amíg az artézi kutak bőségével és melegével nem szökik a víz. Nem egy jel mutatja, hogy az új Európa ezt kísérli meg."[5]

A negyedik gondolat

A *Magyarság és Európa* utolsó előtti fejezete: a *Három gondolat*, mint ez közismert, három pontban rögzíti azt a szellemi stratégiát, amelyet a tanulmány írója javasol. Ezek: a telepes Magyarország létrehozása, a közép-európai orientáció és a görög eszményeket életre keltő új humanizmus gondolata. „Telepes Magyarország - rögzíti Németh -: az ország gazdasági s társadalmi életében megvalósult sziget. A telepesmozgalom végső célja: az egész ország befoglalása Telepes-Magyarországon keresztül a szigetideálba."[6] „Közép-Európának vannak közös hagyományú területei, a Nyugat nagy szavai főleg a XIX. században hasonló visszhangot vertek a különböző dunai kultúrácskákban, s van egy szellemalkat, mely e terület műveltjei közt gyakori, de közös közép-európai szellemiség nincs, s nem is lesz, amíg egy mindenfelé gyökeret bocsátó nép (higgyük, hogy a magyar) azzal, hogy tudatosítja, meg nem teremti."[7] „Hogy ezek után az új humanizmustól is többet várunk, mint az elhanyagolt görög tanulmányok felélesztését: biztosra vehető. - Honnan kap a bekérgesedett magyarság ekkora küldetésben eleven erőt? - kérdezi joggal a bírálatunkat elfogadó. Innen. - Nem az antik tanulmányoktól, hanem újjászületésünktől az antikban. A görögséget nem érdemes ma csak tanulmányozni.

A pillanat olyan, hogy nemcsak figyelmünket, egész lényünket kínálhatjuk oda neki: alak vagy, alakíts. Amikor Isten pénzének az elvesztét egyre többen fájlaljuk: a görögség megmutatja a jelet magunkban, amely alatt ott van az ősin új pénz."[8]

Emellett a „három gondolat" mellett van a *Magyarság és Európá*nak egy olyan „negyedik gondolata", amely közelebbről is összefügg a kulturális stratégia alakításával. A nemzeti kultúrák (és az európai kultúra) legrégibb (a görögök előtt) hagyományainak, azaz eredetiségének felszabadítására és alkotó felhasználására gondolok. A Telepes Magyarország felépítésének programja ugyanis elsősorban társadalompolitikai, a közép-európai tervezet pedig inkább geopolitikai és külpolitikai vonatkozású, és csupán az új humanizmus eszméjének van, a maga erkölcsi építő programja mellett, kultúrpolitikai jellege. Németh azonban, mint az európai kultúra rétegezettségéről imént idézett gondolata is tanúsítja, nem csak a történelmi mélységben rejtőző görög humanizmust kívánta volna ismét felszínre hozni, hanem a görög szellem alatt megbúvó artézi vizeket is. Tőlük remélt eredetiséget és tisztaságot, tőlük várta, hogy megerősítsék a szerinte nagy jövő előtt álló kis közép-európai nemzetek kultúráját és átitassák ezeket a nemzeti karakter eredeti és ősi tulajdonságaival.

Az a törekvés, hogy az európai kultúra évszázadai vagy évezredei alól elő kell ásni egy barbár, de nyers erőben, elemi természetességben gazdag kultúra maradványait, nem egyedül Németh László nevéhez fűződik, hanem általánosabb európai irányzatokhoz, amelyekhez ő is igazodott. Meg lehet említeni a primitív kultúrák, például az afrikai, óceániai, indián művészet iránt támadt általános, korántsem muzeológusi érdeklődést, Fraser és Lévy-Bruhl mítoszkutatását, az archaikus, praehellén művelődés feltárásának világhírű eredményeit vagy éppen a francia Giono igyekezetét, hogy lehatoljon a mediterrán világ kereszténység előtti ősi rétegeibe. Mindez összefüggött azzal, hogy a kor költészete és művelődésbölcselete a közelgő világháború előérzetében, az emberi kultúra veszélyeztetettségét tapasztalva gyakran fordult a mítoszokhoz, közöttük a történelem előtti kor, az egzotikus és primitív népek mitológiájához, bennük keresve a nagy emberi értékek kifejezését, az emberi lét titkának letéteményesét. Nálunk mindenekelőtt az archaikus népzenét kutató és feldolgozó Bartók Béla, a hellén és praehellén mitológiát kutató Kerényi Károly, a keleti, azték és maja mítoszok iránt érdeklődő Hamvas Béla és a Lévay-Bruhlről tanulmányt író Németh László adott hangot ennek az ősi kultúrák iránt támadt érdeklődésnek.[9]

Németh egész kultúrtipológiát épített a görög és a barbár művelődés egymástól eltérő kategóriájára: „Tulajdonképpen kétféle poetika van – mondotta –: nem népi és mű, hanem barbár és görög. A legszebb feladatok egyike: e két poetika, pl. szláv költészet és Homérosz mögött a közös ősöket megkeresni."[10] Két típust később nem történelmi értelemben, hanem mintegy „földrajzilag" különítette el, vagyis a nyugati kultúrát a görög típussal, az ázsiai–kelet-európai ősi művelődést a barbárral azonosította. Úgy látta, hogy ennek az ősi barbár kultúrának a gejzírjei törtek fel a kelet-európai irodalom és művészet legnagyobb teljesítményeiben.

„Az európai művészet – írta – a görög utódja, s a görögök hatalmasan elrugaszkodtak az ősi barbár poétikától, az ízlés és gondolkodás, melyet a latinokon át a kereszténységre hagytak, halál minden más ízlésre és gondolkodásra. A kereszténység véres dagasztóteknőjében a népvándorlás népei elfogadták ezt az ízlés- és gondolatformát s beleelegyítették a maguk kiirthatatlan hajlamait. – Keleten (és sok tekintetben már Németország is kelet) ez a keveredés nem történt meg; itt életben maradtak az ősi extrahellén ízlés- és gondolatformák s választásra kényszerítenek: vagy ellenük vagy mellet-

tük leszel apostol. A vita szinte az egész keleten ugyanaz. Egyik oldalon a latin műveltségű ember áll, aki érzi a nyugati gondolkodásban a kitisztult történelmet, mellyel szemben az ő hézagos múltú félbarbár fajának, ha nem akar útonállóból útonállóvá válni, egy feladata lehet: alkalmazkodni. Másik oldalon ott a nemzete humuszában álló Dosztojevszkij-fajta író, aki hisz a kihasználatlan kultúr-csírák jövőjében, s eltolja Nyugat gyámkodó kezét."[11] E kultúrtipológia természetesen nem minden tekintetben felel meg a szigorú tudományosság követelményeinek. Hiszen a görög kultúra maga sem volt egészében csiszolt és „klasszikus", mint éppen a Németh által is becsült és a *Magyarság és Európá*ban említett Nietzsche rámutatott, voltak „barbár" rétegei is. Dosztojevszkij pedig semmiképpen sem nevezhető annak, aki „eltolja Nyugat gyámkodó kezét": hiszen Rousseau-nak közismerten óriási felszabadító szerepe volt az orosz író gondolkodásának és módszerének kialakulásában.

Németh kultúra-modellje, amelynek szerkezetében a görög hagyomány mellett a barbár és keleti örökség is beépült, és amely igen nagy szerepet adott az eredetiség és a nemzeti jelleg követelményeinek, a népi mozgalom ideológusai által kidolgozott modellek közé tartozott. Hasonló igények rejlettek Gulyás Pál modell-alkotó próbálkozásai mögött: ezek az úgynevezett „Kalevala-modellben" találták meg azt a mintát, amelyet a magyar kultúrának követnie kellene[12], illetve Féja Géza elképzeléseiben, amelyek a magyar kultúra „keleti" és „eurázsiai" természetét kívánták bizonyítani.[13] És később ezt a nemzeti kultúra-modellt fejlesztette tovább Németh az 1939-ben megjelentetett *Kisebbségben* gondolatmenetében, amely a korábbi irodalomtörténeti tanulmányoktól egészen eltérő jelleggel rajzolta meg irodalmunk tipológiáját és nemzetkarakterológiai képét.

Mélykultúra és magaskultúra

A *Magyarság és Európá*ban rejtettebben megjelenő „negyedik gondolat" az ősi mélykultúra felfedezését és kiaknázását javasolta, és elmondhatjuk, hogy ezeknek a mélykultúráknak a feltárása és a magas kultúrába történő beemelése általános törekvésnek tetszett a huszadik század első felében, nemcsak a közép-, hanem a nyugat-európai kultúrákban is. Ennek a törekvésnek a következtében gyakorolt például ösztönző és formaképző hatást a primitív afrikai, ázsiai, indián vagy óceániai képzőművészet a kor festészetére és szobrászatára. Az archaikus és a modern elemek szintézisének gondolatát mintegy a kor kultúrája kínálta a magyar népi irodalomszemlélet híveinek, akiknek mindenekelőtt azt a vitát kellett megnyugtató megoldáshoz segíteniök, vagy legalább felszámolniok, amely a „magas" és a „mély" kultúra, az európai és a nemzeti tájékozódás kérdésében alakult ki.

Németh László már a harmincas évek elején arra törekedett, hogy a kétféle orientációt ne polémikusan, hanem történeti módon ragadja meg, és ezzel a véleményeket a józanabb belátás felé terelje. „Nálunk – érvelt –, mint a keleti irodalmakban általában, ostoba pör folyik a hazai és az európai irányú költészet közt. A pörpatvarnak nincs értelme. Ahol a nép az egyetlen osztály, amelynek irodalmi hagyománya van, ott a népköltészet jelentősége mindig nagyobb lesz, mint nyugaton. Viszont, ahol a nép az egyetlen hagyományőrző osztály, ott a magasabb hagyományt, a műköltészet ingerét mindig kinn kell felkeresni. A pör mégis fönnáll, mert a legtöbb írót vagy az egyik vagy a másik irányhoz lehet csapni..."[14] Ugyanez a gondolat más írásaiban is visszatért. A pört értelmetlennek ítélte, ha a jelenség, a kétféle tájékozódás meglétének tudatában volt is.

A vita helyett inkább azokra a törekvésekre kívánt rámutatni, amelyek szintézisbe fogták a kétféle műveltséget, a kétféle tájékozódást és igényt. Amikor a „magas" és a „mély" kultúra ellentétét elemezte, az ellentét hagyományos feloldására is utalt: „a magyarság legnagyobb alakjaiban ez az ellentét mindig fel tudott oldódni, s az európai látókörű magyar volt az, akiben hazai sors és hazai jelleg a legnagyobb lélegzetvételhez jutott."[15] Hasonló gondolatra jutott Gulyás Pál, midőn éles szavakkal utasította el az Európa és a magyarság közötti választás kényszerét.[16] Illyés természetesen ebben a kérdésben is kiegyensúlyozott, megfontolt álláspontot foglalt el, egyszerre kötelezte el gondolkodását és munkásságát a népnek és az európai művelődés eszményeinek.[17]

Németh felismerte a szintézis lehetőségét, innen már csak egy lépést kellett megtennie a tulajdonképpeni bartóki koncepcióig. Tudniillik addig, hogy magát a szintézis feladatát művelődési programjába illessze. Ő is úgy vélte, hogy a népkultúra a modern művelődést gazdagító és frissítő erőforrásaként szolgálhat. „A népkultúrát – állapította meg – nem lehet befőttes üvegben szalicil alatt eltenni, s még kevésbé a város ellen felvonultatni. De a népkultúra, mint erős szokásjog teremtő erő, igenis megtermékenyítheti a kapitalizmus laza világából kilábaló művelteket."[18] Ez a gondolat Bartók okfejtésére emlékeztetett: ahogy Bartók a népművészetben megtalálható formakincs felhasználását kívánta, Németh a népi művelődés erkölcsi tartalékaival szerette volna beoltani a magas kultúrát. Vagyis a művelődési programot, rá jellemző módon, határozott morális igénnyel toldotta meg. Nem a népművészet formai értékeinek felemeléséről és felhasználásáról beszélt, inkább a népi kultúrában testet öltő hagyomány és erkölcsi rend felidézéséről, birtokbavételéről. Amikor a *Magyarság és Európá*ban meghirdette a kelet-közép-európai művelődés történelmi küldetését, és az „európai és magyar magatartás szerves összefűzésére" szólított fel, voltaképpen erre az erkölcsi tartalmú kulturális szintézisre gondolt.[19] Bartókról szólván ugyancsak a szintézis ideológiai-erkölcsi jelentőségét fejtegette: „Századunkban, mely a két kultúra elkeveredésének a kora, a nép a friss erőt és az új mohó kíváncsiságot hozza, és a műveltek művészetének, a Bartóknak kell gondoskodniok, hogy az új közös kultúrában, mely a keveredés után kialakul, ott legyenek majd a százados népi sors ízei."[20]

A szintézis fogalmának ez a fajta kitágítása a népi irodalomszemlélet híveinek társadalompolitikai meggyőződéséből és közéleti elkötelezettségéből fakadt. A művelődési rétegek szintézisének gondolata a paraszti kultúrában élő hagyományos erkölcsi erők kiaknázásának igényéhez, illetve a parasztság felszabadításának és felemelésének követeléséhez vezetett, a kulturális szintézis egy szélesebb körű: erkölcsi-politikai természetű szintézis gondolatává bővült. A népi irodalomszemlélet néhány képviselője a szintézis megalkotását egyenesen a magyarság történelmi hivatásának tekintette; úgy vélte, hogy a kétféle kultúra egységbe foglalása, illetve a nyugati intellektuális kultúra és a keleten lappangó erkölcsi, valamint művelődési energiák egyesítése a magyarság különös történelmi feladata lehet.

Ezt a hivatástudatot különösen Németh László képviselte, kevésbé tételes módon azonban befolyásolta a népi irodalom más képviselőit is. Némelyekben, például Illyésben, írói cselekvésvágyként, az alkotóerők felszabadításának sürgetéseként jelentkezett: „mi teremthetnénk most is újat, igazit, nem díszelgésre, hanem életre valót, csak volna időnk rá!" – írta a történelem szorongatásai között, több fájdalommal, mint reménnyel.[21] Mások, például Féja, viszont már történelmi küldetésünk romantikus mítoszává alakították. „Magyar földön – hangzottak Féja szavai – mindig pólusok cikáztak és küszködtek, s a magyar szellem mindig pólusok összebékítésére, szintézisére törekedett.

Magunkkal hoztuk Ázsia hatalmas vallásos-kulturális áramait, befogadtuk Bizánc hatását éppen úgy, mint a római kereszténységet, megbarátkoztunk a nyugat-európai kultúrával, anélkül, hogy a kelet-európai mélykultúrától és lélektől elszakadtunk volna; pólusokat összebékítő szintézist, belső klasszicizmust teremtettünk Kelet-Európának."[22]

A szintézisalkotás mint küldetés

A szintézis megalkotásának feladatát, ahogyan mondottuk, Németh László határozott küldetéstudattal kívánta megoldani. Elgondolása a magyar művelődés valóságos lehetőségeiből indul ki, a Bartók-féle szintézist sürgette, azonban ő sem tudott véglegesen elszakadni a nemzeti hivatás túlértékelésétől. Gondolatmenete a lehetőségek és az ábrándok, a valóságos feladatok és a szerepünket túlértékelő elképzelések együtteséből bontakozott ki. Tagadhatatlanul érdekes, sőt vonzó volt ez a gondolatmenet. Németh az európai civilizáció válságának látványából és annak a szintézisnek az élményéből indult ki, amelyet a magyar kultúrában Bartók és Ady tevékenysége keltett. A nyugati kultúra helyzetét, mint erről korábban már beszéltünk, a kultúrkritikai bölcsők módjára ő is veszélyeztetettnek látta. Nem a társadalom mozgását és alakulását figyelte, hanem a nyugati kultúra elöregedésének és hanyatlásának eszméjét fogadta el, és ennek nyomán vezette le következtetéseit.

Így jutott arra a gondolatra, hogy az európai művelődés mintegy „vérátömlesztésre", az el nem használt kultúrák energiájával történő felfrissítésre szorul. A friss energiát, a megújulás orvosságát szerinte az archaikusabb és barbárabb, éppen ezért erősebb, tartalékokban gazdagabb kelet-európai művelődés, közelebbről a magyar kultúra kínálhatja. Midőn a *Magyarság és Európá*ban áttekintette a kor politikai, kulturális és „lelki" panorámáját, sorra vetette el azokat a megoldási kísérleteket, amelyeket a németek, az olaszok, az oroszok és a franciák kínáltak, csupán az angol modellben és a közép-európai kisnépek kultúrájában talált egyetemes tanulságokkal járó ígéreteket. Valósággal utópisztikus víziót vetített olvasói elé: „A népek kórusa itt áll, s a megtörhetetlen Európa, ez a Dionüszosz-világrész új jelmezében várja oltára előtt, hogy ki lép ki válaszolónak, hipokritésnek kérdései elé. Nagyot vállal az a nép, amely szembe tud állani vele. Mi ebben a könyvben nem az ő nevét akarjuk találgatni. A kis nép érdekel minket, a magyar, aki bedagadt torokkal, elfordultan áll a színpad szélén; vajon lelökik-e őt végleg a nézők közé, vagy ott énekelhet legalább a karban, mint története fényes szakaszain. Vagy – vakmerő reménység – elfogult hangján egyszer ő is beleszólhat még a nagy szereplők párbeszédébe, mint azok a hírnökök, akik távol a színpadtól valami fontosat látnak és jelentik."

Mindennek nyomán tett javaslatot a nyugat- és kelet-európai kultúrák alkotói szintézisére, s ezt az elgondolást fejtette ki történetfilozófiai módszerességgel a *Magyarság és Európa* lapjain. A kelet-európai népek: szlávok, románok, magyarok „archaikus" kultúrájának szunnyadó energiájára utalt: „E százmilliónyi embertömbben, annak ellenére, hogy urai századok óta szállítják fölé a műveltséget, rengeteg és sokféle el nem használt prehisztória alszik, az ébresztőt várva. Most volna itt az ideje, hogy ez a prehisztória, az idegen befolyás alól kiszabadulva, Európa nagy válságában megmozduljon s amire nem képesek a történelemmel megkötöttek, megalkossa magában, új történelmet kezdve."[23] A szintézis egyik elemét éppen a magyar népi kultúrában találta meg. „Idáig – írta egyik tanulmányában – csak kaptunk Európától, s tudományunk és irodalmunk eredetisége az elfogadás módjában rejlett. Most először érezzük úgy, a szivacs-

csal a fejünk fölött, mely a népek táblájáról mindörökre letörölhet, vagy talán vissza is tudnánk adni valamit."[24] Majd így folytatta: „A magyar kultúra, ha »ki tudná licitálni«, ami benne van, úgy érzem, hogy inger lehetne ennek a kiszikkadása ellen nagyszerűen védekező európai kultúrának. A latinságtól alig érintett Kelet-Európa nálunk ott maradt a behozott Nyugat alatt, gyökértől lombig oly rövid az út, hogy a barbárságba visszanyúló emlékezet s a Nyugatot felhabzsoló kalandvágy, egy Móricz és egy Babits, szomszédok lehetnek nálunk."[25]

E gondolatok a Bartók által kívánt szintézist írták le, kultúránk egyik lehetőségére figyelmeztettek. A szintézis gondolata és a magyarság művelődéstörténeti hivatásának eszméje ettől kezdve Németh László visszatérő eszméje maradt. Végső formájában *Magyar Műhely* című tanulmányában dolgozta ki, már tekintetbe véve a háború utáni irodalmunk népi megújulását és eredményeit. Számos esetben írta körül a szintézis lehetőségét és sürgette megvalósítását, a népi líra azonban Illyés Gyula részben más jellegű költészetétől és Gulyás Pál magányos kísérletétől eltekintve nem engedelmeskedett ezeknek az intéseknek, nem alakította ki a „Bartók-modell" költői változatát. E feladat teljesítése az utóbbi évtizedek magyar lírájára maradt.

Németh László *Magyarság és Európá*ja távlatos és nagyívű művelődésbölcseleti látomásban összegezte mindazt, amit a harmincas évek első felének reformkísérletei és -küzdelmei nyomán az európai kultúra múltjáról, jelenéről és jövőjéről, a közép-európai kisnépek és természetesen elsősorban a magyarság tennivalóiról, küldetéséről gondolt. Juhász Géza annak idején elmésen jegyezte meg, hogy a könyvben „két mű interferál: egy történeti tanulmány meg egy prófécia. A tanulmány: egy tiszta, bátor értelem ítélete a kilátástalan Európáról s a menthetetlen magyarságról. A prófécia: egy hősi szív végső menedéke: Credo quia absurdum".[26] Mintha a jelenben mindkettőnek volnának tanulságai: a tiszta és bátor értelem elemző munkájára most sincs kevésbé szükség, mint a *Magyarság és Európa* megírása idején, hiszen azokat az ígéreteket, amelyek egy fél évtizede Magyarország megújulásához fűződtek, ismét elsodorta az idő. És mintha a „hősi szív" sem volna teljesen felesleges: ma is szükség van az állhatatosságra, amely védeni tudja a gondolkodó ember terveit, álmait és reményeit.

JEGYZETEK

1. Magyarság és Európa. In. *Sorskérdések*, Bp. 1989. 253.
2. Fatalizmus vagy veszélytudat. *A minőség forradalma.* 1943. V. köt. 118–125. Vö. Monostori Imre: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása.* Bp. 1989. 177–179.
3. Ortega: La rebelion de las masas. *A minőség forradalma.* 1943. V. köt. 68–71.
4. Szekfű Gyula: Németh László vagy az ifjúság vezetése. *Magyar Szemle*, 1936. okt. 161–167.
5. Magyarság és Európa. I. m. 274.
6. Uo. 326.
7. Uo. 330.
8. Uo. 332.
9. Démonok, törvények, titkok. *A minőség forradalma*, II. köt. 130–139.
10. Összehasonlító népköltészettan. Uo. III. köt. 164–168.
11. Visszatekintés. U. ott V. köt. 203–225.
12. Út a Kalevalához. *Válasz*, 1937. 195–219.

13. *Régi magyarság.* Bp. 1941. Előszó a második kiadáshoz.
14. Magyar irodalom 1932-ben. *Két nemzedék.* Bp. 1970. 397.
15. Sznobok és parasztok. *A minőség forradalma* IV. köt. 36–40.
16. A Genius Debrecenben. Debrecen. Szerk. Csobán Endre és Herpay Gábor. Debrecen, 1940. 250.
17. Nép és népiesség. Magyarország 1935. dec. 25. Kötetben: Magyarok, Bp. 1938. 151–155.
18. A magyar rádió feladatai. *A minőség forradalma.* IV. köt. 80–113.
19. Magyarság és Európa. Bp. 1935. 114.
20. Őstehetségek és fogalomzavar. *A minőség forradalma.* IV. köt. 114–120.
21. Magyarok, 395.
22. Régi magyarság, 7.
23. Sorskérdések, 287.
24. Magyarság és Európa, 131.
25. Érdemes-e? *Válasz,* 1934. 169–181.
26. Németh László: Magyarság és Európa. *Válasz,* 1936. 251–254.

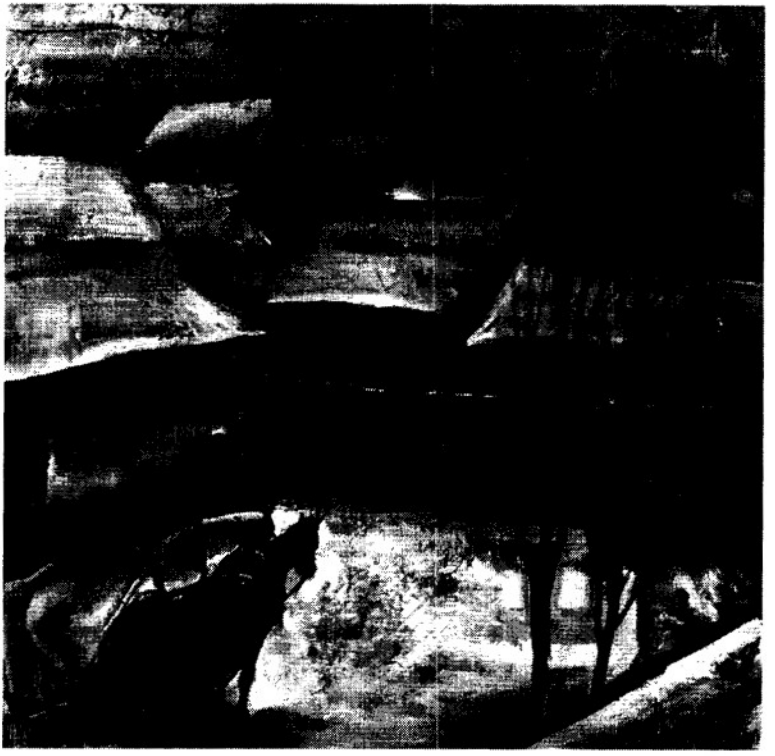

HAVAS TETŐK

MONOSTORI IMRE

„Világnézet" (Tizenkét levél)

A „TARKASÁG KULTÚRÁJA"

Németh László az 1928-ban a *Protestáns Szemlé*ben megjelent *Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk* című tanulmányában főképpen arra a kérdésre keresi a választ, hogy a magyar művelődés utóbbi négyszáz évében vajon mi volt az a leginkább élő „közös szellemi alap", amely a hétköznapokban és a társadalmi különbségek figyelmen kívül hagyásával szellemi-lelki összeköttetést jelentett a magyarul beszélők – ha nem is teljes, de mindenesetre igen nagy körében. Szenci Molnár életműve is tanulság rá – fejtegeti itt Németh –, hogy ez a „közös szellemi alap" a protestantizmus volt, amely „mindenhova elért magyar könyv számba menő bibliájával és zsoltáraival". A magyar protestáns népközösségnek ez az „alap" a legátfogóbb közös szellemi jegye: azaz *kultúrája.* Mert a kultúra – tárja föl, írja le ebben a tanulmányában először Németh László – „nem tudás, nem művészi produkció, hanem valami életet szabályozó elv, amely egy embercsoport minden tagjának belső mágnese, irányítója". S még hozzáteszi: „Ilyen értelemben volt a görögöknek s franciáknak, s ilyen értelemben nincs ma minekünk kultúránk." (In: *Az én katedrám.* Bp. 1969. Magvető és Szépirodalmi. 98.)

Azt mondhatjuk tehát, hogy Németh László „kultúra" fogalma itt, ebben a tanulmányában születik meg a húszas évek végén, s ehhez a tényhez még hozzá kell tennünk azt is, hogy ennek a fogalomnak a lényegi tartalma már ekkor véglegesnek tekinthető, azaz döntő pontjaiban nem változik a rögvest szóba kerülő harmincas évek folyamán sem.

Lássunk erre néhány példát.

A *Sznobok és parasztok*-vitában például ekképpen ír ugyanerről: „A kultúra nem ismerethalmaz, amelyet zsákolnak, tengelyen vagy hajón átszállítanak a szomszéd országba. A kultúra egy nagy néptest életében kialakult szellemi és erkölcsi szokásjog: ízlés, etikett, gondolkozásmód, amelyben éppolyan otthonosan kell éreznünk magunkat, mint a bőrünkben." (*Magyarország,* 1934. márc. 29.) Ugyanebben az évben – tehát 1934-ben – néhány hónap leforgása alatt még háromszor tér vissza „kultúra" fogalmának mélyítéséhez, csiszolásához, formálásához. A *Válasz*ban megjelent *Érdemes-e?* című levelében (amely mintegy folytatása a *Tanú*ban közzétett, lentebb tárgyalandó „tizenkét levél"-nek) leírtak szerint természetesen a művészetek („könyv, kép, zenedarab") és a tárgyi kultúra összessége is része egy kor kultúrájának, ám ezek az objektiválódott jelenségek járulékos tünetek, akcidentális érvényűek. A kultúra szubsztanciális eleme ugyanis az „egy nép vérébe és szellemébe ivódott erkölcsi és művészi szokásjog [...]". (In: *Életmű szilánkokban.* 1. k. Bp. 1990. Magvető és Szépirodalmi. 345–346.) *A magyar rádió feladatai* című, programadó nagy tanulmányában (*Tanú,* 1934. nov. 207.) szó szerint ismétli ugyanezt: „a kultúra egy közösségben kialakult erkölcsi és művészi szokásjog [...]". Ugyanebben a *Tanú*-számban, egy másik tanulmányában újra kitér a „kultúra" fogalom megközelítésére. Az itteni metafora az előbb látottakhoz képest némiképpen más, ám a lényeg itt is ugyanaz: „egy-egy önálló kultúrában – írja – valójában valami külön, egyszer fellépő kristályosodási elv érvényesül." Egy ponton viszont meg-

jelenik a fogalomhoz társítható (és természetesen: társítandó) *történeti* aspektus is, mégpedig az *idő*, a történelmi idő szerepének a fölvetése. Németh László – több más művében kifejtettekhez hasonlóan – elutasítja (vagy mondjuk inkább: megkerüli) a kultúra *fejlődéséről* szóló nézeteket; az állandó mozgás, a változás, az alakulás tényét természetesen figyelembe véve ő mindig a kultúra *haladásáról* beszél. „Minden kultúra *halad*, de a haladás tévelygés [...] lesz, ha abban, aki haladni akar, nem lappang ott egy magasabb természet, mely tulajdonképp csak önmagát licitálja ki, amikor halad." (*Orvostörténet és szellemtudomány*. I. m. 231–231.)

Németh László „kultúra" fogalmának erőteljes antropomorf jellege ebből a most idézett részből is jól látható. Ez az antropomorf jelleg természetes velejárója a fentiekben többször is körülírt, „kultúra"-ként megjelenő és funkcionáló szellemi jelenségcsoportnak, együttesnek, mert hiszen mindig is az ember, illetőleg az embereknek egy meghatározott csoportja éli ezt a kultúrát, illetve él e kultúra szabályai szerint. Ember és kultúra végső soron tehát kölcsönös függvényei is egymásnak.

Hamvas Bélát kommentálva Németh egyetértőleg hivatkozik Spengler, de még inkább Leo Frobenius kultúrmorfológiai fejtegetéseire. (Éppen ez idő tájt, 1934 és 1936 között ismeri meg mindkét – sőt, Diltheyt is ide számítva mindhárom – német tudós filozófus fő műveit.) „E szerint – írja a Hamvassal polemizáló cikkében – a kultúrának mint az embernek, növénynek külön lelke, növésterve van: az egyént ez a lélek fogja a kultúra javakorában, s ez ereszti el, amikor hervadásnak indul. Épp ezért egy kultúra ereje: nem anyagi fejlettségétől, hanem e stílus-parancsoló megragadottságtól függ, mely letűnt afrikai kultúrákban erősebb lehet, mint a mi fehér civilizációnkban." (*Aranykor és farkasfogak*. Tanú, 1936. I–II. 40.)

Végső soron tehát ebben az imént említett ember és kultúra között kölcsönös függésrendszerben az *egyes ember* nem meghatározó (csak a történeti értelemben, az idő folyásában létező „ember" lehet formálója a kultúrának); az egyes ember viszont a mindenkori kultúra mint „életet szabályozó elv", mint „szellemi és erkölcsi szokásjog", mint „külön, egyszer fellépő kristályosodási elv" által determinált egyén éli mindennapjait a mindenkori civilizáció anyagi és technikai szintjén, annak körülményei között.

*

A *Tanú* 1933. októberi számában Németh László tizenkét válaszlevelét teszi közzé. Válaszleveleket – néhány *Tanú* olvasónak. Néhánynak csupán, hiszen folyóiratának egy éves fennállása, öt megjelent száma több száz levél-reakciót is kiváltott. Ebben az összeállításában a kor (történelmi és politikai) „vezérjelenségei"-vel kapcsolatos nézeteit, a saját maga által idézőjelbe tett „világnézeti" reflexióit tárja föl. „Izgatott a feladat – írja pár hónappal később –, szerkesztői üzenetek fogalom-ábécéjén át rajzolni ki egy sokféle határharcban kialakult emberi magtartást, vagy ha jobban tetszik: világnézetet." (*Három kortárs*. Tanú, 1934. febr. 10.)

Természetesen nem amolyan szokásos „alapozó" bevezetésként vizsgáltuk fentebb az imént meglehetős aprólékossággal Németh László „kultúra" fogalmát; a most idézett *„emberi magatartás"* itteni egyedi, személyes, Németh László-i tartalma ugyanis szorosan érintkezik a kultúrakép „életet szabályozó elv" tartalmával (és ezt a meghatározást most már harmadszor írtuk le). Egyszersmind konzisztens módon *következik is* e „kultúra" fogalom tartalmából, annak természetéből.

A főcímünkben idézett „világnézet" kifejezés, szó – miként erre már utaltunk – Németh Lászlónál is idézőjelben szerepel, jelezvén szóban forgó levélsorozata tartal-

mát, fő témáját. Érezhetően, láthatóan nem szívesen használja e közkeletű (éppen ezért erősen publicisztikai ízű) fogalmat. Már rögtön az első levélben – ez egyébként Bányai Lászlónak szól, aki pár hónappal korábban (Szőke Pál álnéven) a *Korunk*ban megjelent cikkében „az irodalom fasisztájának" nevezte Némethet – elhárítja magától a felszólítást, a feladatot, hogy „világnézeti gyökereiről" értekezzék. Nem hajlandó csatlakozni a kor szembenálló *világnézeteinek*, szellemi áramlatainak egyikéhez sem. Számára a legfontosabb azonossági pont: a *hűség*. Ebben a *világkép*ben (és nem világnézetben!) az író munkássága „millió apró érzéki, érzelmi, gondolati ítéletekből áll, melyeket külön, egyenként kell meghoznia, újra és újra próbára téve hűsége vakmerését. Szétforgácsolódik így? Sőt, csakis így lehet egységes. [...] A hamis írók épp azok, akik a hűség egysége helyett a szándék egységét választják." (*Tanú*, 1933. okt. 339.) Nagyon szépen kirajzolódik ebből az önvallomásból is az egyik legszemélyesebb Németh László-i idea: mély hite az ember „orom természeté"-ben és megingathatatlan hűsége ahhoz az emberi magatartáshoz, melyet a világ *teljességének* s e teljesség *sokszínűségének*, lehatárolhatatlan *gazdagságának* és differenciáltságának a hite, a tudata motivál. Bármely, társadalmak vagy embercsoportok által kanonizált eszme – köznapian szólva: világnézet – elkötelezettjének lenni azt jelenti a számára, hogy ennek következtében az emberi mikrokozmosz durván beszűkül, drasztikusan csonkul.

Erről a hitéről, erről a csak önmagához hűségéről vall a szóban forgó tizenkét levélben, négy „világnézetet": a marxi szocializmust, a fasizmust, a neoliberális baloldaliságot, valamint a keresztény (pontosabban: a katolikus) dogmatikát bírálva, tételeikkel és szellemiségükkel vitatkozva: s mindezt a fentebb leírt Németh László-i *világkép* összefüggéseibe helyezve. (Értelmezésünk szerint a világnézet alapvetően *befogadó* attitűd, a világkép viszont alapvetően *kivetítő, alkotó* szellemi és érzelmi attitűd, illetve szellemi mozgástér.)

Bóka Lászlónak válaszolva a korabeli marxista-szocialista mozgalommal szembeni távolságtartását világítja meg. „Egy mozgalmat nem az ismer igazán – írja Bókának –, aki kátéját kívülről tudja, hanem aki megérzi, hogy otthonos-e benne a lélek; benne van-e, vagy már költözőben, vagy éppen egészen elhagyta. Nos elismerem, hogy a kátét ti tudjátok jobban, de a lélekvándorlás megfigyelésére én alkalmasabb vagyok." (340.) Majd hozzáteszi, hogy ennek az eszmének odaadni magát annyi lett volna, mint önmagát elveszíteni.

Ellenpéldája viszont Kassák Lajos (a *Napjaink átértékelése* című cikksorozatára reflektálva neki is ír itt egy nyílt levelet), akinek – Kassáknak – szocializmusa „beleforrt az életébe: életregénye a magyar szocialista mozgalom hatalmas emlékszobra". (342.) Németh László most sem, ezúttal sem az eszme, hanem az ember felől közelít a kritikus találkozási ponthoz: igen, Kassák esetében kivételes ez a találkozás, ő maga a megtestesült szocialista eszme. Magatartása, világképe, *kultúrája* (mint „életet szabályozó elv") tökéletes egységben van, őszinte emberi fedezettel, hitelességgel.

Természetesen vitatkozik is vele, ugyanis Németh László szerint a nácik hatalomra jutása Németországban – 1933 őszén vagyunk – *nem taktikai* hibája volt a két munkáspártnak, hanem magának a marxista-szocialista eszme használhatatlanságának a következménye. Mégpedig azért, mert ez az eszme a 19. században keletkezett, ez az eszme a múlt századnak a társadalmi és történelmi viszonyait tükrözi: legfőképpen annak könnyen átlátható automatizmusát. „Aki túlságos biztosan ismeri a holnapot – utal itt Németh a marxizmus káté jellegére –, könnyen lefitymálja, ami nem e felé a holnap felé történt. Ez történt a marxizmussal is. Nem ismeri eléggé a korát." (343.)

Egy másik itteni levelében azonban hozzáteszi mindehhez, hogy nem a szocializmus bukott meg, hanem csak az a szellemi-lélektani jelenség, amivé a 19. század átöltöztette: azaz a marxizmus. „Egyre többen érezzük – vallja meg hitét *saját szocializmus*-felfogása mellett –, hogy a tudományos szocializmus nemcsak az ember alaptermészetét hívja ki; mint bírálói állították, még inkább kihívja 'orom természetét', azt a nívót, amelyre leggazdagabb pillanataiban emelkedett fel. A szocialista reménynek megint öltözködnie kell. Gazdagabb hagyományba és szélesebb természetbe kell öltöznie, hogy mint humanista (vagy ha úgy tetszik, minőség) szocializmus jelenjék meg." (347.)

E „szocialista remény" Németh Lászlónál a legtágabb horizontú „világnézet"-tel párosul (ami valójában – természetesen – világképbeli attitűd): itt is, most is szívesen beszél, az ő „kertész világnézet"-éről. Ugyanis a kertész „egyetemes életforma", s „a gyár állammal szemben a kert-államot" állítja. Játékos-ironikus „világnézeti" egybecsúsztatással és az Internacionálét parafrazálva üzen elv-társainak a szocializmus e levelekbeli témakörét is lezárva, a következőképpen: „Bizony, kedves kertész elvtársaim itt a felsőgödi dombokon és Európa egyéb dombjain 'csak összefogni hát', s úgy visszahatunk a gazdasági alapra, hogy rózsába és vajbabba borul a világ." (352–353.)

Valamelyik nemzeti szocialista érzelmű olvasója a *Tanú* esszéi alapján maguk közé tartozónak aposztrofálta Németh Lászlót, amit ő megdöbbenéssel hárít el. Egyik itteni levelében a nemzeti szocializmus mintegy szociológiai jellemzését adja (vezéreszme, mániákus ragaszkodás a hatalomhoz, „frivol" jelleg, stb.); egy másikban Ignotus Pál *A horogkeresztes hadjárat* című füzetét bírálva – a fasizmust mint társadalomátalakító vagy legalábbis -javító koreszmét teszi mérlegre. Megállapítja, hogy a fasizmus – annak ellenére, hogy „a század új hangulata fogalmazta meg benne magát" – „'vad' irány", jelszavai durvák, veszedelmesek. Nem illik Európa kultúrájába. „Hitler – szögezi le Németh László – alighanem valami falusi kovács-kirurgus. Egyelőre nem látom, hogy vérmérgezést csinál-e, vagy ráhibáz a gyógyításra, de semmi esetre sem vagyok hajlandó őrajta át megítélni a sebészetet." Németh ezúttal is szkeptikus a tekintetben, hogy a fasizmus „megnemesedhet", hogy „szelídülni" óhajt.

Valami hasonló kisajátítási szándék, szellemi uralmi vágy, egyszersmind szellemi csonkaság is riasztja őt a magyarországi radikális liberális polgári progresszió előretörési kísérletében is. Ignotus Pálék – hangoztatja – politikájukban éppen csonkaságukat palástolják azzal, hogy az „örök baloldalt" a „helyi", politikai baloldal javára játszszák ki. Ámde nem azzal az egyszerű matematikai „szeletalkotással", amely szerint „az összes sötétfejű emberek a jobboldalt, viszont az összes világosfejűek a baloldalt alkotják" (ez ugyanis így túlságosan naiv és megmosolyogtató, ergo: veszélytelen és ártalmatlan művelet lenne). „A hiba ott kezdődik, amikor ő [vagyis Ignotus] az így nyert jobb- és baloldalt bizonyos meglevő társadalmi és történelmi képződményekre vetíti rá." (348–349.)

A *„Világnézet". (Tizenkét levél)* című cikksorozat legszemélyesebb és legárnyaltabb részei a „hit" és a „vallás" kérdésköreit érintik. Természetesen ugyanabban a kontextusban (tehát a *kultúra* és a *világkép* fogalmi hálóinak összefüggéseiben), mint az imént látott politikai kihívások.

A katolikus irodalomról a *Nyugat*ban indult vita ösztönöz egy *Tanú*t olvasó papnövendéket arra, hogy Németh László véleményét e kérdésről megtudakolja. Németh tömören kifejti, hogy szerinte Magyarországon nincs katolikus irodalom, ám a „katoli-

kus mozgalom" (íme, még fogalmi szinten is mennyire rokon hangzású ez a „tizenkét levél"), tehát a katolikus *mozgalom* létező valóság. Ez a mozgalom „az egyház örök időszerűségére hivatkozik" (eszünkbe juthat erről a fogalmazásról az „örök baloldal" korábbi megidézése), a *vallásos érzés* szorongásai viszont *változnak* az idővel. *Hit* és *vallásosság* tehát nem azonosak egymással. „Vallásos vagyok és 'hitetlen'" – állítja önmagáról Németh László. S még két itteni levelében tér vissza állítása érdemi kifejtéséhez. „Úgy éltem, ahogy a természet parancsolta, de azt tartottam igaznak, amit az eszem igaznak talált" – írja a sorrendben előbbi levelében egy „tisztelendő úr"-nak. (345.) Ám a *vallásos érzés* nem az igazság tudata, hanem a *felelősség* érzése. A lelkiismeret túlmutat a racionális társadalmi kötelékeken. A Németh László-i vallásosság is transzcendens jelenség (ez a problémakör jól ismert már az *Emberi színjáték*ból, Németh első regényéből is), és ez a vallásosság feltétlenül egyetemes. Transzcendens tehát és egyetemes. A vallásos érzés Németh László felfogása szerint nem a kereszténységgel született, s főként nem azonos valamely egyházhoz tartozás érzésével. „A hit olyan – fogalmaz e helyütt is metaforával –, mint az Einstein-elméletben a választott koordinátarendszer, a szemlélő nézőpontjából, 'világnézeti helyétől' függ; míg a vallásos érzés 'invariáns', kibírja a nézőpontcserét." (347.) A sok száz éves kereszténység dogmává merevedett. Miként jóval később, egyszersmind jóval rövidebb idő alatt a „marxista anyaszentegyház" tanítása is. Miként a tételes jobb s a tételes bal is. „Kultúránk erőpróbája lesz – szögezi le újfent –: hogy jobb- és baloldalt elsöpörve, pártot tud-e ütni a teljesség mellett a csonkák közt." (350.)

Európában – fejtegeti a Gál Istvánnak üzenő levelében, egyúttal visszakanyarodva felfokozott hitéhez a kultúra szellemi erejében – sem a fasizmus, sem a bolsevizmus (azaz a marxi szocializmus) nem hozhat tartós megoldást. S „ha mi kitartunk e föld múltja és igényei mellett, a tarkaság 'betegsége' és a tarkaság kultúrája mellett, a Nyugat érő forradalma minket igazol, s hű közép-európaiak Európához is hívek leszünk önmaga felülmúlásában!" (351.)

S hogyan is szegődhet, mivel is kötődhet az egyes ember, az egyéni vállalkozás és vállalás az európai kultúrában rejlő tényleges lehetőségek „kilicitálásához"? A szellem embere mindenekelőtt hűségével – önmagához. S ugyancsak hűségével alkotásaihoz, műveihez. „Ön persze nevetségesnek és meddőnek tartja az ilyenféle 'magányos heroizmust'. Csak a különc hű árkon-bokron át magához" – fogalmazza meg ismeretlen olvasója föltehető ellenvetéseit a tizenkettedik levél utolsó bekezdésében Németh László. Majd így folytatja, illetve fejezi be levélsorozatát: „Lehet. Csakhogy némely különc, mint tengerszem a tengerrel, az örök emberivel kommunikál. Egy sikerült különc: példakép, s olykor egy-egy torz különcben is a félbemaradt eszményt kell megsiratnunk." (353.)

CSEJTEI DEZSŐ

Nyílvessző és kör: Ortega y Gasset és Spengler hatása Németh László gondolkodására

Az alábbiakban egy olyan háromszög felrajzolására teszünk kísérletet, melynek szárai különböző hosszúságúak. Esetünkben természetesen nem geometriai pontok között meghúzható egyenesekről van szó, hanem három eleven, hús-vér személy közötti viszonyrendszer feltérképezéséről. Ez a három személy: *Németh László*, *José Ortega y Gasset* valamint *Oswald Spengler*. Az intellektuális háromszögben a legfontosabb viszonyítási pont: Németh László. Vizsgálatunk arra irányul, hogy milyen módon jelent meg Németh látószögében a 20-as–30-as évek e két markáns európai gondolkodója, ill. hogy milyen hatást gyakoroltak rá.

De miért épp Ortega és Spengler kerül látóterünkbe, s miért nem mások? – hiszen jelentős gondolkodókból a jelzett időszakban nem volt hiány. Ráadásul két, egymástól olyannyira távolinak tűnő kultúrkör – a mediterrán-latin, illetve északi-germán kultúra – szülöttei ők, így aztán egy esetleges erőszakolt összehasonlítás nem sok eredménnyel kecsegtet. A kifogásra adható válasz többrétű. Az első szempont az, hogy Németh László életművében mindkét filozófus helyet kapott, s hogy melyik milyen nyomokat hagyott hátra, az retrospektíve Németh szellemi beállítódására is fényt vet, hogy ti. ő melyik gondolatrendszer iránt volt inkább affinis. Másodszor, Ortegát és Spenglert – nemcsak a jelzett kor, hanem a későbbi időszak is – mint két szorosan egybetartozó gondolkodót tartotta számon, mindenekelőtt úgy, mint kultúrfilozófusokat, kultúrkritikusokat, akik konzervatív alapállásból bírálják a nyugati parlamentáris demokráciák válságjelenségeit. Itt csak utalásszerűen jelezzük, hogy a helyzet nem egészen ez. Harmadszor, mindkét gondolkodóra jellemző a kifinomult elegáns stílus: cseppnyi malíciával fogalmazva, ők még azon filozófusok közé tartoztak, akik nemcsak szerettek, de tudtak is írni. Végezetül, a szellemi rokonságon túl, érintőleges közvetlen kontaktus is kialakult közöttük. Figyelmünket először ez utóbbira irányítjuk.

A spanyol filozófus a harmincas évek elején egyik tanulmányában azt írja, hogy intellektuális vagyonának háromnegyedét a német kultúrának köszönheti. Nem túloz. Attól kezdve, hogy 1905–07 között tanulmányokat folytatott a berlini, a lipcsei és a marburgi egyetemen, mindvégig szinte naprakész ismeretei voltak a német filozófiai élet aktuális állásáról. Így korántsem véletlen, hogy *A Nyugat alkonyá*nak megjelenése és zajos sikere sem kerülte el a figyelmét. A mű elsőrangú spanyol fordítása – egy Ortega-tanítvány, Garcia Morente tollából – már az 1920-as évek elején napvilágot látott, mégpedig egy olyan sorozatban, melynek köteteit Ortega állította össze. 1921-ben pedig személyesen is meg akarta látogatni Spenglert Münchenben, de ez a találkozás végül is nem jött létre.[1]

Ami a filozófiai horizontot illeti: elsősorban a korabeli európai valóság megítélésével kapcsolatos *válságélmény* az, ami köré mondandójuk épül. E tekintetben közeli a rokonság a két filozófus között, s ebben – minden önálló meglátásuk mellett – ott

munkál Nietzsche hatása is. Az európai dekadencia alaptapasztalata terminológiai szempontból úgy csapódik le, hogy Spenglernél a *civilizáció* lesz a korszakmegnevező kategória, Ortega esetében pedig a *tömegek lázadása*: ezek részletekbe menő összehasonlítása külön tanulmány tárgya lehetne. Azt, hogy a spengleri látásmód milyen mély visszhangot váltott ki a spanyol gondolkodóban, meggyőzően mutatja az 1921-ben keletkezett *Gerinctelen Spanyolország* c. esszé, amely a nemzeti önvizsgálat jegyében fogant: lehetetlen nem észrevenni a spengleri hatást, amikor elemzésében ilyen mondatokra bukkanunk: „Spanyolország története – néhány röpke vállalkozástól eltekintve – hanyatlás [decadencia] története."[2]

Anélkül, hogy a részleteket érintenénk, feltehető a kérdés: mi az a közös elem, amely a „civilizáció" állapotát, illetve „a tömegek lázadásának" jelenségét szemantikailag egymáshoz igen közelállóvá teszi? A válasz: a *jövő* hiánya. Az európai létezésmód ezen állapotára mindkettőjük szerint az jellemző, hogy eredendően nem produktív, hanem *re*-produktív szisztéma, kiveszett belőle az az alapvetően *innovatív* jelleg, ami a korábbi évszázadokban uralta. E nézetnek persze azonnali cáfolatát nyújthatja az, ha a technikai haladás valóban szédületes iramú fejlődésére gondolunk. Ám itt valami egészen másról van szó: a *kvalitatív innovációt* nem lehet megabájtokban mérni. Ami valóban hiányzik, az a nagy, termékeny és átfogó gondolat, legyen szó akár az etika, a művészetek, a politika, a vallás vagy épp a gazdaság területéről. Ha végigtekintünk a jelenlegi életet uraló szókincsünkön, látjuk, hogy ezek túlnyomó többsége a korábbi évszázadokból, netán évezredekből eredt (talán a „totalitarianizmust" kivéve, századunk nem nagy dicsőségére). Az a silány nyelvi lelemény, hogy ezeket a *re-*, *de-*, *neo-*, újabban pedig egyre inkább a *post-* előtaggal látja el, egy sokkal eredendőbb dologra utal: a vészes gondolathiányra – gondolaton itt egészen mást értve, mint ami az embernek „eszébe jut" –, s ez épp a „civilizáció" ill. a „tömegek lázadása" állapotára jellemző. Márpedig a jövőt épp a gondolatgazdagság, azok túláradó bősége generálja, melyeket megvalósítunk, megvitatunk, esetleg elvetünk. Ha mai sivár jövőélményünket egybevetjük pl. azzal a szinte részegítő jövőmámorral, amely a felvilágosodás korára, vagy akár a 19. századra volt jellemző, a különbség rögtön szembeszökő lesz. Ha – eltekintve a suta, semmitmondó és többnyire vaskos tévedéseket tartalmazó gazdasági és politikai prognózisoktól – valóban feltesszük magunknak a kérdést, hogy „mi lesz velünk mondjuk huszonöt esztendő múlva?", be kell vallanunk, hogy fogalmunk sincs róla. S a mai, meg a felvilágosodás kori ember között nem az a különbség, hogy ő, ellentétben velünk, tudta volna azt, hogy mi lesz vele, hanem az, hogy egy gazdagon artikulált jövőkép állt előtte, telve a legváltozatosabb elképzelésekkel, fantáziadús utópiákkal, melyek közül „valamelyik majd megvalósul". De ha történetesen egy sem valósult meg közülük, akkor is a jövő bűvöletében élt. A jövő tehát nemcsak az az üres fizikai időszakasz, ami előttünk áll – mert ebben az esetben a levelibékák és az emberiség előtt ugyanaz a jövő áll –, hanem pontosan az, hogy miképpen töltjük ezt fel elvárásokkal, tervekkel, programokkal, végső fokon *gondolatokkal*. Mármost épp ez az, ami Spengler és Ortega szerint – a jelzett állapotban – hiányzik. Ennyiben mindketten előfutárai annak a gondolatnak, amit manapság a „történelem vége" állapotának vagy újabban *posthistoire*-nak (megint egy post!) neveznek.

Mind a „civilizáció" mind pedig a „tömegek lázadása" viszonyfogalom, azaz megvan a kiegészítő ellentettje, s erre vonatkoztatva nyeri csak el tulajdonképpeni értelmét. Spengler esetében ez a *kultúra*, Ortegánál pedig a *kiemelkedő* (kiválasztott) *kisebbség*. Azok a különbségek, melyek már az előbbi fogalompárnál is megvoltak, itt élesebb

formát öltenek. A kultúra ugyanis Spenglernél világtörténelmi korszakmegnevező kategória, melyre nem lehet azt mondani, hogy *„legyen"*: az vagy van, van nincs, de nem hozható létre úgy, mint egy új gépkocsitípus. Ortegánál viszont ez a kisebbség – megengedő értelemben – legalábbis *lehet*: ha történetesen nincs is, fennáll annak lehetősége, hogy lesz, s rajtunk is múlik, hogy „legyen". Ez pedig jelentősen módosít az előbb vázolt jövőképen, aszerint, hogy fátumnak tekintjük-e azt, vagy pedig megnyílásnak, nyitott lehetőségnek. S hogy ez milyen eltérő konzekvenciákat von maga után, a legjobban talán e két filozófus Németh Lászlóra gyakorolt hatásán mérhető le.

Kezdjük a mindenképp sokkal hangsúlyosabb – s a spirituális háromszög legjelentékenyebb oldalát képező – Ortega–Németh viszony taglalásával. A recepciós kapcsolat részletezése előtt először azt kell megemlíteni, hogy a spanyol gondolkodó nem gyakorolt (és nem is gyakorolhatott) jelentős hatást az ún. hivatalos, akadémikus filozófiai életre; ebben szerepet játszott egyrészt a katedrafilozófia erős *német* orientáltsága (döntő a kanti-neokantiánus hatás), másrészt pedig az, hogy a két világháború közötti magyar filozófiai életben jelentős pozíciói voltak a *keresztény* eszme- ill. képzetkörnek.

Másodszor, Ortega befolyása legerősebben az ún. *esszéista nemzedék* tagjai körében érvényesült, ahová – Németh László mellett – hagyományosan még Cs. Szabó Lászlót, Szerb Antalt és Halász Gábort szokás besorolni. E találkozás („fogadókészség") okai között – egyebek mellett – a magyar esszéírás hagyományai is szerepet játszanak, melyek közül megneveznék néhány domináns jegyet:

– erős irodalmi jelleg, főként formai-szerkezeti tekintetben;

– az előzőekből eredő lírai hangvétel;

– a lírai kolorit mellett magasan koncentrált fogalmiság (részben annak köszönhetően, hogy mivel Magyarországon hiányzott a magasan fejlett, nyugat-európai színvonalú filozófiai élet, a filozófiai szellem és tartalom formába öntése legnagyobbrészt az esszé műfajára várt);

– mély etikai tartalom, amely különösképp a válságos időszakokban erősödött fel, márpedig az 1918–20-as és az azt követő éveket ilyen időszaknak lehet nevezni.

Ezek figyelembe vételével azt mondhatjuk, hogy Ortega magyarországi megjelenése két, egymást kiegészítő esszéstílus szerencsés találkozásának nevezhető: a spanyol gondolkodó a *filozófiai esszé* kiemelkedő képviselőjének számít, kinek írásművészetében jelentős szerep jut a lírai betéteknek és a poétikus fantáziának: az esszéista nemzedék tagjai viszont azt az *irodalmi esszét* művelik, melynek etikai-esztétikai kvalitásai a filozófiai receptivitás iránt is fogékonnyá teszik azt.

Harmadszor, talán nem túlzás az a kijelentés, hogy Ortega gondolatai is szerepet játszottak abban, hogy az esszéista nemzedék felfedezte önmagát és tudatosította a maga számára saját küldetését – részint az ún. „hivatalos Magyarországgal", részint pedig a közvetlenül előttük álló nemzedékkel szemben. S e tudatosítás mint a saját és a nemzeti sorsra való reflexió láttatja be azt, hogy a korabeli spanyol, illetve magyar valóság több tekintetben is meglepő hasonlóságot mutat. Melyek ezek a tényezők?

Ilyen például a történeti szituáció rokonsága. Az a katasztrófa, ami Magyarországot 1918–1920 között sújtotta, élénken emlékeztet arra a sorscsapásra, ami a spanyolságot 1898-ban érte, midőn súlyos katonai vereséget szenvedett az Egyesült Államoktól, és elveszítette utolsó gyarmatait. E megroppanás legfőbb szellemi hozadéka az a döbbenetes felismerés volt, hogy a két ország *megszűnt nagyhatalom lenni*. E katasztrófák előtt bizonyos értelemben még Spanyolország is annak számított, Magyarország pedig, a Monarchia részeként, regionális nagyhatalomnak volt nevezhető (s itt elsősorban nem

a puszta hatalmi-katonai konstellációra gondolunk, hanem arra a jó értelemben vett morális és intellektuális méltóságra, ami e státuszt kíséri és annak magatartásbeli velejárója). A csapások e státusznak – s a hozzájuk kapcsolódó illúzióknak is – egyszer és mindenkorra véget vetettek.

A párhuzam tovább folytatható: a vereség és a nemzeti megaláztatás elemi erővel veti fel a talpraállás, az *újjászületés* imperatívuszát. Ennek eredményeképpen alakult ki Spanyolországban az ún. *98-as nemzedék* mozgalma, amely a kor legkitűnőbb szellemeit (Baroja, Maeztu, Valle-Inclán, Unamuno, Azorín) mozgósította a regenerációra. E mozgalom – indíttatását és küldetését tekintve – több vonatkozásban emlékeztet az esszéista nemzedék ténykedésére, és külön vizsgálódás tárgya lehetne. Mindenképp közös vonás az, hogy számot vetnek a nemzeti múlttal, vizsgálják annak torzulásait, hibáit: de az is, hogy az újjászületésben kiemelkedő szerepet juttatnak az értelmiségnek. Ez pedig már közvetlen közelében van az autentikus kisebbség ortegai programjának, melynek megalkotója ifjúként éli át az 1898-as eseményeket, és nemzeti regenerációs programja is erre az élményanyagra vezethető vissza.

További közös momentum az *Európához fűződő viszony* újragondolása. Spanyolországban e kérdésnek komoly eszmetörténeti hagyományai voltak: Magyarországon az Európához tartozás problémája – a dualizmus-kori ígéretes progresszió megtorpanása után – most kerül újból napirendre. Hogyan helyezkedjék el a magyarság egy, a dinasztiák és birodalmak félfeudális burkát levető, új Európában? Hogyan zárkózzon fel a modern Európához, amely maga is súlyos ellentmondásokkal, válságokkal küzd?

Végül, bár az összehasonlítás korántsem teljes – megemlíthető az a hasonlóság, amely Ortega és az esszéista nemzedék között a *„neokatolicizmushoz"* való viszonyban testesül meg. A párhuzam alapját az jelenti, hogy az a neobarokk politikai és ideológiai katolicizmus, amely a forradalmak utáni időszakban a restauráció legfontosabb eszmei támasztékát képezte Magyarországon, számos tekintetben hasonlít ahhoz a hivatalos spanyol neokatolicizmushoz, ami már a múlt század második felében és századunkban is meghatározó eleme volt a konzervatív tradícionalizmusnak, a francoizmus hatalomra jutása után pedig állammeghatározó tényező lett. Ahogy az ortegai filozófia spanyol földön egy olyan bölcseleti beállítódást jelentett, amely vallási tekintetben indifferens volt, céljait tekintve pedig a korszínvonalnak megfelelő, európai léptékű gondolkodás meghonosítását foglalta magában, hasonlóképpen az esszéista nemzedék tagjai is gyakran a neobarokk katolicizmus ellenében fejtették ki gondolataikat.

Ami mármost Ortega és Németh László szellemi találkozásának konkrét körülményeit illeti, előzetesen két dolog hangsúlyozható: először: az, hogy Németh felfedezte Ortegát, nem volt elszigetelt jelenség, hanem csak egy hullám a kortárs európai kultúra felől érkező hatásáradatban, amely épp ezekben az években zúdult rá. Másodszor, annak, hogy nem a puszta teoretikum éteri közegében találkoztak, kezdettől fogva komoly gyakorlati következményei voltak: Németh valós, eleven problémákkal viaskodott akkor, mikor hirtelen egy olyan küzdőtársat fedezett fel, akivel, úgy vélte, szellemi szövetségre léphet. Melyek voltak a fő kérdések?

Először is az az érzület, amit *küldetéstudatnak* szokás nevezni, Németh Lászlóban kezdettől fogva roppant intenzitással működött: ez csaknem fiziológiailag meghatározott érzést jelent, hiszen a zsigereinkbe írt küldetésről[3] beszél. Mindez szinte *a nativitate* fogékonnyá tette a minőséggel kapcsolatos ortegai gondolatok iránt, jóllehet tudjuk, hogy sajátos minőségszocializmus-koncepciója Ferdinand Fried könyvének hatására *(Das Ende des Kapitalismus)* fogant meg benne.[4]

A küldetéstudat kisugárzása kettős: egyik irányát Németh *vallásossága* – Sándor Iván kifejezésével élve: üdvtana – jelenti, ami számos tekintetben nem egyéb, mint profán valláspótlék. Németh nem fogadja el kora – mintegy állami szintre emelt – neobarokk katolicizmusát: az ő vallásossága inkább a külső, ránk kényszerített norma elleni harcban áll, mely küzdelem feltételezi az önmegváltás gondolatát, és végeredményben egy olyan, benső ösztönzőerőként felfogott Isten elképzeléséhez vezet, melyben Isten a morális érzületben oldódik fel: „Az újkatolikus írók veszedelmes statisztikája, ahelyett hogy húzott volna, riasztott. Micsoda kínlódás a dogma minden ízébe igazolást pumpálni! A felületesebbekben, egy Papiniben, valóságos szélhámosság. Szép dolog a századokkal egyet vallani, de fontosabb önmagunkkal egyet érezni. S én hamar észrevettem, hogy ez az 'új érzés' annál diadalmasabban lesz 'vallás', minél kevésbé jegyzem el szavakkal s tudatunkra erőltetett hajdani vélekedésekkel."[5] Németh profán vallásossága igen közel áll Ortega küldetés-koncepciójához, amely viszont egy jelentős spanyol szellemi áramlatból, a krauszizmusból táplálkozik.

A másik irányt, mint önmagunk felé irányuló küldetést *Magyarország problémája* jelenti. Itt újfent utalni lehet a körülmények kísérteties hasonlóságára: ahogy Németh ifjúi fejjel élte át a világháború, a forradalmak és a megalázó trianoni béke eseményeit, hasonlóképpen Ortega 15 évesen élte át az 1898-as eseményeket: ezek az élmények mindkettőjük számára egész életre szóló ösztönzőerőt jelentettek, s itt bújik meg az egyik gyökere a magyar, illetve spanyol nemzeti újjászületést előmozdítani akaró programjuknak.

A magyar problematika elválaszthatatlan az *Európához* fűződő kapcsolattól. A kultúrával azonosított Európa-fogalom mindig is szilárd vonatkoztatási pont volt Németh értékrendszerében. De melyik Európáról van itt szó? Valamely tiszta értékfogalomról, vagy inkább arról az Európáról, amely maga is súlyos válságjelenségekkel küzd? Nos, Ortega ezen a ponton különösképp kapóra jött Németh számára. Azt lehet mondani, hogy Ortegát felfedezni Európá*ban* Németh László számára bizonyos értelemben *magának Európának* a felfedezését jelentette.

A felfedezés lázáról így tudósít: „A véletlen, hogy az igazi író elé mindig a legszükségesebb könyvet veti vagy inkább mindig vet olyan könyvet, melyet ő a sors útmutatásának tekint, ekkor ismertetett meg Ortegával. Alig egy hét alatt olvastam el minden megjelent munkáját. A legalkalmasabb író volt rá, hogy a hazai kutyaszorítóért megvigasztaljon: a huszadik század összefüggő látképe elé vezetett, ahogy ez a látkép a tizenkilencedik század nagy tömegétől eltávolodó bölcsész körül kibontakozott."[6]

Ortegáról írott hosszú esszéje, ami 1930. július elsején jelent meg, híven tükrözi azt a kábult állapotot, melyet a spanyol varázsló friss olvasása okozott. Ortega kettős hatást gyakorolt rá: a spanyol gondolkodó tudása és stílusa lenyűgözte, ugyanakkor ez az igézet kiváltotta azt a spontán reakciót, hogy szabaduljon ettől a hipnózistól. Egy pillanatra úgy érezte, hogy Ortega személyében végre meglelte azt a kulcsot, mellyel tágra nyithatja a felfedezésre váró új Európa kapuit. Számára Ortega „a század szívverése fölé hajló fül"[7], munkássága pedig „kifogyhatatlan vádbeszéd a tizenkilencedik század ellen. Nem az ellen, amely a maga idejében az emberi étvágyak természetes hierarchiája volt, hanem a ránkmaradt század: az öröklött bénaság ellen, amely természetes arcjátékunkat fagyasztja meg".[8]

Németh lelkesedése teljességgel érthető. Három hónappal a jelzett időszak előtt jelent meg Babits híres tanulmánya, az *Ezüstkor*; a *Grand siècle* elevenen lobogó lángjai

után a miénk inkább egy kivilágított temetőre hasonlít: s e kor fő feladata a múlt kincseinek megőrzésében áll.[9] Nos, Németh nem akart kincstárnok lenni: épp arra törekedett, hogy felfedezze az új század új értékeit és stílusát.

Melyek ezek az értékek? Mindenekelőtt *a mérték tisztelete*: a társadalmi élet fő szférái – művészetek, tudományok, politika – végre feladják megalomán törekvéseiket, és mindegyik saját határai közé tér majd vissza; az új kor léptékét pedig az *élet* jelenti majd: „A gyerek azért lett századának a szimbóluma, mert kötetlenebb benne az élet. Ráció, kötelesség, méltóság még nem igázta le. Az ő huszadik százada: az élet-tisztelet százada."[10] Lenyűgözi az a benső, koherens egység, melybe a filozófus korának valamennyi életmegnyilvánulását törekszik bevonni: a specializálódásba fulladó kor ellenpontját pillantja meg ebben, megalkotójában pedig az ún. *új enciklopédizmus* első bajnokát tiszteli.

Ez viszont egy teljességgel új rendszerszemléletet követel meg: rendezőelve az élet benső perspektivizmusa, formája az esszé, lelke pedig a gyermekesség és a sportos hajlam. Esszéjében, mely az *Új enciklopédia* nevet viseli, Németh azt írja, hogy Ortega „új Atlasz, aki a tudomány roppant tömegét nem meggörnyedt hátán hordja, hanem a pálcája hegyén pörgeti, s noha maga rengeteget dolgozott, mosolyogva biztat: a tanulás játék és nem munka. Amit a munkás tudósok eljátszottak, a játékosok majd visszaszerzik. Eleven, nagyszerű ember, akinek a művei elé, ha mottót kellene választanom, azt nyomtatnám: Szókratész nem izzad."[11]

Különös figyelmet érdemel a *Tanú*, Németh kritikai folyóirata, mely az ortegai hatás egyik sajátos területét jelenti. A lap megindításának ötletében minden bizonnyal nagy szerepet játszhatott Ortega folyóirata, az *El Espectador* (Figyelő, Szemlélő), amely szintén egyszemélyes vállalkozás volt: ugyanakkor bizonyos távolságtartásra utal a névválasztás, amennyiben a „Figyelő" kissé passzív, kontemplatív beállítottságával szemben a „Tanú" odaadást, az elemző részéről aktív hozzájárulást igényel. Idézünk a beköszöntőből: „Nem *Figyelő*, hanem *Tanú*. Nemcsak szemtanúja annak, ami van, hanem bizonyságtevő amellett, ami örök. Azon túl, hogy írás: erkölcs!"[12]

Mint tudjuk, a *Tanú* egyedülálló vállalkozásnak bizonyult századunk magyar kultúrtörténetében: a grandiózus terv a bennünket övező probléma-dzsungel szinte valamennyi irányában utat kívánt vágni: ilyen pl. a kortárs európai irodalom szemrevételezése, az ókor és középkor szellemi kincseinek megőrzése, valóban ortegai értelemben vett új enciklopédizmus, az Európán belüli és azon túli társadalmi élet eseményeinek nyomon követése stb. Külön kolumnát kapott Közép-Európa: végül pedig szerepelnek benne a régióban és a világban helyet kereső magyarság sorsproblémái is. Az analógia megválasztásában ismét Spanyolországhoz fordul: „A magyarság 'szerepét' keresi; létezése tényén túl értelmet a létezéshez. Az új spanyol írók közül nem egy könyvet írt Don Quijotéról. Rajta át mondják meg, mi Európának a spanyol. Nekünk nincs Don Quijoténk; Petúr, János vitéz, Toldi, Móricz Bethlen Gábora, Berzsenyi, Ady csak szilánkok. Művek, alakok, ismeretek órjási tömegéből kell kihámozni életünk 'legitimációját'."[13]

Ortegára számos esszében utal: így pl. már az első számban ismertetést közöl *A tömegek lázadásá*ról. S e ponton egy pillanatra meg kell állni. Ortega leghíresebb művének két alapkategóriája a „tömeg" és a „kisebbség". Ezek jelentésével kapcsolatban számos leegyszerűsítő magyarázat terjedt el, melyeknek többsége politikai vagy ideológiai kontextusban próbálta értelmezni ezeket a terminusokat. Így a „tömeg" a munkástömeggel lett azonos jelentésű, a vele szemben álló „kisebbséget" pedig a születési arisz-

tokráciára emlékeztető, szűk kaszttal azonosították. Ezzel elsikkadt az a mögöttes filozófiai-antropológiai tartalom, amely az egész elmélet alapjául szolgál: ennek értelmében „tömeg" és „kisebbség" elsősorban és eredendően az emberi *kvalitás* kategóriái, nem mennyiségi értelemben használatosak – hogy az előbbi egyszerűen „sok" embert jelent, az utóbbi pedig „keveset" –, hanem egy meghatározott emberi *minőség*, létezésmód megnevezései. Olyannyira, hogy akár egyetlen ember, egyszálmagában is lehet „tömeg". A tömeglét ugyanis eredendően nem a többi emberrel való együtt-létünket fejezi ki, hanem azt, hogy miképpen viszonyulunk önmagunkhoz. A „tömeg" – fizikai kategóriaként is – a bennünk honoló inercia, tehetetlenség, ami megállapodottságra késztet bennünket; az pedig, amit „kisebbségnek" nevezünk, nem más, mint az alkotásra, előrehaladásra, önmagunk és a világ megteremtésére hívó hang, elhivatottság. S ebből az is következik, hogy – emberileg – nincs vegytiszta tömeg- vagy kisebbségi ember: amit tehetünk – ontológiailag és morálisan egyaránt –, hogy a lehetőségek szerint megpróbáljuk visszaszorítani magunkban a tömegembert és a kisebbségi lét jegyében próbálunk meg élni. Továbbmenve: ez a vitális egyenleg, amit a kisebbségi, ill. a tömeglét jelenít meg, abszolúte egyénre szabott: az, ami a tehetségben, életlendületben gazdagon megáldott ember számára a tömegléttel egyenlő, egy másik, szerényebb vitalitás-háztartással rendelkező embernek teljesítményt, kvalitást, ennélfogva a maga nemében, saját magához képest kisebbségi létmódot jelenthet.

Németh az 1930-as évek elején természetesen nem ismerte azt a mélyebb, metafizikai hátteret, ami az ortegai elmélet mögöttesét képezi, s amit Ortega akkoriban inkább egyetemi előadásain fejtett ki részletesen. Épp ezért nagy teljesítmény a részéről, hogy azonnal helyesen tapintott e teória lényegére: „nem a munkástömegek forradalmáról van szó az államban, hanem az átlagember forradalmáról az élet minden terén. A tömeg nem a proletariátus, hanem a napról napra a legkisebb ellenállás irányában élők (esetleg épp arisztokrácia); a nemesség, az elit pedig a feladatokat találó, a túlmunkát végző, az alkotó."[14] Ezzel kapcsolatos az a szófordulat is, hogy ezekben az években gyakran használja az „újnemesség" terminust is – annak ortegai értelmében. Ám a spanyol gondolkodó hatása minden részleten túl magában a Tanú-vállalkozás egészében érhető legjobban tetten. Amikor – tizenhét szám megjelenése után – 1936-ban búcsút intett a lapnak s vele együtt élete egy korszakának, joggal vethette papírra az alábbiakat: „A *Tanú* ezzel a számmal megszűnik. Utolsó oldalát írva, felütöm az elsőt. Nehéz elhinni, hogy ez a beköszöntő alig öt éve készült. Majdnem gyermek voltam akkor, s majdnem aggastyán vagyok most. Ha volt mű, mely emberét elégette, a *Tanú* az."[15]

Ha ebből a szempontból vesszük szemügyre azt a hatást, amit Ortega gyakorolt Némethre, találkozásukat legalábbis szerencsésnek s a legjobb időben történtnek lehet nevezni: a spanyol gondolkodó épp a legjobbkor, a színre lépés, az autentikus önmagára találás pillanatában befolyásolta nem elhanyagolható módon Némethet; e találkozás elmaradása, úgy hisszük, ha alapirányát tekintve nem is jelölt volna ki másfajta utat Németh számára, mégis az általa járt út némely szakasza, leágazása minden bizonnyal több ponton másként alakult volna.

Nem egészen ez a helyzet Spenglerrel: ha a Hendrik de Man-ról szóló tanulmány végén Németh László meri azt a kijelentést tenni, hogy „egyedül Ortega volt rám hasonló sorsdöntő hatással"[16], ugyanezt a német filozófust illetően már korántsem mondhatja. Spenglerrel hosszasabban két írásában foglalkozik: az egyik a *„Jahre der Entscheidung"*-ról szóló rövid eszmefuttatás 1934-ből, a másik pedig *„Fatalizmus vagy veszélytudat?"* című, rövid értékelő ismertetés *A Nyugat alkonyáról*, 1936-ban.[17] Az írások

között eltelt két esztendő alatt jelentős változás következett be Spengler megítélésében – s nem előnyére. Pedig *A döntés évei*, színvonalát tekintve, jóval alatta marad *A Nyugat alkonyának*. Mielőtt e nézetbeli különbségre próbálnánk magyarázatot adni, vegyük szemügyre későbbi írását.

Spengler gigantikus világtörténeti víziója olyannyira tálcán hozza a vízió ellen felhozható kifogásokat, hogy az olvasó választ elé kényszerül: vagy belép a spengleri mű-világba, elfogadva annak premisszáit, melynek révén a kifogások egy része talaját veszti, vagy pedig megőrzi az elfogulatlan szemlélő tisztes távolságát: ekkor viszont a rendszer szinte a szeme előtt dől össze, s legfeljebb a romhalmaz porfelhőjében kutat hasznosítható és felhasználható részelemek után.

Németh kétségtelenül ez utóbbi álláspontot áll. Ő is szembesül azzal a kettősséggel, ami a mű egyik fő jellegzetessége, hogy ti. egyszerre akar történetfilozófiai alapvetés és koranalízis lenni. Németh szóhasználatában ez úgy hangzik, hogy „Spengler könyvének két célja volt: egy általános és egy időszerű. Meg akarta teremteni a kultúralaktant és meg akarta jósolni a következő évszázadok történetét". Bár ő inkább az első tényező mellett foglalt állást, néhány ponton azért felvillan a koranalízis értékeinek elismerése is: „Európa szétfutott a világon, de a tőkéskor lelke határozottan sekélyebb, mint a Roland éneké volt. A kultúra mintha elhasználta volna, befektette volna Isten rábízott pénzét: vannak alkotásai, de nincs mindent tápláló vallása."

Ami az alapkoncepciót tekintve taszítja, az a spengleri morfológia ridegsége, merevsége. Spengler ugyan eleven organizmusként, szerves lényként fogja fel a kultúrákat, ám a konkrét elemzés során ezek olyan entitásokká váltak, melyek levélzetét acélból kovácsolta ki valamilyen földöntúli hatalom, és könyörtelenül hozzáhegesztette azokat egy mechanikus időskála vasrácsozatához. A kétségtelen merevség oka az, hogy a rendszer fejlődéstani szempontból nem ismeri a véletlent, a megtorpanást, a félresiklást, nem kíván tudomást szerezni a koravén, a derékbatört, a megroppant állapotokról. Az egész sémát egy, a vége felől determinált, hamis teleológia uralja, ami kizárja a „másként is történhetett volna" lehetőségét. Németh a nagyobb rugalmasságot joggal kéri számon, midőn megjegyzi: „A történelem folyás és nem lehet alakká változtatni. A történelem feladata: egy-egy kultúra-alakulás szerkezetét vizsgálni. Milyen növésjelenségek törtek fel benne, min akadtak el, s hogy nőtt struktúrájukból a mi világunk törekvésrendszere." (Ezért is áll közelebb hozzá e tekintetben Wilhelm Dilthey.)

Természetesen vitatható az az elgondolás is, amely a kultúrát teszi a történelemmagyarázat legfőbb intelligibilis egységévé. Itt persze Spengler védelmében meg lehet jegyezni, hogy a történeti fogalomképzés a historikum világának talán legkényesebb területe, melynek végtelenül óvatosan és finoman kell előrehaladnia, hogy ne tegyen erőszakot a történeti empírián (s olyan fogalomképzés, ami ennek maradéktalanul eleget tudna tenni, nemhogy nincs, de talán nem is lehet). S ha a kultúrentitásokat mitologémáknak nevezzük, ahogy Németh teszi, akkor hasonló vád illetheti a keleti vagy görög világ hegeli sémáját, vagy a történeti formák marxi elméletét is.

Találó az az ellenvetés, mely szerint a növekedés és a hanyatlás fázisait nem szabad csak az adott kultúrára mint legfőbb egységre vonatkoztatni, hiszen az számtalan részegységből áll, melyek mindegyike befutja a maga körét: „Ha mindenáron ifjúságban és öregségben akarunk gondolkozni: mindenik növés-kornak megvolt az ifjúsága és öregkora, merném mondani a civilizációja. Mi más például a skolasztika a késő középkorban, mint öröklött jószág-kultúra: civilizáció?"[18] Ugyanakkor ez a megfontolásra érdemes ellenvetés spengleri alapon is kivédhető azzal, hogy egy-egy kultúra a maga forma-

nyelvét a különböző műfajokban, közegekben valósítja meg, s ezek egyikének megtorpanása, válságba jutása csak azt jelenti, hogy a mérvadó megformálás egy másik kultúrterületre kerül át: így jellemezte Spengler pl. azt a folyamatot, melyben a fausti kultúra adekvát kifejezésének feladata és terhe a 17. század végétől a képzőművészet területéről a zene világába tevődött át, s ezen belül ismét csak fokozatos hangsúlyeltolódások figyelhetők meg az egyes zenei formák között. Vagyis egy adott kultúra általános fejlődési íve nagyon is jól megfér egyik-másik részterületének válságával.

A Nyugat alkonya mérlegét Németh László az alábbi módon vonja meg: „...arra gondolok, ami nagy volt benne: ide-oda villanó tekintetére s összemérő erejére. Kultúralaktan helyett tulajdonképp kultúralkattant kellett volna csinálnia: a különböző kultúrák összehasonlító lélektanát. Munkásságából az örök nyereség a gondolkoztatáson túl, néhány nagyszerű összehasonlítása lesz. Azt, hogy mit mondott Nyugat haláláról, mint különcséget elfelejtik; de azon, hogy mi a különbség az apollói, fausti és mágikus térfogalom közt; mit jelentett a szám a görögnek, nyugatinak, indusnak, minden utóda gondolkodni fog."[19] Vagyis a Németh által megnevezett kettős cél – „általános" és „időszerű" – közül az utóbbit, a nyugati világ koranalízisét, efemer jelenségnek tartotta, mely fölött eljár majd az idő. Előre felbecsülni egy mű hatástörténetét szinte lehetetlen, s Németh nem is ezt akarta, hanem inkább pillanatnyi benyomását rögzíteni: ugyanakkor, az azóta eltelt évtizedek alapján annyiban módosítható ez a kép, hogy *A Nyugat alkonya* mindkét tekintetben időtálló alkotásnak bizonyult: elemzései nemcsak egyes kultúrtörténeti monográfiákban bukkannak fel újra és újra[20], hanem egyik gyakran idézett szerzője lett annak a vitának, amely „a történelem vége", ill. az ún. *posthistoire* körül bontakozott ki az utóbbi néhány évben.

Németh választása e két elem tekintetében talán magyarázatot ad arra, hogy miért értékelte fel *A döntés éveit*. Azt a komor, ám bizonyos tiszteletet parancsoló hangvételt, ami a ránk kiszabott sors vállalását, a veszélyekkel és kihívásokkal szembeni készenlétet és helytállást illeti, Németh igen közelinek érezhette saját küldetéstudatához: „Sehol nem olvastam az együttérzés olyan heves dobbanásaival Spengler könyvét, mint ahol közvetlenül erre a tragikus életérzésre hivatkozott."[21] Bár ennek olykor pózoló pátoszát túlzónak tartja, az alapbeállítódást elfogadja. De ez minden. Ez a maximum, ameddig Spengler el- és befogadását illetően eljut. Ugyanis a készenlét és a helytállás spengleri pozíciója a történelmi önbeteljesülés szabad elfogadását jelenti, nem többet: *Ducunt fata volentem, nolentem trahunt*. Németh küldetéstudata viszont minden, csak nem egy passzív, rezignált várakozásra és készenlétre berendezkedett létforma. S épp ez az a pont, ahol Ortega a segítségére siet. Annak kvalitatív, minőségi embere ugyanis a teremtés, az alkotás szolgálatának jegyében él, teremti, *formálja a jövőt*. Ebben a tekintetben különbözik egyébként Ortega és Spengler alapvetően egymástól. Bármennyire hasonló is a „fausti civilizáció", illetve „a tömegek lázadásának" korrajza, az ellentett fogalom lényegileg más irányba mutat: a spengleri „kultúra" – a fausti világot illetően – eredendően múltba forduló, a „kisebbség" viszont nyitott a jövőre, olyan vállalkozásként fogja fel a világot, mellyel, ha nem is sokat, de *valami keveset még* lehet kezdeni. Ha mást nem is, legalább azt, hogy egy, a jövőt kihívó, szüntelen harcban eltöltött életben szentelődjék meg a személyes létezés, és nyerjen profán megváltást. S ebben a tekintetben jelent Ortega Némethnek mérhetetlenül többet, mint Spengler, ebből a szempontból áll sokkal közelebb hozzá a felfelé emelkedő nyílvessző ortegai emblémája, mint az önmagába visszatérő kör spengleri szimbóluma.

Németh László Ortega- és Spengler-recepciója igen jó alkalmat ad az egybevetésre; arra, hogy lássuk: milyen visszhangot vált ki egy konzervatív módon *progresszív* és egy eredendően *konzervatív* európai gondolkodó a magyar szellemi élet egyik meghatározó egyéniségében a két világháború között. S ezzel fejezzük be a háromszög felrajzolását: kiderült, hogy nemcsak a háromszög szárainak hossza volt különböző, hanem azok vastagsága is. De hát az élet geometriáját másféle szabályok szerint szerkesztik.

JEGYZETEK

1. Ezzel kapcsolatban utalnánk arra a levélre, amely az Oswald Spengler: *Briefe (1913–1936)* kötetének 186. oldalán található (München, 1963.) Egyébként a Bayerische Staatsbibliothek Spengler-archívumában még egy levelet őriznek, melyben Ortega kapcsolatba került a Spengler-családdal. A Spengler-hagyaték gondozói szerették volna felkérni arra, hogy segítsen sajtó alá rendezni a német gondolkodó kései jegyzeteit. A vállalkozásból nem lett semmi: mindamellett az 1949. május 13-án kelt levélben Ortega azt írja, hogy Spengler iránt „nagyobb lelkesedéssel viseltetik, mint negyedszázaddal azelőtt".
2. José Ortega y Gasset: Gerinctelen Spanyolország. in: *Két történelemi esszé.* Budapest, 1983. 123.
3. Magam helyett (1943) In: *Homályból homályba. Életrajzi írások.* Budapest, 1977. I. kötet, 83.
4. Uo. 448–449.
5. Ember és szerep (1933) In: *Homályból homályba.* Id kiad: 361.
6. Uo. 402.
7. Németh László: Ortega y Gasset (1930) in: *Európai utas.* Budapest, 1973. 390.
8. Uo.
9. Babits Mihály: Ezüstkor (1930) in: *Esszék, tanulmányok II.* Budapest, 1978. 270–272.
10. Ortega y Gasset. Id. hely: 404.
11. Új enciklopédia (1931) in: *Európai utas.* 520.
12. Tanú-évek (1938) in: *Homályból homályba.* 453.
13. Uo. 514.
14. *Tanú*, 1932. Kritikai napló. 55.
15. Tanú-évek, Id. kiad: 526.
16. Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben I–II.* Budapest, 1992. I. kötet, 277.
17. Id. hely: 296–304. ill. 260–265.
18. Uo. 263.
19. Uo. 265.
20. Most csak egyre utalunk: Rudolf Wendorff nagy munkájára: *Zeit und Kultur. Geschichte des Zeitbewusstseins in Europa.* Opladen, 1980.
21. Oswald Spengler: Jahre der Entscheidung. in: *A minőség forradalma. Kisebbségben I–II.* Id. hely: 296.

NÉMETH JUDIT

Németh László és a természettudományos gondolkodás

Németh Lászlóval kapcsolatban szinte közhelyszerű megállapítás, hogy kiterjedt, széleskörű műveltséggel, és ezen belül jelentős természettudományi ismerettel rendelkezett. Ennek a tanulmánynak nem célja az, hogy végigelemezze, hogyan szerezte tudományos műveltségét, és azt hol, melyik művében lehet megfigyelni. Az író szellemének inkább az felel meg, ha azt gondoljuk végig, mi vonzotta őt a természettudományok felé, mennyire tartotta ezt a műveltséget fontosnak egy író számára, mennyiben befolyásolták a természettudományos ismeretek a világképét, a gondolkodásmódját, és hol mutatkozik ennek a tudományos gondolkodásnak a hatása műveiben.

Németh László természettudományos műveltsége

Németh László vonzódása a természettudományokhoz már egyetemista korában megmutatkozik. Botcsinálta orvostanhallgató, de jellemző, hogy az orvosi egyetemről a saját számára mit tart fontosnak: „a kémia, élettan, kórbonctan, belgyógyászat, elmekórtan vonala – mekkora lakoma volt szerveződő világnézetemnek". Csupa természettudományos ismeretet adó tárgy.

Iskolaorvosi pályája tovább éleszti érdeklődését a biológia és az általa alkattannak nevezett tudomány iránt, tájékozottságát a *Kísérletező emberben* megjelent cikkei bizonyítják. A természetismeretek megszerzésében azonban érdeklődése hamar túllép az orvosi témákon.

A Tanu írója széttekint az egész emberi műveltségben, s ezt a tájékozódást osztja meg olvasóival. Természetesnek tűnik, hogy az emberiség és a tudomány számára fontosat megérző író csápjait kinyújtja a modern fizika felé, hiszen a század elején a fizika hihetetlen nagy világnézeti átalakuláson megy keresztül. 34-ben írt cikke, *A fizika átalakulása* azonban azt is bizonyítja, mennyire megérti az általános relativitáselmélet és az akkor még csak 10 éves kvantumelmélet lényegét is. A huszadik századi fizikát a következő meggondolással vezeti be: Az ember a „mindenség szempontjából »vidéki«, aki makacsul ragaszkodik egy kis világfolton szerzett előítéleteihez". Azaz azonnal meglátja a modern fizika egyik nagy problémáját: azt, hogy az a tapasztalatainknak ellentmondani látszik. A relativitáselmélettel kapcsolatban a következőt mondja: a régi fizika gyenge pontja az abszolút idő, minden megfigyelőre nézve ugyanaz. Mi az invariáns fogalom? Az intervallum, két esemény egymáshoz való viszonya. Ez nem távolság, az idő is hozzátartozik.

Jellemző történet, hogy amikor 1979-ben, az Einstein születésének századik évfordulóján elhangzott előadások között az ő korai cikkét is újra leközölte a Magyar Tudomány, a Magyar Tudományos Akadémia folyóirata, a tudományos lektor, aki egy lábjegyzetben „kijavította" a szövegét, hibásat állított: 1980-ban nem tudta azt, amit az író Németh László 1935-ben már tudott, hogy a speciális relativitáselmélet és az általános relativitáselmélet miben különbözik egymástól.

Azt, hogy Németh László mennyire ráismert a tudományok fejlődésének legjelentősebb pontjaira, nem csak az bizonyítja, hogy felismerte, Einstein munkásságából az általános relativitáselmélet az igazán korszakalkotó, de mutatja *A kiterjedő Világegyetem* című tanulmánya is. Hubble 1929-ből származó megfigyelését, hogy a Világegyetem tágul, ma is a modern kozmológia egyik legfontosabb kiindulópontjának tartjuk. Az író nemcsak e tény kozmológiát átalakító fontosságát ismeri fel, de érti azt is, hogy nem az objektumok terjednek szét a térben, hanem maga a tér tágul, mint egy felfúvódó luftballon. 1934-ben már Eddington erről szóló könyvét is megvette és ismerteti. Vajon hogyan jutott ehhez a könyvhöz, melyik külföldi könyvesboltban bukkant rá az akkor még szakemberek előtt is elég ismeretlen műre, és hogy ismerte fel jelentőségét?

A harmincas évek során az író tökéletesíti „nyelvismeretét", azaz matematikai tudását, hogy a természettudomány lényegét egyre jobban megértse. „Matematika nélkül beszélni képtelenség, a legtöbb ismeretterjesztés ezen bukik meg". Mire a negyvenes évek közepén Vásárhelyen tanárkodik, már teljes tudományos felkészültséggel fog neki a tanításának. A Négy Könyv című ránk maradt kötete töredékekben, javítatlanul is élvezetes olvasmány, amely már egy összefüggő természettudományos világképről árulkodik.

Hogyan volt képes Németh László rengeteg munkája és más területeken való olvasása mellett csak úgy mellékesen ilyen hatalmas természettudományos ismeretet gyűjteni? Rendkívül nagy munkabírása mellett ebben *három* tulajdonsága segítette. Az *egyik* a csillapíthatatlan érdeklődése. A fiatalokban, mondja, „ott van valami fürkész érdeklődés, hogy az emberek titkait megértse, a társadalmi viszonylatoknak a mélyére lásson. El kell kopnia ennek a figyelemnek?" Az ő válasza erre, hogy nem. „Ha távozóban egy más bolygón megkérdenék, mi volt a földi élet legnagyobb öröme: a tanulást mondanám... amit az ember kíváncsiságból, kiránduláskénti tett egy új nyelvbe, s az azon át megközelíthető világba, egy új tudományágba, munkakörbe." „Igazi szórakozás és igazi tanulás közt nem érzek éles határvonalat." „Amit igazán tanultunk, szenvedélyesen tanultuk. Ráébredtünk egy képességünkre s végigrágtunk vele mindent, ami rágható volt." Természetesen az ismeretszerzés nem öncélú. „Az embernek nemcsak a világban már megvalósult lehetőségeket kell megcsodálnia, hanem a benne még ottlappangókat előhívnia s belőlük magát minél különbé megalkotnia."

A *második* segítőeszköze a lényeglátó képessége. „Az ember egy új várost nem úgy ismer meg, hogy kezdi a szélső házon s aztán megy házról házra, amíg az egész a fejében nincs. Így hadseregek vesznek be egy várost; a turista berohan a főtérre, szétszáguld a sugárúton, széttekintést szerez az egészen, s elméláz egy-egy szeszélyesen kiszemelt részleten. Tudományokat így kell megismerni." Persze, tudni kell, hol van a főtér, s el kell tudni jutni oda. Neki ez sikerült, akár fizikáról, akár biológiáról, akár matematikáról volt szó. „Mint orvostanhallgató igen világosan éreztem, mi az, aminek világnézeti sugallata van, gondolkodásom fejleszti, s mi az, ami a foglalkozás szakterhe... A matematikát, fizikát, vegytant, technikai ismereteket is így kell, mint egy nyelv dialektusait, egy szellem, módszer módosulásait, kivonatolni, s történeti tudatunkban is elhelyezni." „Polihisztorság, ha az a szakok világnézeti velejének kiszívását jelenti, ma is lehetséges." A *Négy könyv* kis tanulmányai bizonyítják, mennyire sikerült neki is egy-egy tudomány lényegét kiszívni.

És itt eljutottunk a *harmadik* fontos tulajdonságához: a szellemi rendszerező készségéhez és ahhoz a képességéhez, hogy mindent egységbe akar és tud foglalni. „Szellem embere az, akiben ott feszeng a szellemiség örök ösztöne: a jelenségeket együtt,

egyben látni: A szellem: rendező nyugtalanság... az összefüggéseket keresi. Nem elég a világ, világkép kell. [...] ő az a pók, aki minden jelenséget a megértés hálójába fonna."

Az egészbe foglalás Németh László különleges igénye és képessége. Ha az ember az újkori civilizáció történetéről és lényegéről szóló tanulmányait és tanulmány-töredékeit olvassa, megérti, miért érezte ő fontosnak – talán öntudatlanul – a természettudományok ismeretét: azért, hogy a világról, az elmúlt néhány századról összefüggő, egységes képe legyen. Történeti beállítottságú, ami azt eredményezi, hogy őt az egész emberiség fejlődése, az emberi gondolkodás mai kialakulása érdekli. Mindent tudni akar, ami ehhez komolyan hozzájárult.

Mennyiben érzi Németh László fontosnak a természettudományos műveltséget írók, gondolkodók számára? A *Kétféle műveltség* című cikkében erről hosszan ír. Egyrészt hangsúlyozza, hogy egy írónak nem úgy kell a természettudományos szellemhez közel kerülnie, mint azt mondjuk a tudósok gondolják. Az író s a művész „műveltsége nem arról térkép, amit mások tudnak, hanem ahhoz ág, gyökér, kocsány, amit neki kell megteremtenie". Az igazi író kevés szóból ért, s abból tudja kiszívni a lényeget, mondja másutt, Adyról szólva. „E valóban gondolkodó elme milyen kevés jelből tudott helyes ítéletet alkotni. Az író műveltsége az összefüggésekben él." Azt, hogy a természettudomány hol, hogyan hat, nem olyan könnyű megállapítani. „Freud legnagyobb hatású tanítványa... Kafka volt." De a Baudelaire s Mallarmé utáni líra a természettudományhoz „valójában mégis közelebb áll... mint bármi, amit eddig líraként csináltak. Rajta van a laboratórium szigora s korlátja: formáit, ingereit a tudósokéhoz hasonló kísérletező kedv állítja elő... nem érzéseket, hanem nyelvi és pszichológiai vívmányokat közöl. A tudomány tudatossága éppúgy ott van benne... mint... a matematikai módszerekben is". Írónak különben is nem a foglalkozást kell ismernie, hanem a foglalkozást űzők emberi atmoszféráját, szokásait.

Másrészt viszont, noha elfogadja, hogy „művészeknek bajos még a kívánatos műveltség dolgában is előírásokat adni," hangsúlyozza, hogy „mi az, amiben mint író, mások és magam is a természettudományi műveltségnek, amennyiben megvolt bennünk, hasznát láttuk, s még inkább mi az, amiben nem lévén meg, hiányát éreztük". „A legnagyobb ugyanis, amit az író a természettudományból kaphat, nem az ismeretek, hanem a módszer: egy kis kísérletező kedv, megfigyelés és leírás rendtartása, a diszciplínává vált igazságszeretet, s ha magyar íróról van szó, a lelki sötétségbe kavaró írósorshoz egy kis kristályosság és derű."

Mennyiben természettudományos alkat Németh László?

A *Négy Könyv*höz írt előszavában tagadja ezt. „Arról, hogy e könyv írója gondolkozó, regényíró, kritikus vagy akár ideológus-e, lehet vitatkozni. Arról, hogy természettudós-e: nem. Semmi jogcíme sincs, hogy annak tartsa magát." Ugyanakkor a nagy természettudósok számos tulajdonsága megvan benne: az érdeklődő kíváncsiság, a lényegfelismerő készség, az elemző képesség, az egységbe foglalás képessége, a pedagógiai készség, hogy megismerése, felfedezései eredményét ismertesse, és végül nem elhanyagolható az a sajátsága sem, hogy tud röviden, tömören fogalmazni.

Az érdeklődő kíváncsiságot nem kell külön hangsúlyozni. Egy író, aki szinte valamennyi természettudományról, a szellemtudományok és a művészetek minden területéről írt esszét, az kíváncsi, érdeklődik, és érdeklődését minden körülmények között kielégíti. Jellemző, hogy utolsó alkotó évében, amikor már megérezte, hogy „Kháron

ladikja" kezd vele kifele ringani, a végső utazás közben a legfőbb öröme még mindig az utolsó széttekintés a szeretett szellemi partokon. Nagy mű írására már nem mer vállalkozni, de az *Író a föld alól* című kis esszé sorozatában a szabálytalan nyelvtörténettől a kínai császárság történetéig, a Közel-Kelet művészetétől az emberi nem mutációjáig még mindennel foglalkozik, minden érdekli, és ha a „föld alól" is, de vizsgálódásai eredményét közölni akarja olvasóival. És milyen jók ezek a kis esszék: rövid, tömör, lényegretörő leírásai a vizsgált témáknak.

A kíváncsiság nem csak olvasmányaiban jellemzi: az életben is. Bay Zoltánnal való barátságának egy igen fontos motívuma volt, hogy rajta keresztül olyan szellemi laboratóriumba pillanthatott be, ami tőle távol esett. De pont ilyen érdeklődéssel tudott hallgatni bárkit, akár szellemi, akár fizikai munkás volt, aki egy általa ismeretlen terület műhelytitkaiba beavatta. És amikor számára idegen területre tévedt, rendkívül szerény volt: nem hitte, hogy jobban ismeri a témát, mint beszélgető partnere.

A lényegfelismerő és analizáló készségéről már volt szó, amikor természettudományos műveltségéről beszéltünk. Természetesen nemcsak a természettudományok lényegét érti meg, ugyanezt teszi például Sztálin: *A leninizmus kérdései* című könyvét olvasva az orosz politikai helyzettel kapcsolatban is. Egyszer később azt mondta erről: ha egy politikai vezető titkolni és elkenni akarja, mit csinál, ne írjon. Egy művön keresztül az írástudók leleplezik.

Megvan benne a tudományos gondolkodásnak még egy fontos sajátsága: elfogulatlan – legalábbis mindaddig, amíg érzelmileg nem keveredik bele a témájába. Jellemző erre, hogy a Cromwell dráma soha nem készült el. Amikor Cromwell életét és személyét részletesebben tanulmányozta, rájött, hogy nem olyan ember volt, mint amilyennek ő elképzelte. És noha nem tényeket, csak egy ember beállítását kellett volna megváltoztatnia, erre nem volt képes: a darabot soha nem írta meg.

De elfogulatlan a Bolyaiakról szóló dráma megírása közben is. Egyetlen percig nem lehet vitás, hogy a szívéhez Farkas áll közelebb, nem János. Talán ehhez hozzájárult az is, hogy a pedagógus csalódottságát ismerte: a tudósét, akinek nem méltányolják és kicsit el is lopják a munkáját, nem. De tisztában van vele, hogy János a zseni, és gondosan vigyáz rá, hogy ezt a közönség is megérezze és megértse. Egyéni érzései nem befolyásolhatják mesterségbeli tudását.

Nehéz megállapítani, mennyire voltak meg benne a természettudományos alkatra jellemző tulajdonságok fiatalkorában és mennyire erősítették ezeket tudományos érdeklődése, orvosi tanulmányai. Valószínű azonban, hogy alapvetően szenvedélyes természetét hasznosan befolyásolta az a tudományos, önmérsékelő, higgadt szellem, amit egyetemi tanulmányai alatt magába szívott. Mindenesetre az egyetemi évei végén, 1925-ben írt *Brachfeld Péter* című tanulmányában, amit ő orvospedagógiai tanulmánynak nevez, már teljes fegyverzetben ugrik elénk. Ez a cikk egyértelműen igazolja, hogy Németh László lehetett volna természettudós is. Valószínűleg nyugalmasabb élete lett volna.

A természettudományos szellem megjelenése Németh László műveiben

Egy írónál a legfontosabb kérdés mindig az, mi mennyire hat, mennyire tükröződik vissza a műveiben?

A nyugati civilizáció kezdeteiről írva, a természettudományos szellem hatását két irodalmi műfajon emeli ki: a megújult drámán és az akkor kialakuló esszén. Szétágazó

munkásságában ez a két műfaj az, ahol a természettudományos gondolkodás, stílus legjobban érvényesül. Természetesen csak olyankor, amikor ezeket a csendesebb hangokat nem nyomja el a személyes érzelem, indulat.

Színdarabjait ő maga választotta két részre: társadalmi és történelmi drámákra. A társadalmi drámákban a személyi érzelem dominál, a történeti drámákban a tudományos analízis. A *VII. Gergely*, *Az áruló*, a *Széchenyi*, a *Galilei*: mind példák arra, hogy egy embert a sorsa kelepcébe ejt, és az író azt elemzi, hogy tud hőse a kelepcéből kikerülni – vagy esetleg hogy pusztul el benne. Egyetlen témára összpontosít, és a darabok ennek az egyetlen főtémának a tálalásai, megoldásai. Mellékszereplők csak annyiban vannak, amennyiben a főtéma kibontását elősegítik. Németh László a reneszánsz és az újkori dráma legnagyobb különbségét Shakespeare és Racine darabjai összevetésénél látja. Az ő történelmi darabjai Racine-éra emlékeztetnek, csak a még szorosabb szerkezettel, pontosabban felépített konstrukcióval még drámaiabbak.

A regényeinél ugyanaz a szétválás tapasztalható, mint drámáinál. Vannak életrajzi ihletésű regényei, vannak a klasszikus nagyregény típusok, mint az *Égető Eszter* vagy az *Irgalom*, és végül van a harmadik, analizáló regénytípus, mint a *Gyász* vagy az *Iszony*. Ezeknek a szerkezete a történelmi drámákra emlékeztet, egy személyre koncentráltak, annak a fejlődését, alakulását analizálják, szűkszavúan, tömören. Letagadhatatlan, hogy ezeket a regényeket természettudományos gondolkodással megfertőzött író írta.

De az igazi terület, ahol a tudományosan gondolkodó és az író Németh László összetalálkozik, az esszé, az író legkedvesebb műfaja. Itt nem a pedagógiai jellegű vagy politikai beállítottságú esszékre gondolok, ahol az író egy népet, országot akar nevelni vagy befolyásolni, hanem azokra, ahol valamilyen művészeti vagy szakterületet, valamilyen érdekes személyt vagy érdekes jelenséget akar megfejteni, saját számára feldolgozni, és természetesen örök pedagógusként vizsgálódásai eredményeit olvasóinak azonnal továbbadni. Ezeknél élvezettel merül el szemlélődése tárgyába, és addig nem nyugszik, míg a mozgató rugókat meg nem találja. Minél elfogulatlanabbul tud tárgyához közelíteni, annál jobb a vizsgálódás eredményeit összefoglaló tanulmány. Erre jó példát találunk a *Négy Könyv* tanulmányainak olvasása közben. „Vásárhelyi tanárkodásom legnagyobb boldogsága volt, amikor a vegytani kísérletek, a könyvekben leírtak, az én kezem alatt is bekövetkeztek" – írja. És csakugyan, a vegytani tanulmányok egy részén meghatóan érződik az elméleti ember öröme, hogy sikerül neki is a kísérlet. Ugyanakkor ezeket a részeket érzem a kötet leggyengébb fejezeteinek. A személyes érzelem miatt az író nem tudja tárgyát abból a hűvös magasságból, azzal az elfogulatlansággal és analitikus elemzőkészséggel szemlélni, ami olyan kitűnő összefoglaló tanulmányokat eredményez, mint mondjuk a fizika vagy a technika története.

A *Két nemzedék*, az *Európai utas*, a *Megmentett gondolatok*, az *Utolsó széttekintés* szinte valamennyi tanulmánya ennek az analizáló, lényegre látó gondolkodásnak egy-egy megnyilvánulása. Milyen sok a kitűnő felismerés, az újdonságban a kiválóság megérzése, milyen kevés a hibás ítélet. Egy híres kivétel a fiatal József Attila értékelése. Az oka valószínűleg az, hogy Németh László epikus, drámai, tudományos, pedagógusi alkat volt, de lírai nem. A lírai ítéleteiben ő maga is kevésbé érezte magát biztosnak. „Ha egy novellát, egy regényrészletet, egy tanulmányt elolvasok – mondta egyszer nekem –, nagy biztonsággal meg tudom mondani, milyen az írója. Néha azonban húsz vers elolvasása se elég ahhoz, hogy egy költőről ítéletet tudjak alkotni."

A természettudományos hozzáállás jellemző *A kísérletező ember* kötetre: ez tette számára a gályapadot laboratóriummá. Egy tudományosan gondolkodó elme, bármi-

lyen helyzetbe kerül, bármilyen feladatot kap, azt nem tudja automatikusan végezni, abból valamilyen laboratóriumi munkát alkot magának. Sokszor láttam, hogy ha természettudósokat a sorsuk, álláslehetőségeik új kutatási területre vet, egy idő múlva a megismerés gyönyöre elkapja őket és ugyanolyan élvezettel dolgoznak a nem maguk által választott új témán, mint korábban a régin. A természet érdekes, bármit csinál az ember, mondták. Németh László ezt az elméletet úgy fogalmazta át a saját számára, hogy minden lehet érdekes, csak érdekesen kell hozzáállni.

A természettudományos szemlélet Németh László világlátásában

Úgy érzem, Németh László számára a természettudományos műveltség azoknak a vitathatatlanul nagy jelentőségű módszerek elsajátítása mellett, amelyek hatását számos művében érezzük, elsősorban azért volt fontos, mert ennek segítségével sikerült egységbe foglalni saját maga számára a civilizáció, és elsősorban a legutolsó három–négyszáz év történetét.

Az újkori civilizáció történetéről alkotott véleményét az író talán a *Mi történt?* című tanulmányában foglalja össze legrövidebben. Az újkori civilizáció története: „hogy járta át ez a természettudományt létrehívó szellem, gondolkodás a szellemi és gyakorlati élet más területeit, miféle idegen erőket riasztott fel, hogy került velük termékeny harcba, hogy futott szét a föld területén s a mi korunkban hogy merült alá."

Németh László szerint az újkor ott kezdődik, ahol a reneszánsz mohósága megnyugszik és az emberi érdeklődés szerénnyé válik: az egész helyett a részletek vizsgálatával foglalkozik. „Az európai civilizáció szinte varázsütésre megifjodik, anélkül hogy érett kora tapasztalatát elvesztené." Kialakul az újkori szellem. Kialakulásához a gazdag reneszánsz ipar mellett a megcsömörlés, a bigottéria is hozzájárul. A tizenhetedik században ez a szellem a legnagyobb alkotását a fizikában hozza létre: összecsatolja a matematikát és mozgást, megszületik a természettudomány. A középkor az evangélium kora, az újkor a természettudományé. Az író nem véletlenül írt Galileiről drámát: Galileit érzi az új szellem első megtestesítőjének.

Az új szellem a természettudományok után behatol a filozófiába, a történettudományba, a 18. században Angliában a közgazdaságtanba, majd még később létrehozza a szociológiát. Hadi tudományok, jog, politika – mindent átalakít ez a gondolkodás. „A kor jelszava, a »bon sens«, kiküszöbölni igyekszik minden őrült szenvedélyt, túlzó babonát, durva mértéktelenséget". „De nemcsak a szellemtudományokban érezhető a természettudomány diktandója, hatása nyilvánvaló a művészetekre is." Az elemzés fellép a XIV. Lajos korabeli drámában, az angol esszében, a zeneelméletben. „S mi más a nagy regény, mint a természettudományok módszerének: a megfigyelésnek, kísérletnek, tényföltárásnak, elemzésnek a tobzódása." A bécsi zene, a francia impresszionizmus, a homo ludens irodalom – egy-egy diadalmas állomása ennek az új szellemnek.

Az újkori szellem első nagy központja XIV. Lajos udvara, ahol „ez a szellem egy új, emelkedőben levő országot kap laboratóriumul". „Az a szédítő hatás, amit XIV. Lajos udvara a vele ellenséges Európára tett, jórészt az új vívmányoknak volt köszönhető." A következő laboratórium a 18. századi Anglia, ahol az udvari arisztokrácia helyett egy jóval szélesebb réteg veszi át az új szellemet, és „a tudománynak technikává válását a mesterségeket, gazdasági kérdéseket megbecsülő elméleti szellem is támogatta." Az újkor szellemét aztán a felvilágosodás terjesztette el Európában.

Az újkori civilizáció eredményei óriásiak. Németh László ezt a következő módon foglalja össze: „Olyan világképet teremtett, amely nem a valóságérző képzelet, hanem a valóságvallató megfigyelés és kísérlet műve, s amelyet az emberiség átépíthet, gazdagíthat, de más mítosszal aligha helyettesíthet." A tudományban bevált módszereket az emberi lélekre alkalmazva új műfajokat hozott létre, a természet vallatása közben új természeti erőket szabadított fel, létrehozta a technikát, amelynek a vívmányait más civilizációk is átvehetik. Kíváncsiságával, mohóságával magasabb technikájával a szétdarabolt emberiségekből megteremtette az emberiséget. Műveltségében s szervezetileg is az emberi civilizáció keretei kialakultak. „A kétely és a szigor, ami a mechanikát létrehozta, kötelező lett a természettudomány más ágaiban is, melyekhez a matematika felszivárgása nem ért fel, s próbát, minősítést követelt az új kódexbe felvételért jelentkező ismerettől, s ezt a szankcionálást nagymértékben függetlenítette az emberi szeszélytől... ennek az ismeretkincsnek nemzetközi klérust szervezett, melyben a nemzeti jelleg csak mint a hozzáférés ihletője érvényesült, a nemzeti indulat, elfogultság véteknek számított. A reneszánsz szenvedélyek zajlását követő józanodás s a szerény, megbízható tudásra törő érdeklődés mellett ez a kritikai s szerzetesi fegyelem volt, ami az új tudományt a régi fölé s minden civilizáció tudománya fölé oly felhőkarcolói magasba emelte."

Nem célunk itt Németh elképzelését részletesen ismertetni az elmúlt három évszázadról, hogy hol, milyen módon aratott sikert az újkori szellem, s milyen ellenérzéseket vívott ki: ezt sokkal jobban megtette ő maga. Érdemes azonban arra figyelni, mi a legfőbb ok, ami az újkori civilizáció bukásához vezet. Mert vitathatatlanul úgy érzi, hogy a második világháború után új korszak kezdődik. Ez szerinte az újkori civilizáció arisztokratikus szelleme.

Az újkori civilizáció szelleme és ellenhatásai

Az újkori civilizáció szelleme ellen majdnem születése pillanatától különböző szinteken ellenérzés támad. Ennek oka a természettudományos szellem jellegében keresendő. Milyen is ez a szellem? A természettudományos szellemet az író szerint a szerénység, előkelőség, ruganyosság, fegyelem, derű, elemzőkedv jellemzi. „A tudományos szemlélet összekapcsolja az iróniát és az optimizmust." Azonban az új szemléletmód bizonyos lényeges elemei sokakban, akik ezt vagy nem értik, vagy nem tudják alkalmazni, visszatetszést szül. Az újkori civilizáció racionalista. az ösztönöket leleplezi a racionalizmussal. De ez fékez is, és a fékezést sokan nem tűrik. „A természettudomány nem kifejezni akarja a természetet, hanem faggatni, nem tolmácsa, vallatója. Az igazi tudóst a vallatás izgatta: a kérdés, amire a természet felelni kényszerült." A jelenségek magyarázatára absztrahálás révén új fogalmakat alkot, az absztrakciókat aztán új felfedezésekre használja fel. Módszereit a többi terület is átveszi. Az absztrakcióra azonban kevesen képesek.

Röviden összefoglalva, Németh László úgy látja, hogy: „Az újkori szellem, bár demokráciákat hozott létre, végzetesen arisztokratikus maradt". Ennek oka, hogy mértéktartó elemzés kell hozzá, hogy önkorlátozó: ismeri a megismerhetőség határait, és végül a nyelve nehéz: matematikai ismereteket követel. Azaz a vívmányok élvezetéhez sokat kell tudni.

A középkor az evangélium kora volt. Ez szellemében demokratikus, állításait mindenki megérti. A vallás felel az embereket izgató legfontosabb kérdésekre: Az újkor a természettudomány kora. Az embereket foglalkoztató legfontosabb filozófiai kérdésekre, hogy: „mi a világ, miért vagyok itt, mihez kell igazodnom?" a tudomány képvi-

selői „nem tudommal" feleltek, ami persze nem kielégítő válasz. De maga az analizáló, önkorlátozó szellem is idegen a nagy tömegektől. Az új tudomány démonok helyett természeti törvényekben gondolkodik, ez hihetetlen változást jelent, és sokkal kevésbé érthető. „Az emberek hite lehet hogy megingott a démonokban, de a törvényeket nem fogadták el."

Az újkori civilizációban a természettudomány és technika szövetségre lép, a kezdeményezés hol az egyikből, hol a másikból indul ki. Az író, noha a technika jelentőségét egy percig sem feledi, úgy látja, hogy „a természettudományoknak a technikainál sokkal szélesebb korformáló hatása volt". A technika révén „az eredményekben százmilliók részesültek, de ami az eredményeket létrehozta, legföllebb százezer ember testéhez volt kötve". „Az ismeretekhez a nagy tömegek nem tudnak hozzáférni, az új tudományok lényege rejtve marad előttük."

A 18. századig a szellem ügye egyetlen ügy volt, a szellemi ember kora egész műveltségét áttekinthette. Ha nem is tudott mindent, mindenről tudhatott. A felvilágosodás az utolsó ilyen kor. Az enciklopédistáknál a szellem alapösztöne és az ismeretek özöne még egyensúlyt tart.

A 19. századra az enciklopédistákat kiszorítja a szakember. A szakember az ismeretek remetéje. Nem a közös műveltség nyelvén szól a tényekhez, hanem minden tényhez a maga nyelvén. Aki nem szakember, megvetendő dilettáns. „A szörnyméretek százada a tudományt is szörnyeteggé puffasztotta. Azonban épp ez a nagyság lett a tudomány végzetévé. Nem tud mit kezdeni szédületes méreteivel. A tudósok maguk is laikusok a harmadik szomszédban. A szellemre rájafekszik az ismeretlen ismeretek végtelensége".

„A tudomány elvonta a szellemi élet nyilvánossága elől az ismeretet." „Azt sínyli, hogy kiűzte magából a szellemet, a szellem embere viszont elvesztette a biztonságát, nem tájékozódhatott többé kora kultúrájában." Népszerűsítő könyveken át tájékozódik, épp oly rossz forrásokból, mint a közönség. „E kor írója... mint szellem tájékozatlan, az elsőrangú művészek harmadrangú gondolkodók."

„A kimaradt szenvedély, költészet, vallás, a bonyolultabbság tudata tiltakozik" azonban helyzete ellen. „Fölharsan a tiszta irodalom jelszava. Ha az író nem lehet a szellem embere nemes, voltaire-i értelemben, legyen tiszta művész... Míg más korokban az író világnézete ugyanaz, mint koráé", a századfordulóra kialakulnak a magányos írók és apostolok. „Ez a legjobbjaiban hősi s imponáló, eredményeiben tragikus irány eszközeiben forradalmi, ösztönében konzervatív." „A növekvő idegenségbe zárt európai tudat azt menti, amit a civilizáció lényegének érez: a szellemi ruganyosságot, kezdeményező kedvet." A 19. század végén, 20. század elején Baudelaire, Proust, Musil, Joyce, Faulkner személyében „az agonizáló Európa végzi kétségbeesett lélegzését ebben a csodálatos szellemi mozgalomban, amelyet az erőfeszítés parádéja a legnagyszerűbbek, a kiúttalanság a legreménytelenebbek egyikévé tesz. Történeti zsákutca: a környezet megvetése arisztokratizmust szül, az arisztokratikus eszközök még nagyobb elszakadást, úgyhogy az, ami a közösség szorongásaként jelentkezik, sznobok lelkesedését tudja csak mozgósítani".

A természetismerő Németh László üzenete

A kórkép kész. Az újkori civilizáció szelleme nem tudta áthatni a tömegeket, azért azok elfordultak attól, még a legjobbjaik is. „A tömegek egy olyan civilizációban, ahol a hajszálcsövek nem érnek elég mélyre, szellemi gazdátlanságra és hanyatlásra vannak ítélve." „A tudomány elzárkózik, az írók egyrésze hígít, a másik szétzilál."

Mi lesz a tanult emberrel? „Amit a tudomány nem rejthetett el, amit az irodalom még mindig kínál, jóelőre megutáltatta vele az iskola", amely csak ismereteket tanít, nem a tudomány szellemét. „Az ismeret bűnnek bélyegezte a szellemet, a szellem csúffá tette az ismeretet, az emberek nagy tömegei végkép elszoktak a gondolkodástól." „Már nem elméleti program, de önéletmentés a szintézis kísérlet:" az ellentmondások és a tudomány sugallta szellem egybeforrasztása.

Manapság az egész világon érződik bizonyos tudományellenesség, aminek a veszélye nagyobb, mint gondolnánk. A legfőbb okait ennek Németh László elég világosan megírta. A kormányok pénzre hivatkoznak, de az igazság az, hogy a pénzt adó emberek nem érzik át a probléma fontosságát. A tudomány felduzzadásának és ezáltal érthetetlenné válásának a nehézségét, amit az író már 1934-ben érez, maguk a tudósok is észlelik. Hadd idézzem a 20. század egyik legnagyobb fizikusának, Wigner Jenőnek a hetvenes években írt szavait: *A fizika sok örömet szerzett nekem. Szerettem a fizikát. Még ma is szeretem. De az új fizika egy jelentős részét már nem tudom megemészteni: túl bonyolulttá válik. De ha egyetlen ember... már nem képes a tudomány lényegét megérteni, a fiatalok nem fognak érdeklődni iránta.* [...] *Ha a fiatalok nem foglalkoznak a tudományokkal, ez a tudományos fejlődés végét jelenti.*

Az orvoslásra az író csak egy lehetőséget lát: a tanítást. Össze akarja foglalni a nyugati civilizáció szellemét, lényegét rövid, mindenki számára érthető művekben. „Mint pedagógus, az oktatási tervbe igyekeztem azt a ruganyosságot, csillogást, amit a nyugati civilizáció elixírjének éreztem, átmenteni." „Nem mint enciklopédista, nem is mint tanár, csak mint egyszerű tanuló, mondjuk előtanuló állok a [...] nemzedék elé, hogy mielőtt lehunynám a szemem, azt, amit az emberi műveltségben legfontosabbnak látok, helyette s neki még egyszer áttanuljam."

A *Négy Könyv* feladata fontosabb lett volna, mint egy ismeretanyag összegyűjtése és az olvasóknak átadása. Az író szívének olyan kedves nyugati civilizáció szellemének az átmentése, érthetővé tétele, megszerettetése volt a cél. „A *Négy könyv* is több lett volna, mint szakérettségizők segédkönyve: egyfajta Noé bárka is, melyben a szívemnek oly kedves nyugati civilizáció ragyogásait és változatait – a Minőséget – szerettem volna az új szocialista Magyarországba átmenteni."

A könyv soha nem készült el – és kétséges, hogy ha elkészült volna, mai korunkban érdekelt-e volna valakit. De ha valaki értőn olvassa Németh László ide vonatkozó írásait, és eközben megfogja őt valami a tudományos szellem általa annyira szeretett csillogásából, akkor az író a földgolyótól eltávolodottan, ha arra visszanézhetne, néhány pillanatra „egy igazi nemzet igazi írójának" érezhetné magát.

VEKERDI LÁSZLÓ

Galilei – eretnek vagy udvaronc?

A torinói Einaudi könyvkiadó sikeres „Microstorie" sorozatában – amelyet Carlo Ginzburg, a magyarra is lefordított[1] *A sajt és a kukacok* szerzőjének egyik műve indított el – 1983-ban jelent meg Pietro Redondi könyve, a Galileo eretico.[2] Nyomban szokatlanul nagy sajtóvisszhangja támadt, hamarosan lefordították franciára[3], angolra[4], németre[5]. Nem volt nehéz megjósolni, hogy páratlan világsikert arat, Carlo Ginzburg könyvénél is nagyobbat. Módszere tekintetében *A sajt és a kukacok*at követte; azt a minden apró jelnek és gyanúnak nyomába eredő mikrohistóriai kutatást, amit Ginzburg *paradigma indiziario*nak nevezett, nyomozati, vagy inkább mondjuk vizsgálóbírói paradigmának. A sikerhez ez is hozzájárulhatott; mégis elsősorban tán az a legjobb olasz neorealista filmekre emlékeztető izgalmas drámaiság lehetett a – szigorúan tudományos könyv esetében szinte példátlan – siker titka, ahogyan Redondi halvány gyanúkból és apró nyomokból kiindulva merész sejtéseken és frappáns „tettenéréseken" át rekonstruálta a történteket. A szűkebb szakma nem fogadta a könyvet kitörő örömmel; darabokra szedték és sorra megcáfolták főbb téziseit, ám azt legszigorúbb kritikusai is elismerték, hogy Redondi nem egyszerűen élvezetesen, hanem rendkívüli fölkészültséggel vázolt fel egy eleve egyáltalában nem föltétlenül lehetetlen társadalmi-eszmetörténeti modellt, egy lehetséges történeti rekonstrukciót. Csak éppen ez a történet az adott esetben, Galilei esetében, nem igen lehetett – ezért meg ezért meg ezért – tényleges variáns. Előfordult már ilyen a historiográfiában.

Egy remekbesikerült „detektívregényt" kivonatolni nem célszerű s tán mégcsak nem is illő; de mivel mifelénk a könyv szélesebb körű ismeretével aligha számolhatunk, mégiscsak rákényszerülünk. Hogy mindjárt *in medias res* kezdjük, elhagyva a hosszú és hallatlanul izgalmas kortörténeti bevezetőt, Mario Guiducci, Galilei volt tanítványa és most éppen római „füle" 1624 április 18-án írott – és az irodalomban gyakran idézett – levelében beszámol, hogy nem adta át Ignoli Atyának a Galilei által e célból reábízott levelet illetve értekezést a Föld mozgásának újabb bizonyítékairól, mert fél, hogy baj származhatna belőle. Ugyanis „néhány hónapja egy kegyes személytől javaslat érkezett a Szent Hivatal Kongregációjához a *Saggiatore* betiltására vagy korrigálására, azzal vádolván a könyvet, hogy dicséri Kopernikusz Föld mozgására proponált doktrináját..." Egy kardinális nyomban kiadta a könyvet átvizsgálásra Pater Giovanni di Guevarának, aki azonban égre-földre dicsérte a művet, „és egyébként papírra is vetett néhány védő sort, ami szerint a mozgás ama doktrínája, még ha netán fölmerülne is, ő szerinte nem látszik kiátkozandónak; és így az ügy egyelőre nyugszik".[6] Már F. H. Reusch idézett ebből a levélből 1879-ben megjelent művében, s hozzáfűzte: „A Páter nyilván ilyesmit jelenthetett ki: ami a *Saggiatore*ban Kopernikusz tanáról mondatik, nem indokolja a könyv elleni fellépést. További erről a kísérletről, hogy Galileit másodszor is az Inkvizíció elibe állítsák, nem ismert."[7] Általában így vélekedtek azután a történészek; sőt a derék Pátert a kopernikuszi gondolatok védőjeként képzelték el. Egyedül Stillman Drake merte kimondani, hogy alighanem mezítlen a király, hiszen a *Saggiatore*ban szó sincsen semmilyen formában Kopernikusz tanainak dícséretéről.[8] „Elsőrendű történeti fontosságú lenne – írja tehát Redondi – egy biztos ponton megerősíteni Mario Gui-

ducci értesülésének a szavahihetőségét. De még izgalmasabb lenne megismerni az érveket, amelyekkel egy teológus hivatalosan illusztrálta 1624 Rómájában a kopernikuszi rendszer nem-elítélendőségét."[9] Megkérte tehát a Szent Hivatal jogutódja, a Sacra Congregazione per la Dottrina della Fede Levéltárának a vezetőjét, néznének utána, nincsen-e meg a Guevara-jelentés. Jött is a válasz: van a *Saggiatoré*nál egy korabeli kéziratos dokumentum, nem aláírt, de egy nagy G betűvel jelzett. „Feltehetőleg Guevara kezdőbetűje."[10] A szöveg azonban nem jelentés volt, hanem följelentés: eretnekséggel vádolta meg a *Saggiatore* szerzőjét, mivelhogy a könyv atomizmusa összeegyeztethetetlen a transzszubsztanciáció, az Oltári Szentség, a szent ostya átlényegülésének a tanával. Márpedig ez roppant súlyos vád, mert a Tridenti Zsinaton az erőit újra összeszedő és magát dogmáiban megszigorító Egyház nem utolsó sorban éppen itt, az Eucharisztikus tanban határolta el magát végérvényesen mindenféle megegyezéstől és irenizmustól. Ha tehát Galileit el akarták veszejteni ellenségei, keresve se találhattak volna alkalmasabb vádat az Oltári Szentség csodáját lehetetlenné tévő atomizmusnál. De ki rejtőzhet a G. iniciálé megett? És miért nem indult el a feljelentés az inkvizíciós eljárás szokott útján? Mi vagy ki tarthatta vissza a Szent Hivatalt? És vajon az 1633-as pörben az ítélet alapjául szolgáló 1616-os tiltás a kopernikuszi tanok bármily módon való tanításától vagy tartásától nem csupán ürügy volt, amely egy még súlyosabb következményekkel járó, még veszedelmesebb vádat: az Oltári Szentség tanában vallott eretnekség vádját volt hivatva elleplezni vagy helyettesíteni? S ha így volt, kik eszelték ki, és miért? Ezek Redondi kérdései, amikre sorra megkeresi a válaszokat. Izgalmas nyomozás után érdekes és meglepően hihető válaszokat talál; amiket azután egy monográfiának beillő alapos nagy tanulmányban a *Rivista Storica Italiana* hasábjain Vincenzo Ferrone és Massimo Firpo még 1985-ben sorra mind meg is cáfolt, vitathatatlanul.[11] Először is nem – mint Redondi bizonyítani véli – Orazio Grassi Atya, a Collegio Romano matematikaprofesszora és a Szent Ignác templom építője volt a följelentő. A Szent Hivatalnál a processzus elindítása különben sem igényelt följelentést: ők maguk kezdeményeztek. Azután meg Redondi eltúlozza az eucharisztikus tan monolitizmusát és a dogma szigorúságát az Egyház ideológiájában; és ugyanígy eltúlozza az atomizmus jelentőségét a *Saggiatoré*ban. Az Accademia dei Lincei meg nem tekinthető olyan egységes s pláne a Jezsuiták tekintélyével és szervezettségével versenyezni kívánó vagy képes szövetségnek, mint amilyennek Redondi festi. Másrészt a Jezsuiták sem tekinthetők egyöntetűen minden új eszme ellenségeinek; a napfoltok kutatása, az üstökösök kérdése vagy akár a Tycho-féle félig heliocentrikus-geostatikus világkép elfogadása egyaránt mutatja. Legfőképpen azonban helytelen a nagy per Redondi-féle rekonstrukciója, mivel „a kopernikánizmus teológiai és általában politikai-kulturális vonatkozásainak nyilvánvaló és előítéletes lebecsülésére alapul".[12] És különben is, 1634 végén, alig egy évvel a nyilvános és megszégyenítő abjuráció után a Santa Maria sopra Minerva kolostorban, Galilei velencei hívével, Fra Fulgenzio Micanzióval a *Saggiatore* újrakiadásáról váltott levelet, amelyben „nem csupán semmiféle félelmet nem tanúsított, de egyáltalában nem látszott emlékezni semmiféle kellemetlen históriára atomizmussal, oltári szentséggel, padre Grassival kapcsolatban. Ellenkezőleg, érthetetlen fesztelenséggel egyezett bele a *Saggiatore* újrapublikálásába: a hírhedt és inkriminált szövegbe, amely [Redondi szerint] minden bajának forrása volt".[13]

A könyv diadalútját azonban nem állíthatták meg a mégoly jogos és okos kritikai érvek; ezután következtek a fordítások, vélük az újabb szakmai kritikák (nagyobbára

Ferrone és Firpo tanulmányának változatai), és rájuk mit se hederítve az újabb közönség- és sajtósikerek. Amiket azért a könyv remek dramaturgiája és izgalmas meséje egymagában nem magyaráz.

Annál is kevésbé, mert tíz év múlva a sikersorozat megismétlődött egy másik Galilei-könyvvel. Mario Biagioli azonban a *Galileo, courtier* sikerét előkelő szakfolyóiratokban megjelent, veretes, nehezen olvasható publikációkkal[14] készítette elő; az egyiket külön előkelő szakmai díjjal is jutalmazták. Tán ezért is fogadta a szakma a különben szintén drámai részletekkel teljes és lenyűgözően érdekes könyvet lényegesen kisebb tartózkodással; ám tán elsősorban mégis inkább azért, mert – ellentétben a *Galileo ereticóval* – a *Galileo, courtier* a mai tudománytörténet-írás egyik fő irányába illeszkedik: Biagioli Galilei tudományos nézeteit – mindenekelőtt kopernikánizmusát – társadalmi-szakmai „önmegvalósításának" függvényeként, sőt, következményeként értelmezi. Mintául Biagioli Bourdieu és Passeron elemzését tekinti a mai egyetemi tudomány autonómia-mítoszának a szociogenezisérőI. „Ez az a szcenárió, amelyben leginkább kifejlődhet »az érdeknélküliség ideológiája«. Ez az ideológia egyformán jól funkcionál professzoroknak és államnak. Kulturális termékeik teljes autonómiáját állítva a professzorok tudományukat »tiszta« és »érdekmentesként« és így önkénymentesként és legitimként prezentálják. Minél inkább hivatkoznak autonómiájukra (az államtól is), annál inkább szolgálják az állam érdekeit, amely az egyetemet és az általa reprodukált kultúrát saját társadalmi struktúrái és hierarchiái reprodukálására használja fel. Ám ez a reprodukció rejtett, éspedig éppen azáltal, hogy »tiszta« kultúrára nevelésként tetteti magát. Röviden szólva a »tisztaság« onnét fakad, hogy a diákok helyibe az állam lép a professzorok gazdájaként."[15] A modell Elias Norbert nyomán könnyen áttehető a 17. századra, ahol az abszolutizmusban az uralkodó szó szerint megtestesíti az államot, és személyes patrónusként, udvartartásában látja el a későbbi tudományos intézmények: tudós társaságok, folyóiratok, peer review-k, kongresszusok feladatait.

Mario Biagioli Galileije ebben a fényességre, látványosságra, patronálásra berendezkedett, erősen kompetetív udvari környezetben próbálta kivívni magának s a korban meglehetősen „lebecsült" szakmájának a lehető legkedvezőbb lehetőségeket, sokáig hiába. Csak amikor a jószerencse kezeibe adta a távcsövet és felfedezte a négy Jupiter-holdat, és amikor zseniális ötlettel hatásos Medici-emblémát szerkesztett a négy kicsi gömbbel övezett nagy gömbből, és amikor az éppen uralomra jutott II. Cosimo-nak – egykori nyarankénti tanítványának – ajánlotta az éppen megjelent *Sidereus nuncius*t, látványos és hatásos mitológiát teremtve a dinasztiaalapító I. Cosimo erényei és az azokat jelképező Medici-bolygók köré, csak akkor nyílott meg előtte az út – s még akkor se könnyen –, hogy udvari filozófusként mint tekintélyes kliens élvezhesse a nagy patrónus hatalmából reá háruló kegyeket; használhassa például a Medici-diplomácia kiterjedt hálózatát, amelyen keresztül a *Sidereus nuncius* pillanatok alatt eljutott mindenfelé az udvari világba, hirdetve frappáns emblematikájával a Medici-ház dicsőségét és mellékesen – de persze nem Galileinek mellékesen – terjesztve a szerző hírnevét. „Az emblematika nem egyszerűen élvezetes szalon-játék volt az udvaroncoknak; az önépítés (self-fashioning) hathatós eszköze is volt. Az udvari társadalom a maga társadalmi identitását az alacsonyabb osztálytól való elkülönülésével teremtette meg; s noha nézőkként az alacsonyabb rendűek is részt vettek némely nyilvános ceremóniában, teljes mélységét nem érthették meg. Az emblematika az volt az udvari látványosságokban, mint az etikett az udvari viselkedésben: differenciálta a társadalmi csoportokat, és megerősítette a társadalmi hierarchiákat, beszűkítve a jelentéshez jutás esélyeit. A Medici

udvari társadalom és kultúra eme mitológikus-emblematikus kerete az a háttér, amelyben Galilei csillagászati felfedezéseit a Medici dinasztia emblémáiként kínálhatta fel. Ha udvaronccá akart válni, elkülönítve magát egy olyan alacsony státusú diszciplína többi képviselőjétől, mint a matematika, akkor Galileinek ugyanazokat a kódokat kellett használnia, amelyeket az udvari társadalom fogadott el önmaga sikeres elkülönítésére az udvaron kívüli tömegektől."[16]

Nyilvánvalóan égövnyi távolságra jutottunk Németh László, Bertold Brecht vagy akár Pietro Redondi Galileijétől. Mert legyenek ezek mégoly különbözőek, Biagioli udvaronc-Galileije felől nézve hirtelen meglepően hasonlítani kezdenek egymáshoz. Ezeken a régebbi Galileiken mindegyiken nyomban szembetűnik valami dacos ellenkezés, valami mindenféle emblematikától mentes józanság, és ezzel együtt és ennek ellenére valami makacs és veszélyeket is vállaló ragaszkodás igazként felismert gondolatokhoz; valami természetes és jellegzetes „udvaron-kívüliség", ha úgy tetszik, hát éppenséggel eretnekség. Mi történhetett a tudománnyal, mi történhetett az értelmiséggel, a társadalommal, mi történhetett a világgal, hogy ezekből az így vagy úgy de eretnek Galileikből nem egészen egy évtized alatt udvaronc Galilei lett? Napjaink identitásaikat féltő és ápoló kulturális és politikai elitjeivel – eme posztmodern piacgazdasági udvarokkal és (többnyire mucsai) Medicieikkel – a szemünk előtt talán csábítónak tűnhetne hamarjában válaszolni, de ne tegyük. Nézzük inkább, hogy mihez kellett alkalmazkodnia Galileinek – Biagioli Galileijének – és hogyan, hogy tökéletes udvari ember válhassék belőle.

Galilei udvari karrierje Biagioli „lehetséges világában"[17] a Medici-bolygókkal kezdett meredeken felfelé ívelni, de alapvető ismereteit az udvari életről még ifjúkorában megszerezhette apja mellett, aki muzsikus volt a Medici-udvarban.[18] Később matematikaprofesszorként töltött hosszú évtizedei alatt azután értékes patrónus-kapcsolatokra tett szert, s kiismerhette a patrónus-rendszer dinamikáját: a kölcsönös „ajándékok" mezébe bujtatott kliensi szolgálat és patrónusi kegy furcsán reciprok működési mechanizmusait. De se Padovában, se Velencében nem volt „igazi" udvar: a sok kisebb patrónus nem helyettesíthette az abszolutisztikus fejedelmi udvar szocioprofesszinális identitást és azon belül egyéni emelkedést generáló és fenntartó kvázidarwini mechanizmusait.[19] Amilyen például a disputa volt a fennkölt érdektelenségüket őrző előkelőek ítélőszéke előtt: egyfajta tudományos párbaj, amely egyszerre szolgálta a résztvevő tudósok kiválogatódását-emelkedését és – a vita kimenetelétől függetlenül – demonstrálta patrónusuk vagy patrónusaik nagyszerűségét. Figyelemfelhívás, eredetiség, ellentmondásosság, magakelletés, jólláthatóságra törekvés – osztentáció és vizibilitás[20] – jellemezte azt a viselkedést, amely jellegzetes udvari értékek, mint újszerűség, érdekesség, rámenősség, látványosság, kreativitás jegyében a viták menetét és ritmusát – amelyben egyáltalában nem volt cél a döntés – meghatározta. Nem annyira személyek, sokkal inkább szocioprofesszionális identitások állottak egymással szemben; a vízben úszó testekről folytatott diszkurzusokban például peripatetikus filozófusok a Galilei személyében feltörő új matematikai természetszemlélettel. Mivel a vitában nem a döntés volt a cél, a kölcsönös szótértés egyáltalában nem volt nélkülözhetetlen előfeltétel. Galilei ugyan értett az arisztoteliánusok nyelvén (Biagioli jól ismeri William A. Wallace arisztoteliánus Galileit felfedező tanulmányait)[21], megfordítva azonban ez egyáltalában nem állott. Épp az így keletkező kommunikációképtelenség (incommunicability) segítette a filozófusok szocioprofesszionális csoportjában egy új részcsoport kiválását, megerősödését, fejlődését el egészen az inkommenzurabilitásig. Íme az „udvari" megoldás a kuhni és a poszt-

kuhniánus tudományfilozófiák centrális inkommenzurábilitási problémájára; Biagioli nem is mulasztja el részletesen ismertetni felfedezése messziható tudománytörténeti és tudományfilozófiai következményeit.[22] A lényeg azonban az, hogy ez a szocioprofesszionális „fajképződés" az abszolutisztikus fejedelmi udvar arisztokratikus, agresszív, csoporttudatos etikájának, osztentációt és vizibilitást megkövetelő játékszabályainak a keretében történt; ehhez kellett alkalmazkodnia Galileinek is. Ennek az alkalmazkodásnak az eredménye a *Saggiatore:* egy új, még magasabb patrónust meghódítani kívánó kliens nagyralátó, magakelletó remekelése. Épp innét a mű találékonysága: Biagioli szerint „Galilei látszólag zavarbaejtő érveit igencsak a korabeli udvari diszkurzus opciói és kényszerei formálták. Galilei sem az a modern természettudományos metodológus nem volt, akinek a későbbi historiográfia ábrázolja, sem Feyerabend törvényekre fütyülő opportunistája. Egyszerűbben szólva: Galilei versengő udvaronc volt. Opportunizmusa csakugyan figyelemreméltó volt, ám specifikus kulturális kódokkal konzisztens". Így aztán nincs mit csodálkoznunk, hogy „modern mérce szerint az *Aranymérleg* tartalmaz egy csomó ad hoc hipotézist, belső ellentmondást, jogosulatlan támadást Grassai nézetei ellen".[23] Így követelte ezt meg az udvari beszéd etikettje.

Kivált Rómában, ahol Itália, de tán az egész világ legfényesebb fejedelmi udvarának a centrumában stabil dinasztia helyett egymást többnyire rövid időközökben váltó öregemberek, illetve általuk uralomra került és egymást váltó adminisztrációk állottak. És mögöttük folyton ugrásra készen a saját konjukturájára váró váltás, helyesebben váltások, mert mindig több vetélkedő hatalmi csoport versengett a következő vagy az azt követő hatalmi periódus megszerzéséért és meglovagolásáért. Ennek következtében Rómában fejlődött ki az egész udvari világ legerősebben és legkíméletlenebbül kompetetív patronálási dinamizmusa. Ezt a patronálási konjunktúrát igyekeztek a Cesi herceg körül tömörülő Hiúzok – s vélük Galilei – kihasználni, amikor 1623-ban Maffeo Barberini személyében egy hozzájuk közel álló nagyúr került a pápai trónra. A patronálás azonban bonyolult játék volt, és sohasem szűkíthető le egyetlen patrónusra. Az *Accademia dei Linceiben* például nyilvánvaló Cesi herceg központi szerepe, de mellette patrónusként szerepeltek mások is, Francesco Barberini például, a nagyhatalmú kardinálisunokaöcs, vagy Mark Welser, a dúsgazdag délnémet bankár, aki egyaránt patronálta Galileit és konok ellenfelét, Christopher Scheiner jezsuita atyát, amely kettős patronálásnak köszönhető egyébként az *Istorie e dimostrazioni intorno alle macchie solari,* a Levelek a napfoltokról.[24] A patronálás tehát sokcsomópontú, bonyolult viszony-háló volt, kiszámíthatatlan erőkkel és történésekkel.[25] Egy jelentős patrónus halála például bukását okozhatta egy mégoly jelentős kliensnek is, aki mások viszonylatában maga is patrónusként szerepelt. Viszont ha pápai trónusra jutott valakinek eladdig inkább csak amolyan jóakarója, mintsem igazi patrónusa, akkor nyilvánvalóan meg kellett próbálkozni kihasználni a *„mirabil congiuntura"*-t. Így került a *Saggiatore* élére az ajánlás az új pápának, és ezért értékelték annyira (értékelték túl?) a Hiúzok és Galilei a kedvező hírt, hogy Őszentsége nagy tetszéssel hallgatta az ebéd közben felolvasott műből „a hang meséjét", amelyet vérbeli előkelő emberként az udvari etikett szabályainak megfelelően értelmezett: a tudomány szabad játék, ahol, mint valami nagy Waldorf-iskolában, merész, kreatív, szórakoztató versengésben szembesítik a résztvevők az ötleteiket. A pápa értelmezésében a mese arról szólt, „hogy a kutatás öröme a természet virtuozitásának a fölismerése, azaz az okok sokféleségének és esetlegességének a realizálása, ahogyan a természet (és következésképp Isten) létrehozhat egy adott hangot. A hang valódi, egyetlen okát keresni nemcsak hiábavaló, de aki ezt teszi, megöli még a hangforrást is,

a ciripelő tücsköt, s ezzel a kutatás gyönyörét. Szükségszerű okokat keresve az ember az út mentén található tulajdonságok okos élvezője helyett könnyen félrevezetett filozófussá válik, és *egyúttal* olyasvalakivé, aki nem tudja, hogyan kell alakítani az udvari embert. A tücsköt megölve csak a filozófiai virtuozitás, az udvariasság, az Isten véghetetlen hatalma iránti tisztelet hiányáról tesz tanúságot".[26]

Szegény Galilei, ha olvasta volna Biagioli könyvét! Mennyi kellemetlenséget megspórolhatott volna magának! Persze nem Biagioli Galileije, aki rendes udvari emberként nemcsak azt tudta, hogy a „mirabil congiuntura"-kat üstökön kell ragadni, hanem azt is, hogy az erős versenyben sokat csak az nyer, aki nagyot kockáztat. A roppant patronálási versenyben csak valami meghökkentő, originális, bizarr, virtuóz, erőszakos posztmodern ötlettel lehet az élre törni. Nem olyan szelíd filozófiával, mint a hang meséje. Olyannal inkább, mint a Föld kettős mozgásának hihetetlen, különös, merész hipotézise, szembesítve a jó öreg ptolemaioszi-arisztotelianus világrendszerrel...

A többit már röviden elintézheti Biagioli: a harminc éves háború ezerszer megírt csapdája, ahogyan a pápát a franciák és a Habsburgok közé szorította; a pápa megsértett hiúsága; satöbbi, satöbbi, automatikusan vezetett „a kegyenc bukása" című udvari forgatókönyv érvényesüléséhez; Galilei esetében csakúgy, mint közvetlen támogatója, Giovanni Ciampoliéban. A részletek elolvashatók Biagioli originális, meghökkentő, virtuóz, kreatív fejezetében a nagy perről; itt megelégedhetünk az „udvari" összegezés idézésével: „Orbán kifinomult (sophisticated) udvari ember volt, humanista és költő, nem holmi skolasztikus teológus. *Courtier* pápa volt (éppen ezért becsülte Galileit olyan sokra). Isten mindenhatóságának az eszméjében Orbán tökéletes trópust talált a tudásra, olyat, ami pompásan illett önmaga papi fejedelemként való kijelentéséhez: egyesítette kulturális és teológiai vonatkozásait. Kezdetben, mondhatni, Orbán nem a Szentírás Kopernikusztól való megvédésével törődött; olyan diszkurzust kívánt elindítani, amely békében hagyja a Bibliát és teret nyit néki és hasonló kifinomult szellemiségű udvari embereknek olyan brilliáns filozófiai »ékkövek« élvezésére, mint amilyeneket Galilei produkált. Nem egyszerűen a biztonságra gondolt Orbán, amikor azt kívánta Galileitől, hogy hangsúlyozza az Isten mindenhatóságára hivatkozó érvelést: ez egyben udvari jóízlésének a kifejezése volt. Azt várta a *Dialogó*tól, hogy az *Aranymérleg*hez hasonlóan virtuóz hipotézisek játéka legyen. Következésképpen Galilei Kopernikusz oldalára húzó érvelését Orbán nem egyszerűen csak úgy tekintette, mint ami teológiailag (és politikailag) veszélyes; az ő szemében ez a rossz ízlés jele volt – olyasmi, ami segíthetett lerombolni intellektuális rokonságát Galileivel. Ragaszkodásával a végső bizonyíték kereséséhez Kopernikusz tanai mellett Galilei úgy viselkedett, mint az épp általa kigúnyolt ember a hang meséjében, aki halálradöfte a tücsköt. Végül is Orbán kegyeltje kimutatta foga fehérét; kiderült, hogy maradt benne is [udvari emberhez nem illő] pedantéria elég."[27]

Szerencsére, tehetnénk hozzá; dehát ízlések és pofonok különbözők. Az azonban mégiscsak különös, hogy a *Galileo, courtier*-t nem vesézte ki olyan alapos, minden részletre kiterjedő szakmai kritika, mint a *Galileo eretico*-t. Biagiolinak nem akadt *Ferroneja* és *Firpoja*. Michael H. Shank ugyan felrótta recenziójában[28] a könyv következetlenségeit (így például: „ha az abszolutisztikus uralkodók elutasítják a viták megítélését, hogyan adják ők az »episztemológiai legitimációt«?") és nagyvonalú forráskezelését (a Palazzo Pitti-ben például Pietro da Cortona mennyezetfreskóján a négy kardinális erény reprezentánsai felett egyáltalában nem a négy „Medici csillag" látható, hanem „nyolc különböző fényességű fénylő test; a négy legfényesebb négyszögként, nem pedig a Ju-

piter-holdaknak megfelelő alakzatban"), Ronald H. Naylor[29] pedig figyelmeztetett az udvari értékek nyilvánvaló összeférhetetlenségére azzal, ahogyan Galilei törődött tudományos céljaival és eredményeivel, ámde például Rob Iliffe az igencsak megfontolt *The British Journal for the History of Scinence*-ben lelkes egyetértéssel ismerteti[30] Biagioli „strukturális analógiáit" Galilei „meggyőzően" újraírt pályája és az udvaronc filozófiája között, és nem kisebb tudománytörténeti és tudományfilozófiai szaktekintélyt, mint Nicholas Jardine méltatja hosszasan a szakmában mérvadónak (és rangadónak) számító *Isis* hasábjain a *Galileo, courtier* kreatív, meghökkentő, érdekfeszítő originalitásait: „A patronálás processzusainak, Galileinek mint udvari színművésznek és matematika-filozófiai duellistának, a kegyenc Galilei emelkedésének és bukásának tündöklően sűrű leírásaiban Biagioli a maga impresszionálóan alapos és széleskörű kutatásai alapján a korszak repertoire-jainak sokaságából meríthet – az udvari etikett, a levelezői és a diplomáciai udvariasság, az akadémiai disputációk, az emblematika, a párbaj és a becsület repertoire-jaiból. Elbeszélése minden színpadán merít jelen antropológiai kategóriákból is, Pierre Bourdieuvel mint állandó fellebbezési fórummal az élen... Biagioli olasz udvari virtuozóinak ott a helye a kulturális témaparkunkban Bourdieu kabil hegyipásztorai és Greenblatt Tudor poétái mellett; és udvaronc Galileije ott szobrozik Koyré platonista Galileije, Feyerabend anarchista Galileije és talán Brecht felforgató kézmíves Galileije mellett."[31] Mármint a (napjainkra nem kevés arisztokratikus agresszivitással kivívott) szocioprofesszionális identitását és originalitását féltékenyen őrző tudománytörténet-írás előkelő szakmai élvonalában.

„Andiamoci piano, noi" ismételhetnénk Ferrone és Firpoval Redondi figyelmeztetését Guidicci elsietett közlésével kapcsolatban, hogy tudniillik padre Guevara kedvező ítélete a Föld mozgására vonatkozott. Hiszen ha az 1616-os dekrétum előtt még akadhatott is volna tán egy-két teológus, aki eme tan mellett mer tán ejteni egy-két jó szót, utána ez már teljességgel elképzelhetetlen. „Hogyan is hihette volna Galilei, hogy a beijedt Guiducci, aki ilyen szenzációs és hihetetlen hírről tudósít, ekkora nemtörődömséggel veti oda azt, ami az ő, Galilei régi emésztő gondja volt?"[32] Nem, nem. Guiducci levelében a „nem kiátkozandó" csakis valamilyen „más mozgásra" vonatkozhatott, nem a Földére. Csakhogy – érvel Ferrone és Firpo – az 1616-os dekrétum korlátaiba belefért a kopernikuszi tanok hipotetikus állítása. „Egyébként még 1632-ben is, amikor már folyt Galilei pöre, Castelli atya, a pápa matematikusa, minden félelem nélkül mondhatta Vincenzo Maculanonak, az Inkvizíció komiszáriusának, hogy »hatásos érvek és számos bizonyíték, kísérlet és megfigyelés alapján néki semmiféle skrupulust nem jelent fenntartani *(tenere)*, hogy a Föld mozog azokkal a mozgásokkal, amelyeket Kopernikusz tulajdonít neki«."[33] Úgy látszik, már a 17. században se csak az számított, hogy ki mit mondott, hanem az is, hogy ki mondta, kinek, és ki mit akart kihallani a mondottakból. Ha egy kultúra a kreativitás, a termelékenység, a hatékonyság, a látványosság, az originalitás, a meglepőség, a feltűnőség, a képmutatás, a közismertség, a sikeresség koordinátái szerint rendezi el illetve pályáztatja és versenyezteti – akár agresszív erőszakos módszereket is megengedve vagy egyenesen megkövetelve – a maga intellektuális és politikai elitjét, nem válik akkor az szükségképpen „udvarivá"? Mégha egy posztmodern piacgazdasági udvaronc persze nem is abszolutisztikus fejedelmek előtt hajbókol, ám többnyire az ő patrónusai sem értenek többet a tudományához, mint Galileiéhez a Mediciek vagy VIII. Orbán. A patronálás, a különféle díjak, a sponzorálási és a pályázati rendszer az erős versenyre kényszerített tudósokból vagy általában intellektüellekből előbb-utóbb klienseket farag, s ha boldogult úrfikorukban netán eret-

nek-ambíciókkal kezdték el, többnyire már udvaroncként érik el sikereiket. Legalábbis a porondon maradáshoz nélkülözhetetlen *visibility* fénykörében mozgó és jól látható él-tudósok és él-intellektüellek. *Publish or perish* – és a „publikáláshoz" egyre inkább hozzátartozik az effektív és hatásos „médiális" jelenlét.

A „médiák", egyre inkább a folyóiratok többségét is ideértve, a mai „udvari" kultúrákban különben már régen nem a tájékoztatás és a tájékozódás eszközei; többnyire inkább az él-intellektüellek, él-politikusok, él-bankárok, él-gazdasági vezetők és cégek; a régi „létezőből" átvett szóval (és nemcsak szóval) „él-káderek" kompetetív osztentációját, magamutogató versengését, identitás-kultuszát, ideológiai, pénzügyi és politikai „párbajaikat", életérzésüket és világlátásukat hivatottak pertraktálni, értelmezni, kommentálni, szolgálni. A „nyilvánosság" végeredményben ennek az él-káder-klubbnak a „tömegek" felé mutatott politikai arca és megnyilvánulása; azt a látszatot kívánja kelteni, hogy az egyszerű emberek belelátnak, netán bele is szólnak az ügyek folyásába. A legszélesebb értelemben vett „tájékoztatás" (az „ismeretterjesztést" is ideértve) ezáltal nemcsak a tájékozatlanságot fokozza, de még a különben természetes velejárójaként jelentkező nyugtalanságot és szorongást is semlegesíti.

Így volt ez Galilei óta valószínűleg minden „udvari kultúrában", és vajon melyik kultúra nem volt azóta is így vagy úgy többé-kevésbé „udvari"? De egyáltalában nem mindig volt a tudósok, zenészek, írók többsége vagy legalábbis egy meghatározó, jelentős kisebbsége „udvari". Ellenkezőleg; egy kisebb-nagyobb részük mindig igyekezett enyhíteni magában és maga körül a „szorongó tájékozatlanságot". Így vagy úgy többnyire eretnekség ez is, meglehet lényegében éppen ez az eretnekség. Redondi Galileije, szép összhangban Németh Lászlóéval, meglehet épp így valahogyan értette.

A Galilei-dráma csúcsán Németh László meggyötört, öreg hőse mindenesetre ezért tudja hasonlíthatatlan derűvel felelni tanítványául szegődött őrének, a Föld forgását csak ujjával mutatva kérdezni merészelő Landolfónak: „Én csakugyan". A IV. felvonás eredeti változatában ugyanez a Galilei mondja ugyanilyen elszántan és töretlenül Torricellinek: „Tudja – milyen címet szántam a Mozgásról szóló könyvemnek: »Új tudomány«. Ez is itt – ezen az éjjelen ötlött az eszembe. Új tudomány – világos, józan, a kísérleteken nyugvó – ahelyett, aminek a nevében meggyötörtek."[34] Németh László érezte, hogy ez a változat felel meg jobban a történelemnek: „Galilei rajta elkövetett gyalázatnak, erőszaktételnek tekintette az esküt s csak a 19. század csinált belőle erkölcsi problémát" – írja 1958. június 10-én Fodor Ilonának.[35] „De ez az általános igazság is – fűzi hozzá –; vadállatokkal szemben nem lehet a becsületünket elveszteni; ha valaki kannibálok közül csak úgy szabadulhat meg, hogy valami hókusz pókuszhoz jó képet vág – az még nem megalkuvás! Főleg, ha a föld úgyis forog – s az okos emberek azt úgyis tudják már." Ez bizony az „eretnek" hangja, mégha szelíd is, sőt tán annál inkább. Major Tamás az udvaronc csalhatatlan szimatával jelenthette ki: „A darabot ebben a formában nem adhatjuk elő... Szeretnénk az írót rávenni, hogy darabját írja át."[36] Az író régi barátjához, Illés Endréhez fordult véleményért. „Ha valamilyen változtatást kérnek – felelt a barát a született udvari (as) ember charme-jával – bátran vállalhatod. A negyedik felvonásban akár az ellenkezőjét írhatod annak, amit írtál: a dráma ugyanazt mondja. (Csak éppen kár lenne a mostani negyedik felvonásért.)"[37] Az átírt változat persze nemigen mondhatta ugyanazt, hiszen elnyerte Major tetszését; de tán elnyerte volna VIII. Orbánét is, mivel egy saját nélkülözhetőségére reádöbbenő, s ha éppenséggel nem is bűnbánó, de lelkiismerettől furdalt és – ez már szinte „udvari" vonás – „becsületéért" aggódó Galileit ábrázol. Ezért érzi Németh a végül közönség elé került

változatot elrontottnak, s Fodor Ilonának írt levelében „történeti hamisítást s erkölcsi nagyképűsködést" ró fel az átírásnak, illetve önmagának. De azért az átírt IV. felvonás Galileije se „udvari ember": bukására s feleslegesnek érzett tettére az IGAZSÁG mérhetetlen szeretete és a közérdek vezette: „Nem tudtam elereszteni, amit az eszemmel az emberek javára megfogtam. Ezért loptam át az igazságot a pápai tilalmon, s ezért hoztam ki a gyalázatomra világító két gyertya közt a fejemben, amiről elhitettem magammal, hogy pótolhatatlanul az enyém."[38] Ha lehet, itt még távolabb járunk az udvari ember elegáns érdektelenségétől, episztemológiai és etikai relativizmusaitól, kötelező opportunizmusától, nárcisztikus identitáskultuszától. Távol Feyerabend és Biagioli Galileiétől, távol a posztmodern intellektuális elitek mentalitásától.

Christopher Lasch angol filozófus utolsó könyvének *Az elitek lázadása* címet választotta,[39] hogy ezzel is kifejezze: Ortega korával ellentétben ma nem annyira, vagy nem csak *A tömegek lázadása* fenyegeti a világot, hanem inkább az eliteké, akik világszerte közelebb állanak egymáshoz, mint saját társadalmuk alacsonyabb rétegeihez, még úgy is és akkor is, ha egyébként általában versengenek, civakodnak, harcolnak is egymással, életre-halálra akár. A Civakodó Elitek valami új nagy, globális szervezetet alkotnak, új globális társadalmat a helyi társadalmak felett, új és minden eddiginél hatékonyabb arisztokráciát, az ennek megfelelő politikai, gazdasági, monetáris, katonai következményekkel és követelményekkel, az egész földgolyót egyre alaposabban és tökéletesebben behálózó kommunikációs- és információs sztrádákkal, amelyek az elitén kívülieknek szinte emblémákká váltan szűkítik be a jelentéshez-jutás esélyeit, a jelentőséghez-jutásról nem is beszélve. Épp ezeknek a minden eddiginél hasonlíthatatlanul hatékonyabb eszközöknek a birtokában bújhatnak ki az elitek minden alól, ami fizikai, gazdasági, ideológiai, szellemi igényeiket és expanzióikat korlátozhatná – ebben áll a „lázadásuk". A mai posztmodern eliteket – ez a helyzetben az elmúlt egy-másfél évszázad parlamentáris demokráciáihoz képest az abszolút nóvum – semmiféle „társadalmi szerződés" nem korlátozza, nem köti őket semmi, még egymáshoz sem, még saját csoportjukon és pártjukon belül se mindig: ők szabad, vállalkozó kreatív, indifferens, játékos, rátarti, originális, önformáló, önmagukat kiteljesítő, aktív, kompetetív, ellentmondásos, rámenős individuumokként azonosítják és differenciálják önmagukat, hivatkozzanak amúgy mégoly gyakran nemzetre, népre, közösségre, Istenre, demokráciára, bármire. A színjátszás, a tettetés, az átejtés mindig is az udvari ember kedvenc szórakozásaihoz tartozott. Igazság? Ugyan. Társadalmi konstrukció az is, amely „episztemológiai legitimációját" mindig is az elit, a gentleman-ek tanúskodásától kapta – tanítja a *Galileo, courtier*-ral összecsengő és ugyancsak imponálóan okos könyvében Steven Shapin,[40] a posztmodern intellektuális élvonal kiválóan író és rendkívülien felkészült tudománytörténésze.

Galileo, courtier? „Andiamoci piano, noi." A meggyötört és lassan látását veszíteni kezdő öregember 1635. február 21-én nagyon is nem udvaroncra – jóllehet az udvari világ mélységes ismeretére – valló önérzettel írta Arcetriből Nicolas Claude Fabri di Peiresc-nek, Aix-be: „Mint említettem, Kegyelmes Uram, nem remélek semmiféle felmentést, mégpedig azért nem, mert ártatlan vagyok. Remélhetném és meg is kapnám a kegyelmet és bocsánatot, ha vétkeztem volna, mert a botlásokért megkegyelmezhet és megbocsájthat a Fejedelem, hanem az ártatlant sújtó ítélet esetén fedezni kell a jogi eljárást és meg kell őrizni a szigort..."[41]

JEGYZETEK

1. Carlo Ginzburg: *A sajt és a kukacok.* Ford. Galamb György János. Budapest, 1991. Európa Könyvkiadó. (Olaszul 1976-ban jelent meg az Einaudi kiadónál.) A könyv tárgya: *„Egy XVI. századi molnár világképe".* „Amikor tudósok egész hada veti bele magát – olvasható az előszóban – a *kvantitatív* eszmetörténet vagy a *szeriális* vallástörténet nagyszabású vállalkozásaiba, képtelenségnek, abszurdumnak tetszhet az *egyetlen* molnárra szorítkozó kutatás; mintha csak a kézi szövőszékhez térnénk vissza az automata szövőgépek korában... Ha azonban a források fölkínálják azt a lehetőséget, hogy ne csak a tagolatlan tömegek helyzetét, hanem egyedi személyiségekét is megismerjük, akkor értelmetlenség volna nem élni vele." (19–20.) Meglepődve észlelte Ginzburg, hogy az egyszerű friuli molnár, Menocchio nézetei milyen szépen összecsengtek a „legkifinomultabb és a legtudatosabb korabeli intellektuális körök" felfogásával; ezt látván azután már nem annyira meglepő, hogy az Inkvizíció milyen kitartó makacssággal – és milyen találékony ravaszsággal – nyomozott Menocchio nézetei és tevékenysége után, mígnem végül sikerült csapdát állítania, és elveszejtenie a molnárt. Őt is – akárcsak később Galileit – két peren hajszolták végig, amelyek során az ő tanait is bonyolult teológiai keresztkérdésekkel „világították át". Végül az ő ügyében is – akárcsak Galileiében – a pápa döntött: „a katolikus világ feje, személyesen a pápa, VIII. Kelemen ereszkedett le Menocchióhoz, Krisztus testének megmételyezett tagjához, hogy halálát követelje. Ugyanazokban a hónapokban közeledett befejezéséhez Rómában a volt szerzetes: Giordano Bruno pere. Ez az egybeesés szimbóluma is lehet annak a kettős harcnak, melyet a katolikus hierarchia ezekben az években azért vívott fönt és lent egyaránt, hogy érvényesítse a trideni zsinaton jóváhagyott tanításokat." (293.)
2. Pietro Redondi: *Galileo eretico.* Torino, 1983. Einaudi – „Vizsgálódásomban – kezdi Redondi az Első fejezetet – először a mozgásokat vettem célba Galilei fény természetére vonatkozó gondolatainak a problémájából. Ami azt illeti, Galilei sohasem fogalmazott meg általános elméletet erről az alapvető jelenségről, és csupán rövid kijelentéseket írt vagy közölt a kérdésről." (11.) Így például 1611 tavaszán, római útja során a teleszkópja mellett magával vitt egy darabka spongia solis-t, bolognai alkimisták által nemrégiben felfedezett foszforeszkáló követ, hogy demonstrálja véle: „a fény a hő ideájától és a világos környezet jelenlététől elválasztható jelenség". (12.) A fény tehát nem lehet, mint az arisztoteliánus természetfilozófusok tartják, „kvalitás", hanem valamilyen corporeális, testszerű „kvantitás" kell legyen, valamilyen „kvantum" („quanto"), amely láthatatlan részecskék emissziójával terjed. Egy speciális anyag, mint ez a mesterségesen kalcinált kő, talán úgy valahogyan tudja vonzani a luminózus korpuszkulákat, mint ahogyan a mágnes vonzza magához a vasreszeléket." (12.) A távcső egy új világrendszert, az égi mozgások egy új elméletét volt hivatva a római előkelőségeknek demonstrálni; de mit akart bizonyítani Galilei a *spongia solis*-szal? Nyilván valamiféle mozgásokat ezzel is, a fényrészecskék mozgását. De miért? Azért, véli Redondi, mert a katolikus teológia Ágostonra és Dionüszosz Areopagitára visszavezethető misztikus vonulatában központi szerep jutott a Mindenséget bevilágító és éltető Fénynek – Kopernikusz is ezzel érvelt a *De revolutionibus* Első Fejezetében a Napnak a Mindenség középpontjába helyezése mellett –, és így Galilei egy új, ámde régi katolikus hagyományokban gyökerező, kontemplatív és spirituális filozófia segítségével vélhette legitimizálhatónak felfedezéseit és elképzeléseit, amint azt a Piero Dininek, a Szent Szék apostoli referendáriusának 1651. március 23-án küldött levél igazolja. „A monsignor Dininek címzett nyílt levél valódi címzettje ugyanis az a római egyházi és teológiai környezet volt, amely jó szemmel nézte VIII. Kelemen pápa nyitását az egyházi műveltségben a század végén, amikor Francesco Patrizi és az ő hermetikus, neoplatonikus, antiarisztotelinánus, kopernikánus filozófiája behatolhatott a Sapienziára [a pápai egyetemre], és elterjesztette a fény immateriális testként való felfogását, amelyben »részesedik és megtermékenyül« a világ." (15.)

   Íme a pápa mint a kulturális nyitás bajnoka; ám ugyanakkor a trideni szigor kérlelhetetlen őrizője, aki megköveteli az eretnekségben bűnösnek találtatott szegény öreg molnár

halálát, akin pedig a helyi inkvizítor már megkönyörült. „Oldás és kötés" kegyetlen színjátékában VIII. Orbán nem volt előd nélküli s tán még kivételes jelenség sem. A posztridentiniánus egyház nyitott volt és ugyanakkor konok; művészetek, tudomány, művelődés, korszerűség lelkes híve és támogatója, ugyanakkor elszánt üldözője mindennek, ami alapvetőnek vélt érdekeit fenyegetni látszott vagy akárcsak közömbös maradt iránt uk. (VIII. Orbán sajnos e tekintetben utód nélküli se maradt. Napjainkig nagyjából őt követi minden kultúrpolitikus, legyen amúgy létező szocialista, kapitalista, klerikális, nemzeti, liberális vagy egyszerűen csak posztmodern.)

3. *Galilée hérétique.* (Trad. Monique Aimard) Paris, 1985. Gallimard – Nyomában az olasz kiadás után az olasz napisajtóban és kulturális folyóiratokban megindult dicsérő ismertetésáradat most „franciában" folytatódott; a *Nouvelle Revue Francaise*-ben (Gallimard) Hervé Cronel azonban – elsőként – a könyv aktualitását emeli ki: megérteti Redondi, hogy ma sem semleges a tudomány, éspedig nem abban a primitív értelemben nem az, mintha proletár, vagy árja, vagy kapitalista vagy bármiféle politikai és ideológiai értelemben vett tudományról beszélhetnénk, hanem abban a mélyebb értelemben nem az, hogy ma is mindenki személy szerint választásra kényszerül „etre partisan de Galilée or des jésuites". *La Nouvelle Revue Francaise,* 1er Juin 1986, No 401, 86–89.

4. *Galileo: heretic.* (Transl. by R. Rosenthal) Princeton, 1987. Princeton U. P. – Az angol kiadás után indult meg a tekintélyes szakfolyóiratokban a könyv hibáit és tévedéseit sorjázó tudománytörténeti kritikák hosszú sora. Ron Naylor az egész atomisztikus konstrukciót képtelenségnek tartja (*Nature,* 1987. vol. 330. 617–618), William R. Shea, Galilei „intellektuális forradalmának" monográfusa, a Pápai Akadémia forráskiadványára (1984) hivatkozik, ami szerint a Redondi által Orazio Grassinak tulajdonított följelentés nem a jezsuita atya kézírása. „Ezzel még nincsen elintézve az ügy, hiszen írhatta Grassi a levelet és megkérhetett valaki mást a lemásolására. Ámde végre kezdjük érteni Redondi stratégiáját. Afféle mesterség ez, ami tetszeni fog azoknak, akik Watergate-ben és Irángate-ben nem a kivételt látják, hanem a politika néven ismert játék általános szabályát." Nincs persze kizárva, hogy egyszer még előkerül valami dokumentum, ami Redondi szimatát igazolja, egyelőre azonban semmi nyoma, és addig bölcsebb kitartani amellett, hogy Galileit a föld mozgásának a tanáért ítélték el, nem az eukarisztikus dogmát veszélyeztető atomi mozgások miatt. (*Isis,* 1988. vol. 79, 348–350.) Ernan McMullin, az egész „Galilei-ipar" legkiválóbb és legkritikusabb ismerőinek egyike nem tudja megtagadni elismerését Redondi szellemes („ingenious") „szcenáriójától": „The book reeds almost like a thriller". Pontosan és szemmel látható élvezettel ismerteti az egész „nyomozást", de hangsúlyozza, hogy a hihető s tán olykor meggyőző részletek ellenére semmi nem bizonyítja a nagy pör mentő-szándékát. A kopernikánizmus vádja nem egy még súlyosabb vádat, az Oltári Szentség csodáját lehetetlenné tévő atomizmus eretnekségét volt hivatva titokban „kicserélni". A föld kettős mozgásának a tana „nem a csillagászat ügye volt, mégcsak nem is az ember Univerzum közepéből való kimozdításáé. A Szentírás tekintélyének az ügye volt egy olyan korban, amikor ez a kérdés (még inkább mint az eukarisztikus doktrína) a protestánsok és a katolikusok közötti teológiai vita középpontjában állott. Semmi se bizonyítja, hogy a Galilei ellen felhozott vád két rossz közül a kisebbik volt." (*Physics Today,* 1989, vol. 42, no. 1, 76–78.)

Maurice A. Finochiaro, aki tudós tanulmány kíséretében adta ki a nagy pör forrásanyagát és fontos filozofikus-eszmetörténeti könyvet írt a Galilei-historiográfiáról, kereken elutasítja Redondi rekonstrukcióját: egy véletlen kéziratfelfedezés köré épített kártyavárnak ítéli. „Szerencsétlenségére a könyv centrális tézise – az 1633-as pör radikális újraértelmezése – tarthatatlan. Minden mellette szóló bizonyítéka indirekt, körülményes, vézna." (*Journal of the History of Philosophy,* 1990. vol. 28, 130–131.) A 17. századi természettudományos gondolkozás és kutatás nagy szaktekintélye, Richard S. Westfall két hosszú recenciót is szánt a könyvnek. Először nyomban az angol kiadás megjelenése után a *Science*-ben. „Úgyhiszem mindenki egyetért, hogy Galilei atomisztikus filozófia kidolgozására törekedett". Ám az a kérdés, hogy *Az Aranymérleg*ben ez-é a centrális téma, mint Redondi állítja. Az 1632–33-as

perben pedig egyetlen feljelentés – akár Grassitól eredt akár se – semmit sem nyom a latban a számtalan és mind a kopernikánizmus vádját igazoló dokumentum mellett. A könyv tézisei tehát bizonyosan tévesek. Ám megírásának módszere, maga a reáfordított alapos és találékony kutatás elismerést érdemel. „A tájékozott diszkusszió a vállalkozás lényege, és nem lehet eléggé méltányolni egy könyvet amely jóltájékozott érvelésre épül, még akkor is, ha mint az én esetemben, végül elutasítja az állásfoglalását az ember." (*Science*, 1987. vol. 237, 1059–1060.) Később Westfall újra visszatért a könyvre, egy hosszú Essay Review-ben csoportosítva kifogásait. Galilei – írja – kétségkívül egyfajta korpuszkuláris filozófiával magyarázta az érzékszervi észleleteket, ám ez a *Saggiatore* kétszázötven oldalából alig ötöt foglal el, és hatalmas levelezésében mindössze egyszer fordul elő. A bolognai kő is mindössze kétszer kerül elő a Levelezésben. A *Dialogo* egyetlen rövid passzusában történik futó hivatkozás az atomokra. Centrálisnak tehát az atomizmus Galilei életművében semmiképpen se nevezhető. Az eukarisztikus dogma tekintetében különben se vélhette az Egyház olyan fontosnak a korpuszkuláris elméletből következő veszélyt, mint amilyennek Redondi beállítja, hiszen például Gassendi és Descartes nyíltan és minden egyházi ellenkezés nélkül vallhatott korpuszkuláris tanokat. Legfőképpen pedig nem lehetett olyan jelentős és szervezett az Accademia dei Lincei szerepe és szervezettsége, mint azt Redondi festi. Federico Cesi egy elszegényedő római arisztokrata-család természettudományok, főként a botanika iránt érdeklődő gyermeke volt, az Accademia pedig az ő „kollektív személyisége". *Az Aranymérleg* nem a Hiúzok, hanem „egyedül Galilei manifesztuma volt". Ciampoli ugyan Galilei barátja volt, és erélyesen támogatta a *Dialogo* megjelenését, azonban nem emiatt került bajba: inkább fordított lehetett a helyzet: az ő kegyvesztettsége súlyosbíthatta Galilei sorsát. És ha VIII. Orbán csakugyan menteni kívánta volna Galileit, miért volt hozzá később végig, teljesen feleslegesen kíméletlen; miért írta elő például szigorúan, mikor nagysokára végre beengedték hozzá Benedetto Castellit, hogy jól ügyeljenek, nehogy a föld mozgásáról beszélhessenek. „Nem láthatom be – végzi fejtegetéseit Westfall – hogyan egyeztethetők össze ezek Redondi tézisével, hogy a per nem a kopernikánizmusról folyt." (Richard S. Westfall. Galileo heretic. Problems, as they appear to me, with Redondi's thesis. *History of science*, 1988. vol. 26, 399–415.)

5. Galili der Ketzer. (Übers. von Ulrich Hausmann). München, 1989. G. H. Beck – „Ügyes rendezőként olyan meggyőzően tudja színrehozni a drámát – írja recenziójában Mathias Schramm –, hogy játék és valóság fedni látszik egymást... Ám mégoly meggyőző dramaturgia se helyettesítheti a találó nyomozati bizonyítást." (*Bild der Wissenschaft*, 1989. vol. 26, no. 12, 112–114).
6. *Galileo eretico*, 175.
7. F. H. Reusch: *Der Process Galilei's und die Jesuiten.* Bonn, 1897. Eduard Weber's Verlag, 169.
8. *Galileo eretico*, 177.
9. Uo. 187. – A legtöbb kritikusa szemére veti Redondinak, hogy lebecsüli az Egyház antikopernikanizmusát. Azonban ez félreértés. A Szent Hivatal 1633-ban pontosan úgy minősíti Kopernikusz tanítását, mint 1616-ban: Kopernikusz könyve „felfüggesztendő amíg kijavíttatik; kiátkozandó ellenben Paolo Antonio Foscarini karmelita szerzetes könyve, „melyben a mondott Atya megkísérli kimutatni, hogy a nap világ közepében való kimozdulatlanságának a tana valamint a föld mozgásáé megfelel az igazságnak és nem ellenkezik a Szentírással", és ugyanígy kiátkozandó és betiltandó minden könyv ami ezt tanítja. „Fontos megjegyezni – fűzi hozzá a nagy pert szigorúan egyházi oldalról de példás objektivitással megíró könyvében Jerome J. Langford, O. P. –, hogy míg Kopernikusz *De revolutionibus*a és de Zuniga Jób-kommentárja (amely 1584-ben Kopernikusz elméletét tárgyalta és felvetette a lehetőségét, hogy nem ellenkezik a Szentírással) felfüggesztettek, amíg kijavíttatnak, addig Foscarini könyvét kimondottan elítélték. Az ítélet a hipotézis és a tény közötti különbség alkalmazása volt... A dekrétumban ama attitűd látszik kifejeződni, hogy Kopernikusz rendszere tudományos hipotézisként tekintve eléggé ártalmatlan; de ne kíséreltessék meg többé igazolni, hogy ténylegesen igaz vagy mi több összeegyeztethető a Szentírással.

A kopernikuszi rendszer jóllehet »téves és ellentétes a Szentírással«, hipotézisként tárgyalható volt, ha tényként nem is. És egyáltalában nem volt tárgyalható mint olyan rendszer, amely esetleg összeegyeztethető a Szentírással." Jerome J. Langford. O. P. *Galileo, science and the Church.* Foreword by Stillman Drake. New York, 1966. Desclee Company, 98–99. – Langford a dokumentumok gondos mérlegelése alapján úgy véli, hogy az Egyház kétségtelen bizonyítékok esetén elfogadta volna a kopernikuszi doktrínát. Galilei az Ignoli-levélben azt írta, hogy megfigyelt tapasztalati tényeket, amelyekből az emberi érvelés korlátain belül biztosnak látszik a kopernikuszi rendszer igaza. „De a levél első részében előre védte magát mondván, hogy a kopernikuszi rendszer melletti érveivel a protestánsoknak kívánja megmutatni: az Egyház nem tudatlanságból tiltotta el a heliocentrikus tant, hanem a Szentírás és az Egyházatyák iránti tiszteletből, nagyobb lévén az auktoritásuk, mint az emberi értelemé." (115.) Ha a címzett nem is, számos egyházi méltóság olvasta az Ignoli-levelet, és nem kifogásolta. „Fokozta Galilei reményeit mikor 1615 tavaszán hírét vette, hogy a *Saggiatoret* feljelentették a Szent Hivatalnál, azonban Guevara atya, akinek vizsgálatra kiadták a könyvet, dicsérte, és jelentésében azt írta, hogy néki még a föld mozgásának a tana sem látszik elítélendőnek. A Szent Hivatal elfogadta a véleményét és az ügy ezzel abbamaradt." (116.) Ha most, ebben a pillanatban írja meg Galilei s adja ki a *Dialogot*, véli Langford, meglehet minden másként zajlik le. De a betegség és sok egyéb gátolta, s 1629-ig úgyszólván semmit se tudott a könyvből megírni. „A késlekedés roppant szerencsétlen volt, mert lehetővé tette a filozófusok és a teológusok vélekedésének az erjedését." (116.) És végül ők okozhatták Galilei vesztét. „Kétségkívül akadtak egyházi tisztségviselők, akik védeni kívánták a tanok tekintélyét és megint mások akik eretneknek érezték a kopernikánizmust. De azokat az embereket, akik Galileit a legszigorúbb büntetésnek alávetve kívánták látni, egyáltalában nem ilyen magas indokok vezették. Nehéz megmondani, kik voltak ők, és miért akarták porba taposni Galileit. De az, hogy a klerikusok egy csoportja meg akarta alázni őt, tagadhatatlan. Francesco Barberini kardinális, Firenzuola, Riccardi, Campanella és mások igencsak úgy vélték, hogy a pör nem annyira a doktrinális tisztaság megőrzése végett folyt, hanem személyes bosszú tüzelte." (142.) Jerome J. Langford, O. P. ismerteti a pápa döntését: Galilei megszégyenítő nyilvános abjurációra kényszerítendő és a könyvét be kell tiltani, de ellentétben a világi történészekkel Langford a pápát nem hibáztatja. Marad a bizonytalan „csoport", akikben már a kortársak közül sokan és a történészek hagyományosan – Redondit is beleértve – a jezsuitákat vélik felismerni. Redondi éppen ezért ábrázolja plasztikusan, részletesen és hitelesen a *Collegio Romanot*, a nagy Rend szellemi központját, s állítja szembe véle (s tán növeli meg csakugyan jelentőségében?) az *Accademia dei Linceit*. És ezáltal Langfordhoz hasonlóan vagy tán még inkább mentesíti a személyes bosszú vádjától a pápát. Csakhogy legutóbb John L. Russell fölfigyelt egy furcsa részletre, ami ezidáig mindenki figyelmét elkerülte. Nem pontosan egyezik ugyanis az ítélet szövege a Galileire rákényszerített abjurációéval. Egy szóban, de egy nagyon jelentős szóban különbözik. „1633-ban azt a propozíciót marasztalták el eretnekként, hogy a Nap a Föld középpontja *(centro della terra)* és nem mozog keletről nyugatra (azaz nem mozog napi pályáján a Föld körül). Ezzel szemben az abjuráció előírt szövegében, ami szerint Galilei tanait megtagadta, az áll, hogy az a tétel eretnek, hogy a Nap a világ középpontja *(centro del mondo)*". A másik megtagadandó tétel, „hogy a föld mozog és nem a világ közepe", az ítéletben és az abjurációban azonos. Valaki tehát a Szent Hivatal ítélethirdetése és az abjuráció között változtatott a szövegen, mégpedig súlyosbított. Ugyanis az 1616-os tiltás szövegéből, ahol úgyszintén a „világ középpontja" megfogalmazás állott, világosan kiderül, hogy ez volt az igazán súlyos, az „eretnekség vehemens gyanúját" ébresztő tétel. Ehhez képest az, „hogy a Föld mozog és nem a világ közepe", szinte inkább csak afféle hiba vagy tévedés. Nos, az ítéletben a Szent Hivatal az első súlyos vádat éppen erre szelídítette, amikor a *centro del mondo* kitételt *centro della terrára* változtatta, hiszen ez azt jelenti, hogy a Nap nem a világmindenség, csupán a földpálya középpontja. Ki lehetett, aki a szöveget visszasúlyosbította? Russell szerint csakis Galilei egykori barátja és mostani halálos ellensége, a politikai ellen-

felei által sarokba szorított és a *Dialogo* miatt vérig sértődött és bosszúra szomjas VIII. Orbán. (John L. Russell: What was the Crime of Galileo? *Annals of Science*, 1995. vol. 52. 403–410.)

VIII. Kelemen, a finomlelkű humanista, a művészetek és a tudomány nagy patrónusa bizonyosan nem gyűlölte Menocchiót, a szegény öreg friuli molnárt, akihez kegyesen „lehajolt", hogy halálát követelje. Nem restellett „lehajolni", bokros patrónusi teendői ellenére sem. Miért? Hobbes Úr talán tudná a választ, s vállat vonna: Így működik a Leviathan, az Abszolutisztikus Állam, ami még mindig jobb, mintha a zűrzavar, a mindenki háborúja mindenki ellen uralkodik a világban, teljesen függetlenül attól, hogy a Nap áll-e a közepében vagy a Föld.

10. *Galileo eretico*, 187. és köv. – Redondi könyvének egyik „főszereplője" a továbbiakban ez a G 3-al jelölt kézirat. Izgalmas nyomozás során azonosítja a szerzőjét Orazio Grassi jezsuita atyával, a Collegio Romano matematikaprofesszorával, akit a tudománytörténet-írás Redondiig többnyire csupán Galilei egyik többé-kevésbé obskurus ellenfeleként tartott számon, az 1618-as üstökösök megjelenése alkalmából kirobbant és a *Saggiatore* megírásához vezető hosszú vitában. Redondi mutatta meg, írja elismerően Westfall, hogy „az a madárijesztő, amit Galilei sikerített Grassiból valószínűleg nem lehetett a *Collegio Romano* matematikaprofesszora. Akármi lesz a szaktudomány végső ítélete Redondi könyvéről, ez az eredménye bizonyosan maradandónak bizonyul, nem jelentéktelen kiegészítésként a kor megértéséhez". Richard S. Westfall: *Essays on the trial of Galileo*. Cittá del Vaticano, 1989. Libreria Editrice Vaticana, 85. – Azonban már Westfall úgy vélte, hogy Redondi meglehet túlozta kicsit Grassi jelentőségét, Anthony Pagden pedig Grassi jellemzésének belső ellentmondásaira figyelmeztetett: hosszasan elemezve a G 3 jelzetű dokumentumot, Redondi „a szerzőjét »nem-filozófus«-ként írja le, olyasvalakiként, aki mindannyiszor »összezavarodik, bukdácsol és nehézségeket teremt« valahányszor megpróbál »filozófiai terminológiát« alkalmazni. Ez bizony aligha vall arra a Grassira, akit Redondi néhány oldallal később »a Collegio Romano intellektuális orthodoxiájának a hivatalos szószólójaként« jellemez". The Times Literary Supplement, Sept. 23–29, 1988. 1035–1036. Csakhogy egy följelentésben filozófusnak se föltétlenül kell filozófiai terminológiában fogalmazni: és legyen bárki a G 3 szerzője, Grassi *Ratio ponderum Librae et Simbellae*-jében (Párizs, 1626), a *Saggiatore* ellen írt terjedelmes vitairatában – amit Redondi egyben a Rend hivatalos válaszának tekint – ugyanúgy az eukarisztikus tannal összeférhetetlen eretnekségként vádolja be Galilei atomizmusát, mint a följelentő „kegyes lélek". A *Ratio* vezérmotívuma – érvel Redondi – „az akarat volt följelenteni a *Saggiatore* eretnekségét, a hangok crescendójával, rejtélyes utalásokkal türelmes elnézésekre, amiből Galilei hasznot húzott, és végezetül nyílt felhívás volt a Szent Hivatalhoz". (*Galileo eretico*, 243.) Azaz magyarázatot inkább az igényel, hogy miért nem lett a feljelentésből semmi, miért nem követte vizsgálat, eljárás és elítélés eretnekség, vagy legalább eretnekség vehemens gyanúja miatt? Miért nem követte *akkor*, az 1620-as évek második felében–végén, pontosítja a kérdést Redondi. A választ a jezsuiták és Galilei, illetve a Collegio Romano és az Accademia dei Lincei pillanatnyi erőviszonyainak a mérlegében keresi, ahogyan a VIII. Orbán pápaságától remélt – és jórészt valóra válni látszó – „mirabil congiuntura" idején ingadozott. De mire 1632 elején a *Dialogo* megjelent, az olvadásnak még a reménysége is szertefoszlott, s a jezsuiták újból érvényre juttathatták minden vonatkozásában a teljes tridenti szigort. Most jött el az eukarisztikus dogma ellen a *Saggiatoré*ban elkövetett és a *Dialogo*ban, ha futólag és többé-kevésbé rejtetten is, megismételt eretnekség feljelentésének a pillanata. Most már nem lehetett nagyvonalúan eltekinteni a vádtól. Legfeljebb helyettesíteni lehetett egy kevésbé súlyossal. És éppen ezt tették Redondi szerint Galilei jóakarói. Csakhogy – túl azon, hogy a perben nem igen fedezhető fel jele jóakaratnak – az eukarisztikus tan és a peripatetikus anyagelmélet összekapcsolása nem annyira szükségszerű, és főleg nem annyira dogma-értékű, mint Redondi bemutatja. „Jelen recenzensnek – írja Dermot Fenlon (ritka kivételként tisztességgel hivatkozva Ferrone és Firpo alapvető kritikájára) – a Redondi-tézis centrális gyengéje az az ismételt állítása, hogy Arisztotelész

anyagelmélete a jezsuita gondolkozóknál hittétel státusát nyerte: szükség volt rá, érvel Redondi, az Egyház eukarisztikus hitének folyamatos proklamálásához. De senki más a katolikus világban nem gondolta így. Miért pont a jezsuiták tették volna?... Trident a *transubstantiatio* szót »aptissime«-ként ajánlotta annak a leírására, amit az Egyház közölni kívánt tanításában. A zsinat nem írt elő filozófiát." *History. The Journal of the Historical Association,* 1988. vol. 74. 525–526.

11. Vincenzo Ferrone–Massimo Firpo: Galileo tra inquisitori e microstorici. *Rivista Storica Italiana,* 1985. vol. 97, 177–238.
12. Uo. 225.
13. Uo. 230–231. – Csakhogy valami azért mégiscsak lehet a Redondi-tézisben atomizmus és eukarisztikus dogma egyházi kapcsolásáról. „Az, hogy itt gyakori megfontolásról volt szó – véli Herbert Breger – megerősíthető egy Leibniz-utalással. Leibniz a maga filozófiáját, amely összeegyeztette infinitézimális számítását az arisztotelészi kontinuumelmélettel és a szubsztanciális formák tanával csakúgy, mint a mechanisztikus természetképpel (de nem az atomizmussal), római katolikus levelezőpartnereinek gyakran ajánlotta azzal a megjegyzéssel, hogy ez a filozófia semmiféle gondot nem okoz a transubstantiato tanában." Herbert Berger: Mathematik und Religion in der frühen Neuzeit. *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte,* 1995. vol. 18, 151–160. – De akkor Redondi tézise mégsem annyira abszurd? A forrásokból kikövetkeztethető tények mindenesetre a nézőponttól függenek.
14. Mario Biagioli: Galileo's system of patronage. *History of Science.* 1990. vol. 28, 1–62. – A tanulmány részletesen kidolgozza a patrónus-kliens kapcsolat mechanizmusát; a „brokerek" szerepét a kapcsolat létrejöttében és fenntartásában, az „ajándékozás" anyagiakon messzi túlmutató rítusait. „Miféle ajándékról lehetett szó? Egész Európa tudott Galilei felfedezéséről és tudták, hogy a Medicieknek ajánlotta. És sok fontos személyiség informálódott közvetlenül a teleszkópok és a *Sidereus nuncius* példányai által, amelyeket Galilei *ajándékként* küldött a Medici-diplomácián keresztül. Bizonyos értelemben Galilei a Medici-udvart a potlach csapdájába csalta." (25.) Ez a ma újra divatos etnometodoligiai nézőpont is segíthette az új Galilei-kép sikerét, de a „brokerek" szerepének a hangsúlyozása, a kliens-pályáztatás, a patronálás intézményszerű vagy kvázi-intézményszerű működtetése inkább a modern „liberális" piacgazdaság kereteire utal. Még nagyobb sikert (és *Isis*-díjat) arató másik tanulmányában Biagioli a patrónus-szerzés fortélyait és finomságait mutatta be nagy művészettel és meggyőző erővel: Galileo the Emblem Maker. *Isis,* vol. 81. 230–258. Biagioli udvaronc-Galileije „presented himself as a disinterested messenger of dynastic destiny". Ezáltal sikerült az alacsonyabbrendű matematikusi státusból filozófussá emelkednie. De nemcsak ezt nyerte a patronálásból, „az így szerzett társadalmi eszkalációnak kognitív implikációi voltak. Érdekmentesnek lenni – azaz a piacok idólumainak felhőitől mentes elméjűnek – előfeltétele volt a hitelképességnek". Ez a patronálás útján nyerhető „kognitív legitimálás" nyerte meg elsősorban a posztmodern tudománytörténet-írás és tudományfilozófia elitjét.
15. Mario Biagioli: Galileo's system of patronage. *History of science,* vol. 28, 1–62., 38.
16. Mario Biagioli: Galileo, courtier. *The Practice of Science in the Culture of Absolutism.* Chicago and London 1993. The University of Chicago Press, 112.
17. Uo. 352.: „Ez a kötet a politikai abszolutizmus kultúrája és Galilei új természetfilozófiája közötti interakciót tanulmányozta. Mihelyst ebben a kontextusban látjuk, Galilei pöre az udvari társadalom és a politikai abszolutizmus kínálta szocioprofesszionális legitimáció adott típusának a strukturális határait látszik kijelölni. Galilei pöre legalább annyira (strukturálisan előrelátható) ütközés volt a barokk udvari társadalom és kultúra dinamikája és feszültségei között, mint amennyire ütközés volt az arisztoteliánus természetfilozófia illetve a tomisztikus teológia és a modern kozmológia között."
18. Victor Coelho: Myth, Science, and Serodine's *Allegoria della Scienza.* In: *Music and science in the age of Calileo.* Ed. by Victor Coelho. Dordrecht/Boston/London, 1992. Kluwer Academic Publishers, 91–114. „A Mediciek a mítoszt emblematikus módon alkalmazták, főként bár nem kizárólagosan a család egységes és hatalmat sugárzó képének a kivetítése-

ként. Ezeket a mítoszokat azokba a zenei és drámai produkciókba építették be, amelyeket a Medici-kalendárium fontos eseményeinek az elismertetése végett vittek színre." (92.)

19. Kuhn paradigma-fogalma és Darwin species-fogalma közötti analógiából Biagioli egy „darwini metaforát" vezet le, amely egyfajta „speciációként" értelmezi teóriák inkommenzurabilitásának a keletkezését a változatok „populációjaként" jelentkező teória-mezőben. (211–244.) Vö.: András Kertész: *Die Ferse und der Schild. Über Möglichkeiten und Grenzen kognitionswissenschaftlicher Theorien der Erkenntnis.* Frankfurt am Main, 1995. Peter Lang.
20. *Galileo, courtier.* 97–98.: Új jelenségek észlelését rendszerint tekintélyek tanúskodása, fogalmi előkészítés, bemutatás segíti. Efféle „ostension" segít elkülöníteni a „jelt" a „zajtól". „Galilei maga is tudta, hogy az ostensiók segíthetnek. Mikor első teleszkópját küldte Firenzébe, kiemelte, hogy Enea Piccolomini (barátja és észleleteinek támogatója) látta amit kell."
21. Lásd: Vekerdi László: Galilei – Jezsuiták tanítványa? *Természet Világa*, 1993. vol. 124, 447–449. és 494–496.
22. Biagioli „udvari" tudományfilozófiájában centrális szerep jut a „barkácsolásnak", illetve a „heurisztikának". Biagioli Galileije e tekintetben, de egyébként is, olykor meglepően hasonlít Paul Feyerabend „against method" Galileiéhez.
23. *Galileo, courtier.* 268.
24. Uo. 64–73. Biagioli bonyolult, kölcsönös „ajándékozások"-ként értelmezi a *Levelek* keletkezését, az udvari etikett szabályai szerint kialakított patronálási hálózatban.
25. Uo. 35. „The pattern was so familiar that *The Courtier's Philosophy* (a court game not unlike today's »Monopoly«) published in Madrid in 1587 prescribed that those who landed on square 43 (»Your patron dies«) had to go back to the start."
26. Uo. 301–302.
27. Uo. 351–352.
28. Michael H. Shank. Galileo's Day in Court. *Journal for the History of Astronomy*, 1994. vol. 25, 236–243. Kifogásai ellenére erősen dicséri a könyvet: kiválóan megírt „színjáték", szikrázó és szuggesztív hipotézisekkel, „amelyek játszanak ideákkal, metaforákkal, interpretációkkal, és sajnos az evidenciákkal is".
29. R. H. Naylor: *Annals of Science*, 1995. vol. 52, 315–317.
30. Rob Iliffe: *The British Journal for the History of Science*, 1995, vol. 28, 106–108.
31. Nicholas Jardine: A trial of Galileo. *Isis*, 1994. vol. 85, 279–283.
32. *Galileo eretico*, 181.
33. Ferrone–Firpo, 206.
34. Németh László: Galilei c. történeti drámájának eredeti IV. felvonása. (N. L. kézirata szerint). In: *Németh László: Galilei (A dráma „pere" 1953–56).* Debrecen, 1994. A Csokonai Színház kiadványa. 82–98.
35. A Galilei története Németh László életrajzában és levelezésében. Szerk. Lakatosné dr. Németh Ágnes. Uo. 31–76., 75. – Hasonlóan vélekedik Pietro Redondi: a 19. század a maga képére, mintegy Alexandre Dumas modorában formálta meg a moralizált Galilei-képet. Pietro Redondi. Dietro l'imagine. Rappresentazioni di Galileo nella cultura positivistica. *Nuncius*, 1994. vol. 9, 65–116.
36. A Galilei története..., 55. – Tipikus „bróker" mentalitás: közvetíteni a „patrónus" és a „kliens-jelölt" között a saját bróker-érdek szerint. A különféle „udvari" kultúrákban nagyon változatos és sokszínű lehet a „brókerek" szerepe, de valamiképp mindig „majortamási", ámde nem mindig könnyű felismerni és azonosítani a „brókereket", mert többnyire politikusoknak, akadémikusoknak, professzoroknak, szerkesztőknek, íróknak, politológusoknak álcázva működnek. Az „udvari ember" ugyanis élvezi a tettetéseket és a színjátszást. (No meg a televíziós szerepléseket.)
37. Uo. 56.
38. Németh László: *Történelmi drámák.* Budapest, 1956. Szépirodalmi Könyvkiadó. Első kötet, 265.

39. Kenneth Anderson: Heartless world revisited. Christopher Lasch's parting polemic against the New Class. Christopher Lasch. *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy.* 276p. Norton 1995. *The Times Literary Supplement,* 1995. Sept. 22, 3–4. Lasch könyve a posztmodern piacgazdasági állam „kandírozott mandarinzselé-színű áramvonalával" szembeállítja a 18. században gyökerező felvilágosult mentalitást, „amely méltányolja a tisztességes munka értékét, tiszteli a hozzáértést, egalitárius alapon opponálja a körülbástyázott privilégiumokat, nem hajlandó meghatódni a szakértők zsargonától, ragaszkodik az egyenes beszédhez és számonkérhetőnek tartja az embereket tetteikért". Csupa olyan eretnek vonás, ami beillik Németh László szocializmus-képébe, ahogy Bihari Mihály pontosan-szép előadásában vázolta. Kérdésére tehát, hogy miféle szocializmus a Németh Lászlóé, lehetne tán azt is mondani, hogy „eretnek". Eretnek abban az értelemben, ahogyan szükségképpen ellenkezik a mindenkori Elitek mindenkor „udvari" és „bróker" mentalitásával. Meglehet, éppen itt húzódik a kor nagy választóvonala, amihez képest eltörpülnek a nacionalista, liberális, konzervatív és szocialista ideológiák különbségei, illetőleg inkább csak a Civakodó Elitek differenciálódását és „önépítését" szolgálják. Köztük különféle rosszabb és jobb, gyakran egyenesen sziporkázó és szuggesztív szellemi elitekét, „amelyek játszanak ideákkal, metaforákkal, interpretációkkal és sajnos az evidenciákkal is". Megtehetik, hiszen a 18. században gyökerező polgári mentalitás tűntével többé már nem számonkérhetők tetteikért és gondolataikért. Az elitek lázadásának úgy látszik lényeges eleme az értelmiség integrálása (díjak, pályáztatások, akadémiai és egyetemi státusok bonyolult intézményeivel) a mai patronálási rendszer világába. Végső soron meglehet, épp erről szól a *Galileo, courtier?*
40. Steven Shapin: *A Social History of Truth. Civility and Science in Seventeenth-Century England.* Chicago and London, 1994. The University of Chicago Press.
41. *Ed. Naz.* vol. 16, 215–216., 3082. sz. levél.

ÉGETŐ ESZTER UTCÁJA

MŰVÉSZET

TASNÁDI ATTILA

Újragondolt életstratégia

A 60 ÉVES FODOR JÓZSEF KÉPEI A TORNYAI MÚZEUMBAN

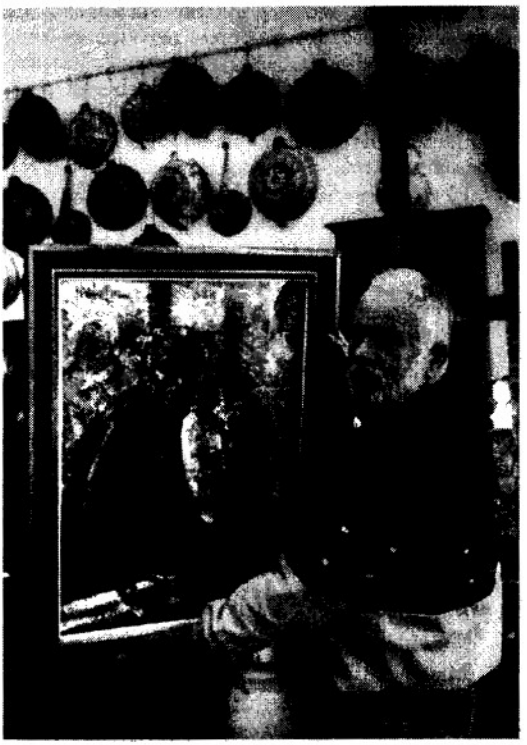

Fodor József „vásárhelyi festő", s aki számára mond valamit ez a fogalom, az a Fodor-képek ismerete nélkül is több-kevesebb biztonsággal be tudja mérni mesterünk emberi és művészi paramétereit. A „vásárhelyiségnek" ugyanis jelentése van a jelenkori magyar kultúrában: sajátos szellemi és etikai értékek közegét, egyfajta társadalmi indítékú magatartást és ábrázolási törekvést értünk alatta. Olyan művészi-világnézeti koncepciót, amely történelmileg meghatározott másságunk (az esztétika ezt különösségnek nevezi), illetve e másság keretében is megnyilatkozó általános emberi minőségnek vállalásával kíván beleszólni az egyetemes művészeti fejlődésbe. Az ezzel a jelzővel illetett festészeti program ebbeli szándékaiban nemzeti festészetünk egyik meghatározó irányzatának, a szociális elhivatottságú alföldi piktúrának az örököse, hisz a képi mondanivaló népi beállítottsága, a környező tájjal és embervilággal való azonosulás – igaz, változó formákkal és funkciókkal – a „vásárhelyinek" titulált alkotók munkásságában is eminens szerepet játszik.

Fodor József művészete természetes köntösként viseli és sugározza a „vásárhelyi" minőségeket. Felfogásában a művészet elsősorban a művészeten kívüli valóság koncentrált megragadása, az emberi sorskérdések kutatása, nyomonkövetése és átélése a természeti-társadalmi mozgásoknak, értelmezése és megválaszolása a korproblémáknak. Képeinek megtartó- és hatóereje a vizuális költészetté transzponált szociális dokumentáció, életélményeinek társadalmasított megvallása. Születése okán is „vásárhelyi", így nemcsak kívülről, de belülről is ismeri ábrázolásának tárgyát; a „helyi jellegben" nem

röghözkötöttséget, hanem az ihlető otthonosságot érzékeli, a paraszti-kisvárosi életforma kitermelte szigorú, de vonzó erkölcsiséget. Ez az erkölcsiség viszonyítási pont, mérce számára.

Hogy a hatvanas években induló, s mára zenitjére érő pályája a törekvések, logikák és meggyőződések imponáló folytonosságát mutatja, az vitathatatlanul magatartásának és koncepciójának stabilitásából ered. Ez a stabilitás – kiegészülve szemléletmódjának tárgyilagosságával – a kohéziós erő, amely művészi fejlődésének egyes szakaszait összefogja. Az alapértékekben megnyilatkozó egyneműség mögött ugyanakkor állandó mozgást és fejlődést tapasztalhatunk, igazodást az élet által felvetett új problémákhoz, amely szükségképpen egy és ugyanazon dolog új megközelítésével, változó értelmezésével jár: – a következetesen képviselt életeszmények szüntelen revíziójával és újragondolásával.

Amikor Fodor szegedi tanulmányait befejezve bekapcsolódik a művészeti életbe, a vásárhelyi program a fénykorát éli. Az alföldi hagyomány, s vele a közösségi élmény újrafelfedezése, a cselekvő emberrel való termékeny együttműködés vágya a pályakezdő művészt is lelkesültséggel tölti el, magától értetődő természetességgel csatlakozik hát ahhoz a művésztáborhoz, amely a szolgálatetika szellemében a magyar vidék civilizációs fejlődésének felgyorsítását szorgalmazza. Hovatartozását, elkötelezettségét dokumentálandó, azon szellemi és érzelmi hatásokat próbálja vizuális jelekké tömöríteni, melyeknek egyéniségét köszönheti. Ez pedig nem más, mint az útrabocsátó környezet, a paraszti lét súlyos és józan realitásait, de természetes emberségét is megtestesítő hétköznapi valóság, a tanyák, szántóföldek, dús vegetációjú árterek világa. Az emberrel összenőtt természet. Hagyományosnak tetsző témakör, s hagyományosnak elkönyvelt, természetelvű interpretáció – ám a képi gesztusok mögött személyiség munkál, amelynek stílusos ereje alakítólag hat a formára, s így új kontextusban, új feszültséggel telítve szólal meg a régi gondolat.

Nincs most itt helyünk elősorjázni azokat a látás- és kifejezésbeli sajátosságokat, amelyek a pályakezdő Fodor piktúráját jellemzik, ezekről bőséggel és kimerítően szólt több ízben is a kritika. Legyen elég itt annyit leszögeznünk, hogy a rusztikus formálású, rajzos festőmodor keretében egy meditatív hajlandóságú, az életet a negatívumok felől is értelmezni óhajtó festői alkat szólal meg, akitől nem idegen a szkepszis sem, jóllehet sosem válik kesernyés hangulatainak foglyává. Kohánnál tapasztaltunk efféle illúziótlan, a tényeket tudomásul vevő, ám azok alakíthatóságát is megsejtető világlátást. Fodor azonban jóval mértéktartóbb habitus, mint az immár klasszikusnak számító vásárhelyi mester – inkább a lefokozások, mint a felfokozások embere.

Az erkölcsös életvitel kérdése – más vásárhelyiekhez hasonlóan – a társadalommorál, a másokért való élés jegyében vetül fel ekkoriban mesterünk művészetében; úgy véli, hogy az egyén fejlődése csak a nembelivel együtt teljesülhet ki, a megváltást, a felemelkedést csak a társadalmi cselekvés, a közösen – és a közösségért – vállalt felelősség hozza el. A fiatal Fodor festészete ennek a gondolatnak a jegyében fogant, ez a korai képek szépségének és hitelességének forrása, ám egyben a korlátja is.

Igen, a korlátja, mert csakhamar bizonyossá válik, hogy a társadalomközpontú személyiségkoncepciót az időközben alakuló, megváltozó valóság nem respektálja, kiderül, hogy vannak problémák, melyek megoldhatatlanok a nembeliség, a társadalmiság jegyében. A hatvanas évek végén meginduló társadalmi és gazdasági átrétegeződés, a patriarchális falusi világ bomlása sok vásárhelyi mesterrel egyidejűleg Fodort is rádöbbenti az unipoláris személyiségkép tarthatatlanságára, az emberi lét individuális oldalá-

nak, a privát szférából adódó kötöttségek fontosságára. Az eddig mértékadónak tekintett természeti kultúra értékeinek válsága, a szocialistának mondott társadalmi formáció sorozatos megrázkódtatásai, a sokasodó konfliktusok indikálta távlathiány mesterünket is önvizsgálatra, etikai világképének, életstratégiájának átépítésére kényszeríti.

Az eddig vallott eszmények feladása, az átváltás természetesen nem volt zökkenőmentes, zavar, befeléfordulás, esetenként kiábrándulás kísérte, amit a leglátványosabban a kifejezés expresszivitásának elmélyülésében, a festő szubjektív hangoltságát tükröző, pszichogram jellegű zaklatott tájképekben érhetünk tetten. A fiatal Fodorra oly jellemző figurativitás néhány évre háttérbe szorul, kevés számú emberábrázolásait szorongás hatja át, vonalvezetésében feltűnik a groteszk, a kontrasztokkal operáló dramatikus képszerkezet.

Fodor, aki a tények elkötelezettje, nehezen tűri a tisztázatlan helyzetet, s kitartóan keresi a deprimáltságát feloldó fogódzókat. Ebbeli küzdelmei ébresztik rá, hogy a múlt tiszta képletei immár visszahozhatatlanok, továbblépni csak a valóság többesélyes, alternativisztikus szituációinak vállalásával lehet. Miután az egyenesvonalú távlat megszűnt, a folytonosság csupán az élet etikai dimenzióiban juthat érvényre, s érvényrejuttatása kompakt közösség híján óhatatlanul is az egyénre hárul. Az ő helytállásán, tisztességén múlik, hogy miként alakul az összemberi sors.

Ez a felismerés válik plasztikussá abban a pompás portrésorozatban, amelyben Vásárhely szellemi prominensei előtt tiszteleg mesterünk, s amelynek első táblái még a nyolcvanas évekből datálódnak. A portrékban megidézett személyiségek a gondolkodó és felelős élet képi alteregóiként jelennek meg a vásznakon, magatartásjegyeik, lelkiségük kibontásával nem kevesebbről szándékozik meggyőzni a festő, mint az értéketikai gondolkodás minőséget teremtő erejéről. Aligha kétséges, hogy az ábrázolt arcmások tükrében önmagát is megrajzolja mesterünk, hisz amit kiválasztottaiban nagyra becsül, az számára is követendő norma. Rejtett önarcképek lennének hát ezek a portrék? Igen, azok is, s mint ilyenek, markáns összesűrítései az életút eddigi tapasztalatainak.

Az összegzés, a szintézis másik terepe úgy tetszik, a tájkép. Nagyon sajátos ábrázolások ezek, mert nincsenek konkrét hasonmásaik, hogy mi mégis valóságosnak fogadjuk el őket, az a festőben felhalmozódott élményrétegek szuggesztivitásából, a lelki emlékképek hitelességéből adódik. Nem is táj a főszereplő bennük, hanem a természet, amely egyszerre szellemi tartalom és tárgyiasság, s mint ilyen, lelki és szellemi tapasztalatok analógiája. A természeti erők sajátos játéka, egymásnak feszülése és kiegyenlítődése izgatja; azokra a bioritmusokra, belső hullámzásokra koncentrál, amelyek a természetet permanens mozgásban tartják. Ezt a mozgásbeli folyamatosságot megjelenítendő, Fodor a festői eszköztár szinte teljes arzenálját beveti, a szemlélés, a látásmód sokféleségével dolgozik. A színek polaritása, a felületek összefüggése, a transzparencia együttesen formálódik képi valósággá. A képek dinamikája a szemlélőt is megérinti, voltaképpeni mondanivalójuk a néző asszociatív készségeinek bekapcsolásával alakul ki. Ha a portrésorozat a cselekvő emberség dicsérete volt, a tájképciklus annak művészi tudatosítása, hogy bármiféle rend csak küzdelem során bontakozik ki, ahhoz tehát, hogy a természeti harmóniák egyéni és társadalmi létünkben is visszhangozzanak, aktivizálódnunk kell, mind fizikai, mind lelki értelemben.

Summázatként bízvást elmondhatjuk: a 60 éves Fodor József képeit szemlélve nem csupán egy rangos művészi beérkezésnek lehetünk szemtanúi, de megtapasztalói egy olyan alkotói filozófiának is, amelynek tanulságait érdemes megszívelni.

Szajbély Mihály

Vörösmarty Mihály elhamvadt versei

A tiszatáj diák-melléklete

33.

1996. március

Az öreg Vörösmartyról furcsa dolgokat jegyzett fel az 1850-es évek elején baracskai szomszédja, Boros Mihály. Ebben a Fejér megyei kis faluban, az üresen álló tisztilakban húzódott meg akkor a költő, melyet a helybéli földbirtokos, Pázmándy Dienes engedett át számára. És gazdálkodott is a lakhoz tartozó két holdas kertben, pezsgőt készített, dinnyét és dohányt termelt. Boros szerint költőként nem gondolt igazán sokat magáról, de hitte szilárdan, „hogy olyan pezsgőbor-készítő, mint ő, még Franciaországban sincs", pedig ami kikerült a keze alól, az „alig volt jobb a Szeidlic-poros víznél". A dinnyét meg az uborka mellé ültette, mire a két növény összepárosodott és rémisztő gyümölcsöt hozott. „De azért meghítt dinnye-uzsonnára, felrakta dinnyéit, és nekünk enni és dícsérni kellett azt a nyers ugorkát, mert szívesebben elhallgatta volna a »Szózat« kicsinylését, mintha azt mondtuk volna, hogy dinnyéje ízetlen." A dohánylevelet meg leszakította, mihelyt tenyérnyi nagyságú lett, megszárította, megvágta és olyan füstöt eregetett a csibukjából szomszédolás közben, hogy azzal „egy gulyát szét lehetett volna szalasztani". De azért dicsérni kellett a dohányát is, illatát a lujziánáéhoz és a virginiáéhoz hasonlítani, mire rendesen hagyott hátra ajándékba egy-két pipára valót (Lukácsy Sándor–Balassa László: *Vörösmarty Mihály*, Bp. 1955. 450.).

Boros feljegyezte azt is, hogy a szomszédok kártyakompániát alakítottak, minden este más-más háznál gyűltek össze, olykor a kor híres cigányprímása, Patikárius Ferkó is felbukkant náluk, és olyan vígan töltötték az időt, mintha nem is az önkényuralom éveit élték volna. Igaz, Vörösmarty „honfiúi elkeseredésében néha-néha írt egy verset, szívetrázót, könnyfacsarót, meggyújtotta a gyertyát, felolvasta előttünk, s azután a lángok martalékául adta, hogy a zsandár kezébe ne kerüljön."

A költő, amint verseit égeti.

Veszélyes mondat, megemelkedő hang az emlékezés végén, könnyen romantikus festők képeiről ismert pózba merevedhet megint a váratlanul emberformát öltött dinnyetermelő. A kép azonban elképzelhető és megfesthető realista, sőt naturalista színekben is, komoran és sötéten: a költő, amint égeti a verseit.

A megsemmisítés gesztusa, úgy tűnik, végigkísérte életét. Öccse szerint már kisgyermekként, „második grammatista korában falakra, kis darab papírokra írkált verseket, de azokat azonnal le is törülte, hogy olvashatók ne legyenek. Sokszor, már nagyobb korában nagyobb papírosokra írt, és azokat labdázásnál szavalgatta. Játszótársai kérték, hogy olvasná el nekik, vagy adná nekik olvasni, visszaadnák, de azt nem tette soha. Történt, hogy lefogták, hogy majd erővel kiveszik zsebéből vagy kezeiből. Minden erejét megfeszítette ilyenkor, és addig küzdött, míg tőlük szabadult, és eltépte írását oly kis darabokra, hogy abból senki sem olvashatott." (Lukácsy–Balassa, 19.)

A költő, amint megsemmisíti verseit.

Kamaszkorában, és később is, sokszor. Úgy sejtem, Vörösmarty életét apró darabokra tépett és elhamvasztott versek kísérik. Erről ugyan nem maradtak ránk szemtanúk feljegyzései, mégis majdnem biztos vagyok benne, mert a kortársi feljegyzéseknél, könnyen hamis pátoszba csukló tanúvallomásoknál súlyosabb bizonyságok számomra Vörösmarty Mihály megmaradt versei.

*

Vörösmarty nem volt par excellence lírikus – holott sorai mögött minduntalan egy par excellence lírikus izzása érzik.

Ebben rejlik egész munkásságának csak kivételes pillanatokban feloldódó ellentmondása; ebben rejlik e kivételes pillanatok különleges teremtő ereje *(Az emberek, Előszó, Vén cigány)*. De a nagy versek környezetében tagadhatatlanul burjánzó pátosz és hazafias feladat-költészet, mely lehúzza, unalomba fojtja a mai olvasót, és csaknem észrevehetetlenné tesz számára különleges szépségű sorokat, különleges szépségű töredékeket.

Én egyébként még a *Szózat*ot sem szeretem, csak a *Szózat* sorait, külön-külön. Szeretem viszont 1842 őszén írott töredékét, mind a négy sorát együtt:

Elszórta terhes fellegeit az ég
Lehulladoztak végső csepjei
És elterült mosolygó fájdalommal
Mint egy kisírt szem a világ felett.

Elmélázom hosszan: mi ez? Korai vázlat az *Előszó* bánatában ősszé és öreggé lett istenéhez? Vagy egy Salvador Dali képhez? Képzeljük csak el Dali modorában: nagy kisírt szem borul felhőtlen égként a világ fölé. De vajon képes lett volna-e Dali a *mosolygó fájdalom* ábrázolására is?

Úgy látszik, Vörösmarty ezt elfelejtette megsemmisíteni.

A 20. század különösen éles szemű és érzékeny olvasói, Babits és Szerb Antal éppen az ilyen sorokra figyeltek fel. Babits úgy fogalmazott *A fiatal Vörösmarty* (*Írás és olvasás*, Bp. 1938. 58–76.) című tanulmányában, hogy a költő jellemének legfontosabb vonása a kötelességérzet, az elvárásoknak való megfelelés vágya. „Hazafias buzdításokat vártak tőle és a nemzeti történelem éneklését – s Vörösmarty azok közé tartozott, akik nyomasztó tehernek és kötelességnek érzik, ha valamit várnak tőlük." A közösség elvárásait a magáévá tette, makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy „beváltson minden várakozást, s nemcsak másokkal, hanem elsősorban önmagával szemben." Minden benyomását, képzeletének minden játékát képes volt belegörbíteni a cél szolgálatába. És mégis, az eszköz, a költői nyelv és fantázia fellázadnak a cél ellen. A *Zalán futását* író Vörösmarty már „magába szedett ezer képet és hangulatot, sokkal többet, hogysem ki ne dagadnának a cél szűk kancsójából". Ez a magyarázata annak, hogy miközben az olvasó szinte képtelen keresztültörni magát az eposz dárdaerdején, „egyes képei, egyes sorai végtelen izgatják a fantáziát és beleragadnak az emlékezetbe." Képzeteit és szavait „zene borítja el, zenére születtek [...] Vörösmarty lelkének egyéni zenéje, mindig egy, bár oly változatos, mint maguk a képzetek". Hexametereiből modern vers bontakozik ki, s ha „Vörösmartyt olvasunk, mindig közel vannak a csillagok, a halál és a végtelenségek."

Babits tanulmányának lapjait forgatva szinte el is feledkezünk arról, hogy e modern költőt a 20. századi utódnak a sorok közül kellett napvilágra hoznia. Pedig tény, hogy néhány nagy versét kivéve Vörösmarty mégiscsak belekényszerítette munkáit abba, ami a 20. századból visszatekintve *a cél szűk kancsójának* tűnhet – de ami annak idején az egyedül korszerű költői magatartásnak számított.

Babitshoz hasonlóan a 20. századi értelemben vett modern költőt nyomozza és írja le Szerb Antal is *Vörösmarty-tanulmányok* (Bp. 1930.) című könyvében. Gondolatmenetét ugyan azzal kezdi, hogy Vörösmarty hexametereinek rengetegében csak egy-egy sor, kép, furcsa szerkezet borzongatja meg a mai olvasót „a horror sacri érzetével", vagy késztet elmerengésre „önnön sorsunk fölött" és kelt visszhangot „végső mély-

ségeinkből". E bevezető után azonban a modern költő portréját festi elénk ő is, aki előtt már olyan világok nyílnak, „melyek csak a XX. században tudatosodtak". És a földhöz és a végeshez kötött, de mennyekbe vágyódó, földi mennyet reménytelenül teremteni igyekvő, modern ember (költő) arcképe bontakozik ki a Babitsot és Szerbet követő időszak legihletettebb Vörösmarty-értelmezőjének, Martinkó Andrásnak *A „Földi menny" eszméje Vörösmarty életművében* című esszéjéből is (*Teremtő idők*, Bp. 1977. 172–221.)

Amit ők hárman felfedeztek maguknak és nekünk, az éppen a par excellence lírikus. Az a Vörösmarty, aki nem is volt, csak lehetett volna talán – ha nem vágyott volna reformkori értelemben vett modern költővé lenni. Csak abban nem értek egyet Babitscsal és a vele egyetértő Szerb Antallal, hogy egyszerűen a nemzeti (közösségi) feladatok vállalása akadályozta volna meg par excellence lírikussá válásában. Azok is, természetesen, de nem csak azok. Szerb nyilván érezte a diagnózis egyoldalúságát, és ezért szánt bevezetőjében (a közösségi elvárások hangsúlyozása mellett) egy bekezdést a poétikai elvárásoknak is: „Adva volt költészetének formatana: a nálunk meg nem tört iskolás, klasszicisztikus poétikában. Vörösmarty hitt a műfajokban, szabályos eposzokat írt és szabályos drámákat, lírai költeményeinek talán nagyobb része klasszikus, vagyis csak tárgyi értelemben lírai: a szubjektív színezetű témát objektív, elmélkedő vagy kívülálló (helyzetdal) hangon énekli." Ezt a nyomot Szerb Antal később nem követte, mondván: „A hangsúly [...] inkább a magányos Vörösmartyn, a belső világon lesz, mert az adottságok úgyis nyilvánvalóak [...]" Ha viszont árnyaltabban szeretnénk megfogalmazni azt, hogy Vörösmarty végül miért nem lett par excellence lírikus (noha sorai mögött, mint mondtam, egy par excellence lírikus izzása érzik), akkor ismét fel kell vennünk a Szerb által elejtett szálat.

*

Miről is van szó tehát?

Érdemes talán visszatérni egészen a Sturm und Drangig és Herderig. Vörösmartyn ugyan Sturm und Drang eszmeiséget éppen úgy igazságtalan lenne számonkérni, mint koraromantikus, vagy 20. század végi költői normákat (vannak ilyenek?), de az összehasonlítás mégsem lesz tanulságok nélküli. *Auszug aus einem Briefwechsel über Osian und die Lieder alter Völker* (Mutatványok egy levélváltásból Ossziánról és a régi népek dalairól) című, 1773-ban megjelent írásában Herder szembeállította a régi költők, a primitív népek természetesen fakadó, érzelmeket közvetlenül kifejező költészetét az újabb idők szabályok közé préselt, mesterkélt költészetével. Nézete szerint Homérosz rapszódiái és Osszián dalai egyaránt impromptuk voltak, rögtönzések, mivel annak idején még a beszédet is csak rögtönzésként ismerték. Ezt az elvet követték, ugyan gyöngén és érzéketlenül, még a középkori lantosok is, míg csak meg nem érkezett a művészet és el nem foglalta a természet helyét. Attól kezdve idegen (latin) nyelven kínoztuk magunkat azzal, hogy megtanuljuk a rövid és hosszú szótagokat, melyek többé nem másztak természetesen a fülünkbe, szabályok szerint dolgoztunk, melyeket valaha egy zseni természetes szabályokként ismert fel, olyan tárgyakról írtunk, amelyekről semmit sem gondoltunk és még kevesebbet éreztünk, szenvedélyekről, amelyeket nem ismertünk – és ebből az egészből végül hamis és gyönge művészieskedés született. Még a legjobb koponyák is megzavarodtak és elveszítették a látás élességét, a gondolkodás és a kifejezés biztonságát. Elveszett minden: a költészetből, melynek az emberi lélek legviharosabb, legmagabiztosabb gyermekének kellene lennie, bizonytalan, béna és ingatag gyermek lett, a versírás leginkább agyonkorrigált iskolai gyakorlattá változott. Ilyen körül-

mények között már a régi darabokban is inkább a művészetet, mintsem a természetet vesszük észre, pedig Homérosz és Osszián biztosan csodálkoznának, ha feltámadva elolvashatnák mindazt, amit újabban nekik tulajdonítanak és erényeikként felsorolnak. Nem a való élet egymásba kavargó témáit írjuk többé, hanem témákat és kidolgozási módokat művészieskedünk magunknak – és ettől az egésztől alig szabadulhatunk, mert miként lenne képes egy béna újra járni?

Herder itt azt a latinos-humanisztikus műveltségideált kárhoztatja, mely antik előzményekre és példaképekre hivatkozva a reneszánsz óta uralta az iskolák által közvetített tudásanyagot és meghatározta az általuk sugallt költészetszemléletet. A latin nyelvű, egész Európában használatos poétika-tankönyvek nagyjából egy kaptafára készültek: hangsúlyozták a költészet mesterség voltát, taníthatóságát és tanulhatóságát, meghatározták a stílusszinteket és az egyes stílusszintekhez illő témákat, személyeket; mindezt hozzárendelték a műfajokhoz, s láthatóvá tették a műfajok hierarchiáját. A hierarchia csúcsán az eposz és a tragédia állt, melyben királyok és hadvezérek a főszereplők, kidolgozása a legnagyobb költői tehetséget, a magasztos stílus (genus grande) alkalmazását követeli. A komédia szereplői már hétköznapi emberek, stílusszintje a közepes és az alacsony (genus medium, genus humile) között ingadozik, és így a műfajok hierarchiájában természetesen alacsonyabb szinten foglal helyet. Még alacsonyabban állnak a szatírjátékok és az idillek, amelyeknek a szereplői az egyszerű vidéki nép, pásztorok és parasztok közül kerülnek ki, míg a líra, melyet az epika és dráma mellett csak a 18. század folyamán kezdtek harmadik nagy műfajcsoportként elkülöníteni, meghatározóan szerelmi tematikája miatt egyértelműen a legalacsonyabb helyet foglalja el a műfajok rendszerében – a genus grande példáiként számon tartott pindaroszi himnuszok kivételével (K. R. Scherpe: *Gattungspoetik im 18. Jahrhundert*, Stuttgart 1968. 17.)

*

A fiatal Vörösmarty gimnáziumi évei alatt a hatodik (poétai) osztályban ezzel a költészetszemlélettel találkozott.

*

Az oktatás rendjét és tematikáját akkoriban az 1806-ban kiadott Ratio Educationis határozta meg, mely a hat éves gimnáziumot négy grammatikai és két humanitás osztályra bontotta. Utóbbiak közül az elsőben a retorikát, a másodikban a poétikát tanulmányozták. E két stúdiumot szorosan összetartozónak érezték, a költészettant a szónoklattan második részének tekintették és hangsúlyozták a fő szabályok azonosságát. Elismerték ugyanakkor, hogy a részletek sokban különböznek, s ezért biztosítottak a költészettan oktatásának külön évet a hatodik osztályban. A tárgy tanításának rendjét a következőképpen határozták meg: „Először általánosságban kell tanítani, azután behatolni a poesis egyes fajaiba, abban a sorrendben, amelyet az iskolai könyv mutat. Azokban, akiket valamely természetes hajlamuk a poesis és a versszerzés felé vonz, és szikrát és tehetséget mutatnak, az ilyesféle lángrakapó szikrákat illő lesz gondosabban ápolni [...] és azokkal a helyes versszerzést is gyakoroltatni [...]" (Vörösmarty Mihály: *Összes művei I.*, Bp. 1960. 400.). Vörösmarty kétségkívül tehetséges diáknak mutatkozott, első versei, jelentős részben latin nyelven, az 1816/17-es tanév során, a poétai osztályban keletkeztek – e ténynél azonban számunkra fontosabb az, hogy milyen költészetszemléletet szívott magába ebben az időben.

A poétika tanulmányozására a Ratio Educationis a jezsuita Josephus Juvencius *Institutionum poeticarum libri I–V.* című, először 1718-ban megjelent tankönyvét ajánl-

lotta. De könnyen lehet, hogy a pesti piarista gimnázium diákjaként Vörösmarty találkozott az ugyancsak piarista Grigely József *Institutiones poeticae in usum Gimnasiorum Regni Hungarie et adnexarum provinciarum* című összefoglalójával is, mely először 1807-ben jelent meg Budán, kifejezetten gimnáziumi tankönyvként, és kibocsátására nagy valószínűséggel éppen az egy évvel korábbi Ratio Educationis adott ösztönzést. Grigelynél (akárcsak Juvenciusnál) a hagyományos hierarchia szerint követték egymást a műfajok leírásai az eposztól kezdve a líráig, míg az általános bevezetőben, egyebek mellett, a költészet keletkezéséről olvashattak a tanárok és a diákok a kérdés-felelet formában megfogalmazott könyvben:

„Hogyan keletkezik a »költészet«?"

A költő bizonyos szabályokkal átitatott és mesterségbeli tudással ellátott elméje hoz létre minden költeményt.

Tehát a poétikát mesterségnek kell nevezni?

Bizonyosan. Ugyanis a költészet olyan lelki képesség, amely egészen biztos [...] előírásokkal tart célja felé, és hoz létre műalkotást; ez pedig a mesterség (ars) jellemzője.

Vajon szükséges-e valamiféle költői őrület (furor) – ahogy nevezik – a költemény létrehozásához?

Mindenképpen szükséges, ha jól értelmezzük, hogy mi következik a »költői őrület« elnevezésből.

Mit nevezünk költői őrületnek?

Az egy bizonyos heves érzelem. Ha ez hatalmába keríti a lelket, akkor azt mondjuk: *őrjöng*. A költői lelkesedés (furor poeticus) a lélek különféle indulataiból ered, melyek közül a régiek tizenegyet sorolnak fel: szerelem, vágy, öröm, gyűlölet, száműzetés, kín, harag, remény, reménytelenség, vakmerőség és félelem. [...] Ennélfogva tehát a poéta költőien ír és a legnagyobb szenvedélyességgel vizsgál valamely dolgot; ennek erejétől hevessé válik, és úgy írja a versét, mintha »eszét vesztette« volna.

Valójában mikor van szükség furorra?

Ténylegesen a tehetség (natura) mesterségbeli tudás nélkül, és a mesterségbeli tudás tehetség nélkül keveset ér. Ugyanis a mesterség (ars) tehetség nélkül siralmas és száraz, a tehetség viszont mesterségbeli tudás nélkül durva és bárdolatlan. Így értelmezi ezt Horatius is [...] a költészethez a természet sok adománya szükséges, amelyet azonban mesterségbeli tudással kell tökéletesíteni." (Tóth Sándor: *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiumainak elméleti könyvei a magyar irodalmi felvilágosodás korszakában.* Szeged, 1994. 126–127.)

*

Az iskolai poétikák által sulykolt nézet szerint tehát a verskészítés *mesterség*, mesterségbeli tudás nélkül pedig a tehetség mit sem ér. A herderi értelemben vett természeti költő, vagy ahogyan ma neveznénk, a par excellence lírikus persze nem így alkot – a diák Vörösmarty azonban éppen ezeket a szabályokat fogadta magától értetődő természetességgel. Nézzük például 1817-ből származó, cím nélküli töredékét!

Semmire sem mehetünk, ha csak andalgólag emeljük
Tollunkat, kedvünk, s tárgyunk sincs verseket írni
Igy tehetetlen volt elmém, késtette nagyokra
Vágyó indúlatom, mikoron tárgy nem vala melyre
Kénye szerént szedné érzésit rendbe, ez okból
Kezdettem tűnődésem versekbe foglalni.

Múlik üdőm hasznos munkában, nem töröm annyit
Válogató elmém a tárgy sok féle nemében
És bár kedvetlen és ízetlen sorra fakadt ki
Kétes versezetem, mégis több jóra tenyésző
Munka helyett únalmamban jobb illyeket írnom
Mint sem egyéb jelesebb dolgot rútúl magyarázni
Ami többnyire származni szokott unalomnak öléből

Az első két sor nem más, mint annak a költészettan-órán nyilván sokszor elismételt tételnek a szentenciaszerű versbe foglalása, mely szerint előre meghatározott tárgy és a hozzá illő, furor által átlelkesített forma nélkül nem születhet igazi költészet. A választott forma, a hexameter pedig a vágyott tárgyról árulkodik: ez ugyanis a legjelesebb személyekről, népek sorsát eldöntő eseményekről szóló eposz versmértéke. Érdemes felfigyelni a második sor apró formai bravúrjára: a kedv és tárgy hiányát panaszoló hexameter az egyhangúság formai szabályok által megengedett maximumáig megy el, csupán ötödik lába daktilusz, a többi mind unalmas és lassú spondeusz. A néhány soros töredékben ugyanakkor már ott lappang az iskolai szabályoktól való szabadulás vágya: ha a tárgy és kedv nélküli verskészítés eredményét („ízetlen sorok") nem is, de magát a tevékenységet, a puszta tűnődés versbe foglalását költői gyakorlatként mégiscsak hasznosnak nevezi.

A tűnődések versbe foglalását legitimáló verset megőrizte, és fennmaradt néhány tűnődő töredéke is. Például magányos hexameter egy hatlapos iskolásfüzet első oldalán, tollpróbák, rajzok, összefüggéstelen szavak társaságában, még 1816-ból:

Nyájjas és szomorú versekre fakaszta keservem.

Vagy egy négysoros 1817-ből:

Kedvetlen a dal, kedvetlen a sor is
Melyt legnagyobb gond s fáradozás szüle
Kedvetlen e sor, melyet írok
Mert kedvetlen kezek írogatták

Sokkal több nincs is azután. Pedig volt minden bizonnyal – de Vörösmarty aligha fordított figyelmet e csupán a tollpróbák szintjén legitimált töredékek megőrzésére –, ha ugyan nem ő maga semmisítette meg őket. Megmaradtak viszont az iskolás korából származó versgyakorlatai, s felmérhető az is, hogy mi jelentett számára témát, megverselésre érdemes tárgyat az 1820-as évekre lassan nagykorúvá váló költészetében.

Ezt a munkát Horváth Károly jórészt elvégezte már *A klasszikából a romantikába* (Bp. 1968.) című könyvében. Vizsgálódásai során kiemelte Vörösmarty első nyomtatásban megjelent versét, az 1822-ben *Virág Benedekhez* írott episztolát, melyben a saját hangjára lassanként rátaláló költő ars poetikáját fedezte fel. Vörösmarty akkor már több éve befejezte gimnáziumi tanulmányait, az iskolás klasszicizmus értékrendje azonban még mindig erősen érezhető a költeményen. Virág Benedek érdeme, hogy felkeltette a „nyugvó nemzeti lelket", tevékenysége nyomán „Káros csendbe merült nyelvünk szép angyala éled", a fölbuzdult ifjak követik Virág példáját, Hunnia kertjének pedig „fakadoznak gyenge virági". E bevezető után az episztola személyes hangúvá vá-

lik. Vörösmarty beszámol arról, hogy a győztes apák nyelve ugyan már serdülő korában megbájolta, de akadozva haladt mindaddig, míg fel nem merült előtte Virág példája, melynek nyomán megfékezte rendetlen képzeletét.

Most miüdőn ez már húszon túl második évem,
Néha az andaladó ifjúság gondjait írom,
Legtöbbször mégis történeteinkbe tekintvén
Szívemelő tettet jegyzek ki az ősi üdőből.

Mintegy számvetést tartva első drámáját, a *Salamon királyt* emlegeti, melynek befejezése után „fölemelkedvén daliás próbára, csatákról" énekelt, azaz papírra vetette első kiseposzát is, *A hűség diadalmát*.

Így készülgetvén, ha szerencsét enged erőmnek
A jó természet, s hozzám nem lesz mostoha, majdan
Honnunk oltárán, mint hű fia, áldozom én is.

Nagy alkotásra, a haza szolgálatára készülődik tehát, melynek irányát teljes egészében az iskolás klasszicizmus értékrendje szerint határozza meg: élete huszonkettedik esztendejében ugyan még az andalodó ifjúság gondja, a szerelmi líra is foglalkoztatja, de a cél egyértelműen a hierarchiában legmagasabban álló műfajok, a dráma és az eposz meghódítása.

Mindjárt hozzá kell tenni azonban, hogy az iskolás klasszicizmus e ponton összetalálkozott az érett romantika alapvetően Herdernek még a 18. század végén *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról, Bp. 1978.) címmel megjelent nagy történetfilozófiai munkájára visszavezethető organikus történelemszemléletével. E történetfilozófia szerint a nemzetek éppen úgy születnek, élnek gyermek-, ifjú- és felnőttkort, majd jutnak el az öregkorig és a halálig, mint az emberek. Pontosabban csak azoknak a nemzeteknek lehet részük ilyen hosszú és teljes életben, amelyek szervesen építik tovább saját kultúrájukat. A külső hatásokat befogadják ugyan, de a kedvükért nem szakítanak saját hagyományaikkal, hanem a hazai örökség szerves részévé asszimilálják mindazt, ami befogadásra érdemes. Az 1820-as években a hazai írástudókat már egyre inkább az a kérdés foglalkoztatta, hogy a magyar kultúra vajon szervesen fejlődött-e, s az ősi erények veszte, a Berzsenyi által panaszolt korcsosulás valóban a tévútra futott, pusztulás előtt álló nemzet agóniájának jele-e, vagy kinőhető gyermekkori betegség csupán. E töprengés során különösen fájdalmas hiányként döbbentek rá arra, hogy a magyaroknak nincsen, nem született nemzeti eposzuk. A kor költői pedig, közöttük a fiatal Vörösmarty is, igen nagy ambícióval készülődtek ennek a hiánynak a megszüntetésére: a nemzeti eposz megszületése ugyanis a nemzet életerejét, fiatal voltát bizonyíthatta volna.

Kitűnik mindez a *Zalán futása* előhangjából is. Vörösmarty az éji homályba vesző régi dicsőségről beszél, tehetetlen korról, hajdan erős apák puhaságra serény gyermekeiről. És saját magáról, aki eddig a leánykáról és a szerelemről énekelt, de most, az ifjúság háborgó napjai múltán:

Biztos erőt érzek: kebelemben nagyra kelendő
Képzeletek villanak meg, diadalmas Ügekről,
S a deli Álmosról, s Álmosnak büszke fiáról,
Párduczos Árpádról... - - - - - - - - - -

Az invokáció részeként megismétli tehát a *Virág Benedekhez* címzett episztolában megfogalmazott programot, kiegészítve a kétely hangjaival:

> ..... *Óh hon! meghallasz-e engem,*
> *S nagyra törő tehetősb fiaid hallgatnak-e szómra?*

Vörösmarty érdeklődését a húszas évek hátralévő részében is elsősorban a nagy honfoglaláskori eposz eszméje kötötte le. Megírta a *Délszigetet*, *A Romot* és a *Magyarvárt*, melyek között ugyan több a töredék, mint a befejezett egész, de e töredékek valószínűsíthetően egy nagy, a honfoglalás egész történetét ábrázoló eposz előmunkálataiként készültek (Gere Zsolt: *Vörösmarty eposztöredéke*, kézirat). S miközben e nagy munkához készített prózai vázlatokat, fogalmazott hexametereket, úgy válaszolhatott az érett romantika kihívására, hogy nem került konfliktusba a *Virág Benedekhez* írott episztolában megfogalmazott ars poétikájával, az iskolás klasszicizmus értékrendjével sem.

Nem került konfliktusba ezzel az ars poétikával és értékrenddel akkor sem, amikor az 1830-as évektől érdeklődése az eposz felől a dráma felé fordult. A dráma az iskolai poétikák másik magasra értékelt műfaja volt, s Vörösmarty már a húszas években is kísérletezett vele. A következő évtizedben pedig egyértelműen a dráma és környéke (drámaírás, drámafordítás, drámabírálat) került költői tevékenysége középpontjába. Megírta a *Csongor és Tündét* (1831), a *Kincskeresőket* (1833), a *Vérnászt* (1834), a *Fátyol titkait* (1835), az *Árpád ébredését* (1837), a *Marót bánt* (1838), az *Áldozatot* (1840), a *Czillei és a Hunyadiakat* (1844), lefordította Shakespeare *Julius Caesarját* (1839), közrebocsátotta a *Dramaturgiai töredékeket* (1837), és rendszeresen foglalkozott színikritikával. E műveket a *Csongor és Tünde* kivételével inkább csak mellékesen szoktuk emlegetni – pedig drámaírói (fordítói) és dramaturgiai tevékenysége terjedelmét (és a belefektetett energiát) tekintve többszöröse lírai termésének.

De térjünk vissza a húszas évekbe. Hol van a személyesség, hol rejtőzködik ekkor a par excellence lírikus?

Ott van például azokban a levelekben, amit barátjához, Stettner Györgyhöz írt Perczel Etelkához fűződő reménytelen szerelméről. 1825. augusztusában vagyunk, a nyomdászok már szedik a *Zalán futását*, Vörösmarty pedig visszakészül Perczelékhez Börzsönybe, de nem nagyon siet, mert úgy tudja, Etelka nincsen most ott. „Ha a setétség országába mennék, nem esnék nehezen; mert mondhatnám: Uram! te setétnek teremtetted ezt, és ez szép nem is volt soha; de én láttam a déli völgy világát, s most ő nincsen ott. [...] Most kegyetlenül vége lesz mindennek. Iszonyú ürességet találok majd ottan, hol mindenem volt [...] Vergődő kedvem egészen odavan. A bánat és évődő fájdalom egész táborával általalment lelkemen; olyan az, mint az eldúlt mező. Meggyilkolva fetrengenek rajta az élet örömei, s amely még csak haldokol közöttök, jajgatással borzaszt. [...] Látod, nemcsak Te tudsz panaszkodni Fábiánnak; én még jobban tudok, ha igazságos akarok lenni érzésemhez; de mit használ? Jobb, hallgassunk, vagy keseredve ordítsuk az égbe: Uram! miért nem teremtettél bogárnak, hogy összetiporjanak!"

A kulcsszavak: *ha igazságos akarok lenni érzésemhez.*

Vörösmarty ugyanis nyilvánosságnak szánt verseiben nem érzéseihez, hanem a poétikai konvenciókhoz akart igazságos lenni. Jónéhány versét ismerjük ugyan az Etelka-szerelem ihletköréből (a szerelmi költészet az iskolás poétikák által kevésre értékelt, de legitimált forma), nyilván ezeket emlegeti az andalgó ifjúság gondjai foglalataként Virághoz írott episztolájában – de a levélbeli őszinteséget és közvetlenséget hiába keressük bennük. Nézzük például *A bonyhádi erdőben* című, 1822-ben született versét:

Nőj fiatal fa, s te légy gyötrelmem rejteke, sírja:
Nem lelek, ah, búmnak más temetői helyet.
Kérgednél a szép leánynak hó melle keményebb;
Higyjem-e, hogy panaszom benne kegyesre talál?
Éltemben nincsen szomorú panaszimra tekintet;
Mondd hát (tán tudnak szánni) halálom után:
„Itt bolygott szerelemvesztő kínjában az ifjú,
S hervada a kikelet gyenge virági között."

A idézett levél kendőzetlen őszintesége, keserű önmarcangolása mellett e sorok mesterkélt játszadozásoknak tűnnek, szigorúan belül maradva a szerelmi költészet évszázados konvenciórendszerén.

Lehetséges lenne, hogy Vörösmarty Stettnernek feltárt fájdalmait ne fogalmazta volna meg versben is?

Aligha. Csakhogy ezeket a verseket bizonyosan önmagának írta és gondoskodott arról, hogy ne kerülhessenek mások szemei elé.

Paradox módon a személyes érzelmek, a par excellence lírikus közvetlenebbül szólal meg az eposzokban. Horváth Károly a már említett könyvében mutatott rá arra, hogy a személyes (szerelmi) szál eposzi témává emelésére Tasso szolgáltatott példát Vörösmartynak, akire *A megszabadított Jeruzsálem* korabeli magyar fordítása olyan nagy hatást tett, hogy a kedvéért olaszul is megtanult (279.). A *Zalán futásá*nak Délszaki Tündére és a gyermeklány Hajna az őshazában még játszótársak voltak. Most, a nemzet felnőtté válása, a honfoglalás idején a gyermeklány immáron felnőtt nő, és tündérkarok helyett földi szerelemre, a „hadzavaró Ete" ölelésére vágyik. A Délszaki Tündér szerelme reménytelen, pusztulnia kell. E szerelmi szálról Szörényi László bizonyította, hogy nem csupán epizód-szerepe van a történetben, hanem a művet meghatározó történetfilozófiai koncepció szerves részét alkotja (*„Múltaddal valamit kezdeni"*, Bp. 1989. 36–84.) Kétségtelen ugyanakkor, hogy a hatalmas hexameter-rengeteg legszemélyesebb, a mai olvasót leginkább megérintő sorai ezek. Mögötte alig leplezetten a gyermeklány Perczel Etelkát 17 éves kamaszként megismert, de immáron felnőtté vált Vörösmarty legszemélyesebb érzései állnak. És a felnőtté vált kamasz erotikus képzelgései: a fürdőző Hajnát rajzolva, az eposz szövevényének védelmében Vörösmarty meglepő közvetlenséggel ad számot a női test izgató szépségéről.

------ leveté lágyan szőtt lepleit, íját,
S messze kitűnt delin és pusztán a déli sugárként.
Hogy a csendes Bodrogba leszállt, még gömbölyű térde
Látszék a habból, melly azt fodorodva keríté,
S hajnalként futa gyors pirulás deli teste fehérén,
Szálla tovább, s már a hullám tele combjait éré,
Pajkosan ellebegett hajló ágyéka körül is,
S mosta sugár derekát. Ekkor meghajla kezével
A deli leány, s szép kis tenyerét lemerítve szelíden
A siető habokat képére nyakára locsolta.
Megbomlott haja, és szabados fürtökben omolt el
Tündöklő vállán, karján, és a kerek emlőn,
Melly mint egy fakadó bimbó kipirula középett.

A fürdőző Hajnát megzavaró Délszaki Tündér szavain pedig a reménytelen szerelem fájdalmas panasza zeng át:

Hajna te futsz, oh Hajna, kiért elhagytam az ékes
Hajlékot dél fényes egén, ki miatt keseredve
Fölkeresém Kaukáz üregében az agg szelek atyját,
Hogy hol létedről hírt vennék, s édes atyámat
A gyönyörű Hajnalt tudakoztam napkeleten túl.
Oh ki után annyit bujdostam, Hajna, te futsz-e?

A kilencedik ének elején azután egészen személyessé válik a hang. A csaták leírásáról a Bodrogközre vetül itt az elbeszélő tekintete, a „hátországra", ahol az öregek, a nők és a gyermekek húzzák meg magukat a harcok idején.

Kedvesek ők nekem is, kedves vagy Hajna, te főkép,
Szűz hajadon, szép szőke fodorhaju lánya Hubának;
Mert te, midőn nyugszom, hitető álmomhoz is eljősz,
És köszönöd, hogy szűz ajkaidról, s szőke hajadról
Édes szózatokat mondék, s kacagányos Etéről,
Aki erőre megy a harcban, szépségre legelső.
Ezt köszönöd, s ekkor látom megnyílni szelíden
Bíboros ajkaidat, s füleim lágy hangidat érzik.
Ekkoron a havazó karokat meglátom, az égből
Isteni szikra gyanánt szállott szem tiszta világát.
Délnek völgye, szivem titkának régi hazája,
Dél völgyében is illy tüzes a lány szép szeme. Rajtam
Nem könyörül; de megöl ragyogó sugarával utóbb is.
Vagy hova vesztem el így?... Megtérek Hajna, tehozzád.

A narrátor itt váratlanul kilép a szerepéből és az események iránt ugyan sohasem közömbös, de mégiscsak objektív elbeszélőből személyes fájdalmát panaszló lírikussá válik. Az eposzbeli Hajna alakja mögül ragyogó sugárszemű lány tűnik elő egy pillanatra, titkon született lírai versek hősnője, de valóban egy pillanatra csak, s az elbeszélő máris visszatér az eposzbeli képmáshoz, Hajnához.

A személyes fájdalom még nyíltabban, vagy ha úgy tetszik, naturálisabban tör elő az 1827-ben született német nyelvű Csák-versében, az idegen nyelv burkában és védelmében. A néhány oldalas elbeszélő költemény nagyobb részében Vörösmarty Csák és Zajonna szerelmét regéli el, befejezésül azonban, az elbeszélés menetét váratlanul megtörve saját magáról kezd el beszélni. E sorok a kanonizált Vörösmarty-képbe olyannyira nem illettek bele, hogy a kéziratban maradt verset az *Ungarische Jahrbücher* 1929-es évfolyamában első ízben közreadó Farkas Gyula el is hagyta őket. Az egész mű (eredeti nyelven és Sarkady Sándor meglehetősen szabad, az eredeti szöveg nyers kifejezéseit tompító magyar fordításában) végül a kritikai kiadás II. kötetében jelent meg 1960-ban. Az alábbiakban az elbeszélő költemény utóhangját a saját, Sarkady munkáját természetesen felhasználó, de az eredeti szöveghez jobban közelítő nyersfordításomban idézem.

Dicsőség légyen e vad költemény énekesének,
Ki a rossz lelket írta le e sorokban,
A még rosszabb testben lakozót.

Nem éppen Csák ő, istentelen él mégis,
Mintha maga volna a poklok istene önnönmagának.
Az is, bár véle nem hivalkodik.
A napja éj és nappal az éjjele.
Rossz gondolatok nyugtalanítják álmát az éjben,
És alvás nélküli álomban telnek nappalai.
De mire mindez: meg kell halnia mégis.
Jövel gyönyörnek csábos gyermeke,
Jövel s emészd fel férfiú-erőmet.
A tisztaságodat akarom ledöfni itt.
Egy Zajonnát persze nem tudsz eltemetni bennem,
És én őt énekeltem, oly mélyen, bensőmből fakadón,
Ahogyan erre csak egyvalaki képes,
Mégis megkívántam fiatal csibe-testedet.
Ide kell tartanod, s ha ezt meg nem teszed,
Akkor keresztülfúrlak téged, te szajha, újra és újra.
Nincsen szennyes ösztön szennyesebb testednél,
Mely a lelki szépet benned körbefogva
Minden oldaláról mérgek cseppjeivel bomlasztotta szét.
De gyermeket ne szülj nekem mégse,
Szüljél inkább roppant elefántot,
Mely az élet terhét hordozhatná nékem,
És ha mégis mást szülsz nékem a világra,
Fattyaddal együtt halálra sújtalak.

Vörösmarty levelezését forgatva, biográfiáját tanulmányozva nagyjából rekonstruálható, hogy milyen körülmények közepette, milyen érzelmi állapotban születhettek e sorok. 1826 augusztusában végleg elköszönt Perczeléktől és Pesten próbált megélhetést keresni, amely Kisfaludy *Aurorá*jának köszönhetően ekkortájt már irodalmi központtá vált. Pesten élni azonban nem volt egyszerű. 1827 elején megjelent *Salamon* című drámája, de színpadra nem került és megmaradt a kinyomtatott példányok legnagyobb része is. Vörösmarty anyagi helyzete válságosra fordult. Fábián Gábornak így írt február 15-én kelt levelében: „Az én múzsácskám nem igen pengeti a lantot [...] S mit mond a sors, mikor engem inségekkel pofoz? Fél füllel hallottam, de tudom, hogy kapát emlegetett, talán csak a mellett kell vala maradnom. Mit gondolsz Gábor, micsoda paraszt ember lett volna belőlem? Ha ahelyett, hogy a földön is angyal után jártam, a legközelebbi kék kötényhez szegődtem volna; ahelyett, hogy fejemet rövid, hosszú szótagokon törtem, a fonóban minden főtörés nélkül mesélgettem, vagy a csáli hajszot ordítoztam volna, talán most itt a Duna mellett csibéket árulnék, s jó sorra vervén részeg fővel szurtos feleségemet, még a szentet is leokádnám, ha előmbe jőne. – De ez magam előtt is igen sanyarú kép: jobb így, mint van, csak az esik sajnosan, hogy mikor kedves felhőn túli világomban örömest repdesnék, megkordul a gyomor s ily nyomós kérdést tesz boldogtalan előlátással: mit eszünk esztendőre, Marti?" Hideg szobában ült, hajdan drága pénzen vett magyar ruháját kínálta eladásra, és kénytelen volt apró, megalázó kölcsönökért folyamodni a barátaihoz. Földi angyalok helyett pedig maradt a nyers szerelem. Vágyakozását tréfás-önironikus formában már-már meg-

vallotta az idézett levélben is: „a legközelebbi kék kötény alatt húst markoltam volna, amiből az úr isten engem is alkotott" – e sort azonban később áthúzta és megszelídítette De az értelmiségi létből nem volt visszaút, kék kötényes parasztlányokra csak öniróniával vegyes nosztalgiával gondolhatott – ott voltak viszont a rossz lányok, a *Csák* idézett sorainak tanúbizonysága szerint. Újra megpróbálkozott a házitanítóskodással, vidéken vendégeskedett rokonainál és barátainál. Így ment ez egészen késő őszig, s már arra gondolt, hogy Székesfehérvárra költözik ügyvédi gyakorlatot folytatni, amikor Horvát István ajánlására váratlanul a *Tudományos Gyűjtemény* című folyóirat szerkesztője lett, nem túl magas, de mégis biztos megélhetést nyújtó fizetéssel.

Mi volt ebből a mély egzisztenciális és érzelmi válságból megjelenésre szánt költeményben feldolgozható?

Kérdésünkre a választ a *Csák*kal nagyjából párhuzamosan született, *A magyar költő* című vers adja meg, mely nem sokkal később, az 1828-as Aurorában már napvilágot is látott. Az epikába hajló lírai költeményben először az elbeszélő szólal meg és festi elénk a címszereplő, a magyar költő alakját:

Jár számkiüzötten az árva fiú
Dalt zengedez és dala oly szomorú
Oly édes-epedve foly ajkairól,
Hogy szikla repedne hegy ormairól.
Zeng tetteket, a haza szebb idejét,
A régi csatákat, az ősi vezért,
S zeng rózsaszerelmet, a lányka haját,
A szép szemet, arcot, az ifju baját.
S míg a dal epedve foly ajkairúl,
Bús éjbe az arc, szeme könnybe borúl.

A címbeli költő a versben mindvégig néma marad (alakját Vörösmartyéra vetítve persze az egész költemény az ő szavait zengi), megszólal viszont egy külső hang (sors? isten? világbölcs? vagy maga a keserű belátás?):

„Jó gyermekem! a haza szebb idejét
– Elmúlt az örökre – ne zengjed.
Ah, ifju nem érez, a lányka nem ért,
És nincs koszorúja szerelmeidért:
Némuljon utána keserved.
Vagy zengj, de magadnak, örömtelenül,
Hol vad sas az éjjeli bérceken ül,
S a bús dali bért
Tűzd árva fejedre, az árva babért."

Az ifjú pedig vándorol, reménytelenül, éjek és napok összefolynak előtte – míg el nem éri a halál. S ekkor újra megszólal a külső hang:

„Född, vad fa! örökre az ifjú nevét,
Kőszikla! te zárd kebeledbe szivét,
S tán csendes az álom az élet után,
Zengd álmait éjiden oh csalogány!"

Sírja fölött vészekkel teli napok jönnek és mennek, de éjszakánként

- - feljön az ormokon a teli hold,
Csillagseregével az éjbe mosolyg:
Oh ifjul mi álmod az élet után?
Szép álmokat énekel a csalogány,
S már nem fut az őzfi, az ordas eláll,
S ott szendereg a vihar – álmainál.

Így lesz Kisfaludy almanachjának lapjain a *Csák* megdöbbentő önvallomásából (melyet szerencsére elfelejtett megsemmisíteni) kissé melodramatikusra stilizált panasz és halálvágy; ennyi volt érzelmeiből Vörösmarty számára a nyilvánosság előtt vállalható.

*

A világosi katasztrófának kellett elkövetkeznie ahhoz, hogy Vörösmarty lelkének háborgása képes legyen áttörni a konvencionális műfaji szabályokat. De e szabadosság, jellemző módon, mindjárt témává is vált: belefogalmazta a versbe a műfajáttörés tényét. A többnyire *Emléklapra* címmel emlegetett versre gondolok, mely valójában cím nélkül került 1849. október 10-én Freyseysen Piroska emlékkönyvébe – pontosabban az emlékkönyv kivehető emléklapjára. Vörösmarty ekkor, a bukás és a több hete tartó bujkálás testi-lelki gyötrelmei közepette, érezhetően mindenféle belső cenzúra nélkül számolt be legbensőbb érzelmeiről. Setét eszmék, istenkáromlás, világ veszténck vágya, *Mi a világ nekem ha nincs hazám*, elkárhozott lélek és a nagy végtelen. A mindössze 16 soros vers második felében azonban hangot és témát váltott. Ha úgy tetszik, magyarázkodni kezdett: jól tudja, hogy valójában nem emlékkönyvbe való sorok ezek.

Ily férfitól nemes hölgy mit kivánsz
Emléklapodba? Inkább adj nekem
Hitet, sejtelmet egy reménysugárt
Hogy el nem vész, hogy él még nemzetem.
Koldulni járnék ily remény-hitért
Megvenném azt velőm- és véremen.
Imádkozzál – tán meghallgattatol –
Az még segíthet ily vert emberen.

E „magyarázkodás" azonban nem megtöri, inkább kiegészíti és hitelesíti a személyes vallomást. Az a tény ugyanis, hogy a költő nem képes az emlékkönyv műfaji elvárásainak megfelelő versike komponálására, noha ismeri e normákat (korábban egyébként sokszor meg is felelt nekik), csak erősíti a vers első felének vallomását, a lelket kitöltő vihar mindent elsöprő erejét.

Vörösmartynak persze nem ez az első olyan verse, ahol a par excellence lírikus szólal meg. Általában azt lehetne mondani, hogy akkor születtek ilyen versei, amikor – mint a *Setét eszmék* papírra vetésének idején is – legbensőbb érzelmei egybeestek az egész közösség érzelmeivel. Vagy akkor, amikor legbensőbb érzelmei kifejezésének a hátterében ott tudhatott valamilyen elfogadott (noha már meglehetősen szabadon kezelt) műfaji konvenciót, mint a kései szerelmes versei (*Késő vágy, A merengőhöz*) esetében. 1848 előtt azonban az említett szerelmes versek kivételével alig születtek ilyen munkái: talán csak *Az emberek* látomásos gondolatáradását sorolnám ide. A világosi

fegyverletétel után azonban egyén és közösség (nemzet) fájdalmainak egybeesése legitimálta és a műfajok hierarchiájában megemelte az önvallomást, a par excellence lírát. Így születhettek meg Vörösmarty mai olvasót is megrendítő versei, az *Előszó*, a *Vén cigány* és a rezignált panaszba csukló, utolsó töredék:

Fogytán van a napod
Fogytán van szerencséd
Ha volna is minek?
Nincs ahova tenned.
Véred megsűrűdött
Agyvelőd kiapadt
Fáradt vállaidról
Vén gúnyád leszakadt.
Fogytán van erszényed
Fogytán van a borod
Szegény magyar költő
Mire virradsz te még
Van-e még reménység
Lesz-e még hajnalod?
Férfi napjaidban
Hányszor álmodoztál
Büszke reményekkel
Kényedre játszottál

Nem biztos ugyan, hogy a bukást az egész nemzet ilyen katasztrófaként élte meg, de Vörösmarty bizonyosan egy egész nemzetet érzett a háta mögött, amikor ezeket a verseit írta.

*

Sajnáljuk-e, hogy a felvállaltan par excellence líra születéséhez Világosra volt szükség, sajnáljuk-e a megsemmisített, a meg sem született verseket? Tehetünk így is. Sőt elismételhetjük Szerb Antallal, hogy *Az emberek*, az *Előszó*, a *Vén cigány* „sejtetik legjobban, ki volt Vörösmarty és főkép, hogy ki lehetett volna, ha sikerült volna harmóniát teremteni ellenséges világai közt és ha kettejük harca nem őrli fel ereje legjavát". Én azonban nem tudok szabadulni a gondolattól, hogy e versek izzása éppen azért olyan erős, mert meg nem írt és megsemmisített sorok vannak mögöttük: a visszafojtott erő tör felszínre ott, ahol felvállalhatóan személyes témára talál, ahol a legszemélyesebb érzelmei sem csordulnak túl a babitsi kancsó peremén. Lehet, hogy Vörösmartynak csupán néhány olyan költeménye van, ami nem csak irodalomtörténészek kezeibe való, és a középiskolákban talán nem is kellene többet erőltetni tőle. Mert ebből a néhány versből meg lehet szeretni Vörösmartyt, s aki egyszer ráérez erre a mély meggypiros színű költészetre, az szeretni fog már Vörösmartytól mindent – egy-egy képért, szóért, villanásért.

Mint Babits Mihály, Szerb Antal és Martinkó András.